

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГЕЧА ОЛЕНА АНАТОЛІЇВНА

УДК 94(477):2-64:322

ДИСЕРТАЦІЯ

**РЕВОЛЮЦІЇ, ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ВІЙНИ ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ ХХ СТ. В ЖИТТІ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ:
КОЛЕКТИВНИЙ ТА ПЕРСОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ**

03 Гуманітарні науки
032 Історія та археологія

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ О. А. Геча
(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник:

Венгерська Вікторія Олексіївна,
доктор історичних наук, доцент

Житомир – 2021

Геча О. А. Революції, політичні трансформації та війни першої половини ХХ ст. в житті єврейських громад Правобережної України: колективний та персональний виміри. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Житомирський державний університет імені Івана Франка, Житомир, 2021.

У дисертації викладено результати дослідження колективного та персонального виміру життя єврейських громад Правобережної України крізь призму політичних трансформацій та воєн першої половини ХХ ст. Метою дослідження є вивчення політико-правового, соціально-економічного становища та культурного життя єврейських громад Правобережної України, аналіз персональних життєвих досвідів і стратегій поведінки й виживання в умовах терору та воєн крізь призму історії повсякдення, жіночої та усної історії.

У роботі наголошується, що євреї, як невід’ємна частина українського суспільства, заслуговують на особливу увагу з боку науковців, з огляду на те, що у першій половині ХХ ст., як і в попередні періоди, вони відігравали суттєву роль у соціально-економічному, політичному та культурному житті, залишаючись однією з найчисленніших громад у Європі. У дисертації запропонований аналіз витоків Голокосту, та причин відмінної поведінки не-євреїв в його умовах, перш за все в Україні, де історично проживали євреї, формуючи, разом з представниками інших етносів, місцеву поліетнічну культуру. Зазначений аспект підкреслює актуальність дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації полягає у тому, що:

– *уперше* введено до наукового обігу нові архівні документи, які відображають особливості діяльності міжнародних структур стосовно організації еміграції євреїв у міжвоєнний період; зібрані усноісторичні свідчення, які дозволяють аналізувати особливості евакуації євреїв та умов адаптації (до нових місць проживання та повернення до покинутих домівок);

– *удосконалено* аналітичні підходи до персонального досвіду, в тому

числі й жіночого, моделей поведінки конкретних людей у різних ситуаціях та обставинах, стратегій виживання в критичних для життя умовах;

– *подальшого розвитку набуло* використання методології «*нової історії*»: усної історії, історії повсякдення, антропологічної методології, які дозволяють досліджувати історію з позицій пересічної людини, подавати історію «знизу».

Історіографічний аналіз засвідчив, що за наявності значної кількості наукових робіт у вітчизняній та зарубіжній літературі, перш за все з питань Другої світової війни та Голокосту, в українській історіографії досі відсутні комплексні наукові дослідження, присвячені загальному вивченню життя єврейських громад на території Правобережжя у період між Першою і Другою світовою війною включно, з особливим наголосом на історії «знизу», історії повсякдення, жіночої та усної історії.

У роботі окреслено групу понять, що розкривають сутність і специфіку дослідження й пов'язуються з елементами єврейської культури та релігійних традицій, а також нових світських утворень радянського періоду, таких, наприклад, як: хедер, Талмуд -Тора, єшива, Євсекція, Культур-Ліга, Гезкульт та ін. Опрацьовано джерела та дослідження з проблематики як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії. До наукового обігу введені нові архівні матеріали (зокрема, Російсько-канадсько-американського пасажирського агентства (РУСКАПА) у Державних архівах Київської та Житомирської областей). Здійснено аналіз впливу модернізаційних процесів і політичних трансформацій 1917–1939 рр. на життя штетлів та їх мешканців. Розглянуто особливості та специфіку розвитку єврейської культури, освітніх та еміграційних процесів у СРСР у 1920-ті рр. (у регіональному контексті). На основі мемуарної літератури та усноісторичних свідчень досліджено зміни, які пов'язувались із становищем єврейської жінки у суспільстві. Вивчено й відтворено у тексті елементи аналізу стратегії виживання в умовах репресій, окупації, евакуації на основі усноісторичних свідчень та мемуарної літератури.

Охарактеризовано типовий штетл (містечко), в якому увібрались найзагальніші риси світу східноєвропейських євреїв, що протягом тривалого

часу проживали разом/поруч з українцями, поляками, чехами, німцями та представниками інших етносів, спираючись на міцні економічні зв'язки та взаємодоповнюючи власні елементи культури і побуту.

Наголошено, що в період від початку Першої світової війни й до завершення Української революції 1917–1921 рр. визначились певні тенденції, що в подальшому позначилися на змінах у житті єврейських громад України загалом і її Правобережної частини зокрема. Йдеться про антисемітський зміст політики царського уряду в умовах війни, яка прямо впливала на появу періодичних погромів і міграційних хвиль, ними спричинених.

Зосереджено увагу на процесах, які відбувались у єврейських містечках Правобережжя в контексті перманентних змін влад у період 1917–1921 рр. Окремий напрям присвячений аналізу національної політики українського уряду УНР та активного долучення українських євреїв до розбудови цієї держави. Наголошено на позитивних змінах у статусі та ролі єврейських партій, їх окремих представників у розвитку державних інституцій й набуття досвіду державотворення.

Розглянуто один з найбільш цікавих, неоднозначних, а тому вартий особливої дослідницької уваги період так званого «червоного ренесансу», зокрема, детально проаналізовано такі аспекти: поява національних шкіл, театрів, розквіт літератури на їдиш та івриті, жіноча емансипація, яка мала безпосереднє відношення до активної позиції представниць єврейства в Україні на тлі радянської, відповідної модернізації, що була несумісною із збереженням традиційного єврейського замкнутого світу із ключовою роллю у ньому релігії та відповідних традицій. Зосереджено увагу на впливі модернізаційних процесів на життя єврейських громад, поступовому відході від традиціоналізму та посиленні світського фактору в освіті й культурі. Зокрема, зосереджено увагу на змісті діяльності єврейської світської культурно-просвітницької організації «Культур-Ліга» від моменту створення й протягом реалізації політики націоналізації/коренізації.

Окремими сюжетами проходять персональні жіночі й родинні історії, в

яких відображені особливості періоду, зокрема жіночий аспект еміграції, та від початку політичного терору – репресії проти представників технічної інтелігенції та долі жінок/дітей «ворогів народу». Проаналізовано особливості діяльності міжнародних структур з організації переселення євреїв у міжвоєнний період. Доведено, що до завершення реалізації політики коренізації та встановлення жорсткого авторитарного режиму в Радянському Союзі мали місце декілька етапів міграцій. До змісту дисертації включені елементи просопографічного дослідження представників родини Рабінович.

У роботі наголошено, що в умовах війни, коли нацистський окупаційний режим проголосив євреїв ключовими носіями більшовицької ідеології, з якою пов'язувались численні біди попередніх років (розкуркулення, голодомор, політичний терор), й активно використовував у пропаганді саме цей меседж, проголошене «остаточне розв'язання єврейського питання» стало додатковим поштовхом до посилення антисемітських настроїв і участі місцевих колаборантів у акціях зі знищення євреїв. Однак подібні настрої не отримали характеру масового психозу. Попри реальну небезпеку, яка загрожувала тим, хто рятував та переховував євреїв, такі люди знаходилися.

Дослідження та розгляд періоду Другої світової війни, включно із проблемою Голокосту, виживання/порятунку в умовах окупації, евакуації значною мірою базувалося на використанні мемуарної літератури: спогадів, щоденників як євреїв, так і не євреїв-очевидців тих страшних подій, текстах художньої літератури, побудованих на реальних спогадах, а також усноісторичні спогади, які були зібрані в процесі реалізації проєкту «Голоси», в якому авторка дисертації безпосередньо брала участь.

Обґрунтовано, що родинні спогади про Голокост у кожному конкретному випадку мали свої особливості. Простежено, що історія воєнного повсякдення (в контексті історій тих родин, які змогли вижити в умовах окупації (на жаль, це поодинокі випадки), евакуації та евакуаційного побуту, праці на промислових підприємствах військового комплексу, стратегії виживання й порятунку, попри індивідуальні особливості, мають багато спільних моментів.

Всі ці сюжети знайшли відображення в роботі.

Акцентовано увагу на персональному вимірі кожного періоду, який охоплено в дисертації, аналізі життєвих досвідів і стратегій поведінки й виживання в умовах терору та воєн кризь призму історії повсякдення, жіночої та усної історії.

Ключові слова: євреї, штетли (містечка), національна політика, жіноча історія, емансипація, родина Рабіновичів, великий терор, щоденники, мемуари, усна історія, Друга світова війна, стратегії виживання, евакуація, Голокост.

ABSTRACT

Hecha O. A. Revolutions, Political Transformations and Wars of the First Half of the Twentieth Century in the Life of the Jewish Communities of the Right-Bank Ukraine: Collective and Personal Dimensions. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 032 History and Archeology. – Zhytomyr Ivan Franko State University, Zhytomyr, 2021.

The dissertation presents the results of the study of the collective and personal dimension of life of the Jewish communities of the Right-Bank Ukraine through the prism of political transformations and wars of the first half of the twentieth century. The aim of the research is to study the political and legal and socio-economic situation and cultural life of Jewish communities on the Right-Bank Ukraine, analysis of personal life experiences and strategies of behavior and survival in terror and war through the prism of everyday history, women's and oral history.

The paper emphasizes that Jews, as an integral part of Ukrainian society, deserve special attention from scholars, considering that in the first half of the twentieth century, as in previous periods, they played a significant role in socio-economic, political and cultural life, remaining one of the largest communities in Europe. The dissertation offers an analysis of the origins of the Holocaust and the reasons for the different behavior of non-Jews in its conditions, especially in Ukraine, where Jews have historically lived, forming, along with representatives of other

ethnic groups, local polyethnic culture. This aspect emphasizes the relevance of the study.

The scientific novelty of the results of the dissertation is that:

– *for the first time* new archival documents which reflect the peculiarities of the activities of international structures in relation to the organization of Jewish emigration in the interwar period were introduced into scientific circulation; oral historical evidence that allows to analyze the peculiarities of the evacuation of Jews and the conditions of adaptation (to new places of residence and return to abandoned homes) were collected;

– analytical approaches to personal experience, including women's, models of behavior of specific people in different situations and circumstances, strategies for survival in critical life conditions *were improved*;

– the use of the methodology of «new history» was *further developed*: oral history, everyday history, anthropological methodology, which allow us to study history from the standpoint of the average person, to present history «from below».

Historiographical analysis certifies, that having a significant number of scientific works in the native and world literature, especially on the topic of World War II and the Holocaust, in Ukrainian historiography there are still no comprehensive scientific researches devoted to the general studies of the Jewish communities on the territory of the Right-Bank Ukraine in the period of the World War I and II inclusive, with a special emphasis on the history «from below», everyday history, women's and oral history.

The paper outlines the concepts that reveal the essence and specifications of the research and are associated with elements of Jewish culture and religious traditions, as well as new secular formations of the Soviet period, such as: Cheder, Talmud-Torah, Yeshiva, Yevseksiya, Culture-League, Gezкульт, etc. The sources and researches on the issues of both native and foreign historiography are worked out. The new archival materials (in particular, the Russian-Canadian-American Passenger Agency (RUSCAPA) in the State Archives of Kyiv and Zhytomyr regions) are introduced into scientific circulation.

The analysis of the influence of modernization processes and political transformations in 1917 – 1939s on the life of the shtetls and their inhabitants has been carried out. The peculiarities and specifics of the development of Jewish culture, educational and emigration processes in the USSR in 1920s. (in the regional context) are considered. On the basis of memoir literature and ultimate-historical evidence, the changes associated with the situation of a Jewish woman in society were investigated. The elements of the analysis of the survival strategy in conditions of repressions, occupation and evacuation are studied and reproduced on the basis of ultimate-historical evidence and memoir literature.

A typical shtetl (town) in which the most common features of the Eastern European Jews who have reconnected is characterized. The Jews, who for a long time have lived together with Ukrainians, Poles, Czechs, Germans and representatives of other ethnic groups, based on strong economic links and their own complementary elements of culture and everyday life.

It is emphasized that in the period from the beginning of the World War I and to the end of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 some trends have been identified that in the future affected changes in the life of Jewish communities of Ukraine as a whole and it's Right-Bank in particular. It is about the anti-Semitic content of the royal government policy in the conditions of the war, which directly influenced the emergence of periodic pogroms and migration waves caused by them.

The focus is on the processes that took place in the European towns of the Right-Bank in the context of permanent changes in the authorities in the period of 1917–1921. A separate direction is devoted to the analysis of national policies of the Ukrainian Government of the UPR and active involvement of Ukrainian Jews into the building of this state. The emphasis is on a positive change in the status and roles of the Jewish parties and their special representatives in the development of state institutions and the acquisition of state-building experience.

One of the most interesting and ambiguous periods, which is worth special attention, the so-called «red Renaissance» is considered, in particular, such aspects as the appearance of national schools, theaters, flourishing Yiddish and Hebrew

literature and female emancipation, which had a direct relation to the active position of representatives of Jewry in Ukraine against the background of Sovietization and the relevant modernization, which was incompatible with the preservation of the traditional Jewish closed world with a key role of religion and relevant traditions. Attention is focused on the influence of modernization processes on the life of Jewish communities, gradual departure from traditionalism and strengthening of secular factor in education and culture. In particular, attention is focused on the content of the Jewish secular cultural and educational organization «Cultur-League» from the moment of creation and during the implementation of the nationalization/indigenization policy.

Separate plots are personal women's and family stories, which reflect the features of the period, including the female aspect of emigration, and from the beginning of political terror – repression against the technical intelligentsia and the fate of women / children «enemies of the people». The peculiarities of the activity of international structures on the organization of Jewish resettlement in the interwar period are analyzed. It is proved that before the completion of the policy of indigenization and the establishment of a strict author's regime in the Soviet Union there were several stages of migration. The content of the dissertation includes elements of prosopographic research of the Rabinovych family.

The paper emphasizes that during the war, when the Nazi occupation regime proclaimed Jews to be the key bearers of the Bolshevik ideology, which was associated with many troubles of previous years (dekulakization, famine, political terror), and actively used in propaganda this very message, the proclaimed “Final Resolving the Jewish Question” was an additional impetus to the strengthening of anti-Semitic sentiments and the participation of local collaborators in actions to exterminate Jews. However, such sentiments did not acquire the character of mass psychosis. Despite the real danger to those who rescued and hid the Jews, there were such people.

Research and consideration of the World War II period, including the Holocaust, survival / rescue in the conditions of occupation and evacuation was

largely based on memoirs, diaries of both Jewish and non-Jewish eyewitnesses to those terrible events, literary texts that based on real memories, as well as oral-historical memoirs, which were collected during the implementation of the project "Voices", in which the author of the dissertation was directly involved.

It is substantiated that family memories of the Holocaust in each case had their own peculiarities. It is traced that the history of military everyday life (in the context of the stories of those families who survived the occupation (unfortunately, these are isolated cases), the process of evacuation and evacuation life, work at military enterprises, survival and rescue strategies, despite individual features, have many things in common. All these plots are reflected in the work.

Emphasis is placed on the personal dimension of each period, which is covered in the dissertation, analysis of life experiences and strategies of behavior and survival in terror and war through the prism of everyday history, women's and oral history.

Key words: Jews, shtetls (towns), national politics, women's history, emancipation, the Rabinovych family, great terror, diaries, memoirs, oral history, World War II, survival strategies, evacuation, Holocaust.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Hecha O., 2021. Emigration of jews of the right bank of Ukraine in 1923–1930: causes, directions and social portrait of migrants. *Evropský filozofický a historický diskurz*, Volume 7, Issue 3, s. 35–43.

2. Геча, О. А., 2019. Пам'ять про Бабин Яр: загальнолюдський та персональний вимір (на прикладі родини Рабіновичів). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, вип. 29, с. 31–38.

3. Hecha, O., 2019. Engineering and technical intellectuals in Ukraine under conditions of the «Creat terror» (on the example of the Konstantynovskyis family). *Інтермарум: історія, політика, культура*, вип. 6, р. 117–138.

4. Геча, О. А., 2018. Жінка та війна у мемуарах та оповіданнях її свідків й учасниць. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 50, с. 361–366.

5. Геча, О. А., 2018. Єврейські жінки в умовах окупації та евакуації: різні стратегії виживання (на прикладі представниць родини Рабіновичів). *Інтермарум: історія, політика, культура*, вип. 5, с. 251–263.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

6. Геча, О., 2020. Єврейські жінки в лавах Червоної армії. *Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції «Історичні мідраші Північного Причорномор'я»*. Миколаїв, вип. ІХ. Том І, с. 23–32.

7. Геча, О., 2017. Леонід Наумович Волинський та шедеври Дрезденської галереї. *Матеріали ІХ Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції*. Житомир: Полісся, с. 113–116.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

8. Венгерська, В., та Геча, О., 2020. Життєві цінності та стратегії виживання в умовах війни. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Україна доби модернізації ХІХ – ХХ ст.: соціум, цінності, життєві практики»*. Херсон, с. 20–24.

9. Геча, О., 2020. Дослідницький підхід і джерельна база історії повсякденності на уроках історії України в старшій школі. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Концепції, реалії та нові стратегії у сфері викладання історико-правознавчих дисциплін»*. Луцьк: Центр прогресивної освіти «Генезум», с. 127–132.

10. Геча, О., 2019. Єврейський театр як феномен культури в умовах коренізації (на прикладі театральних закладів Правобережної України). *Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Історичні мідраші Північного Причорномор'я»*. Миколаїв, вип. VIII. Т. II, с. 251–264.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	14
ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	24
1.1. Стан наукової розробки теми	24
1.2. Джерельна база роботи	37
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	46
Висновки до 1 розділу.....	55
РОЗДІЛ 2. ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ. 1914–1921 РР.	56
2.1. Феномен штетлу та його трансформації в умовах воєн і революцій першої чверті ХХ ст.	56
2.2. Українські уряди та єврейські політичні партії і політики в умовах Української революції 1917–1921 рр.	75
Висновки до 2 розділу.....	95
РОЗДІЛ 3. ЄВРЕЇ ТА РАДЯНСЬКА ВЛАДА. 1921–1941 РР.	96
3.1. Радянські експерименти та практики.....	96
3.2. Еміграційні процеси в єврейському середовищі: причини, напрямки та соціальний портрет переселенців	125
3.3. Репресії проти представників єврейської технічної, наукової та творчої інтелігенції	137
Висновки до 3 розділу.....	155
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКЕ ЄВРЕЙСТВО В УМОВАХ ВІЙНИ ТА НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ПЕРСОНАЛЬНИЙ ВИМІР)	156
4.1. Моделі поведінки жінки-єврейки в умовах війни та евакуації (на основі еґо-документів).....	156
4.2. Чоловічий досвід участі в Другій світовій війні.	176
4.3. Дитячий досвід та стратегії виживання в умовах Голокосту.	190

Висновки до 4 розділу.....	199
ВИСНОВКИ	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	207
ДОДАТКИ.....	259

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Всеукревгубком – Всеукраїнський український революційний губернський комітет

АР Крим – Автономна Республіка Крим

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

ДАЖО – Державний архів Житомирської області

ДАКО – Державний архів Київської області

Євсекція – єврейська секція у ВКП (б) 1918–1930 рр.

ЄКОПО (Єврейський комітет допомоги жертвам війни) – товариство, створене в Росії у 1914 р. для допомоги євреям – жертвам війни.

Комфарбанд – Єврейський Комуністичний союз

Наркомос УСРР/УРСР – Народний комісаріат освіти УСРР/УРСР

ОЗЕ – рос. «Общество здравоохранения евреев»

РНК – Рада Народних Комісарів, раднарком

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДАМЛМ України – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, в м. Києві

ЦСУ України – Центральне статистичне управління України

Школи ФЗУ – школи фабрично-заводського учнівства

ВСТУП

Актуальність дослідження. Розгляд тематики функціонування та життєдіяльності єврейських громад, як невід’ємної складової українського суспільства, в умовах політичних трансформацій першої половини ХХ ст., дозволяють усвідомити сутність глибинних перетворень у житті народів Центрально-Східної Європи, відлуння яких можна спостерігати й сьогодні. Вони були зумовлені стрімкими модернізаційними процесами, які спричинили руйнацію традиційного укладу життя людей, що мало особливо відчутні наслідки для єврейських громад, які були представлені на території України, й становили невіддільну частину місцевого суспільства. З часу встановлення зони осілості євреїв, яка охоплювала більшу частину території сучасної України, містечка (штетли) залишались основними місцями їхнього проживання. Однак, швидкі політично-правові, соціально-економічні та культурні перетворення позначились як на стані цих населених пунктів, так і на житті їх мешканців.

Історично так склалось, що єврейські громади в значній кількості були представлені на території Правобережної України, оскільки являли собою так званий «спадок Речі Посполитої». Вивчення історії національних меншин України дозволить отримати комплексну картину минулого нашої держави, де буде рівною мірою висвітлена історія усіх національних груп, які мають відношення до сучасної української політичної нації. Євреї, як невід’ємна частина українського суспільства, вимагають особливої уваги з огляду на те, що у першій половині ХХ ст., як і в попередні періоди, вони відігравали суттєву роль у соціально-економічному, політичному та культурному житті України.

Використання методів «нової історії», з її концентрацією на персональному досвіді, суб’єктоцентричному аналізі, що представлені у дослідженні, є ще одним підтвердженням актуальності даного дослідження. У дисертаційній роботі приділена увага і груповому соціально-демографічному портрету євреїв як національної меншини Правобережної України, зокрема і

Житомирщини. Додатково посилюється актуальність розробленої теми фактичною відсутністю комплексного дослідження з історії євреїв України та регіональних розвідок, здійснених із використанням культурно-антропологічного підходу. Отже, дослідження українського єврейства в цілому, так і на персональному рівні в один з найбільш складних та драматичних для представників єврейської спільноти історичних періодів, має важливе теоретико-методологічне, наукове та практичне значення, й може претендувати на місце одного з пріоритетних завдань новітньої української історіографії.

Зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація «Політичні трансформації та війни першої половини ХХ ст. в житті єврейських громад Правобережної України: колективний та персональний виміри» виконана в рамках комплексної науково-дослідницької теми кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка: «Правобережна Україна, Волинь-Житомирщина в ХVIII – на початку ХХІ ст. – соціально-економічні, культурно-освітні, націо-державотворчі аспекти», реєстраційний номер № 0ПУ008523. Тему дисертації затверджено (протокол № 4 від 31. 10. 2017 р.) та уточнено (протокол № 13 від 25.06.2021 р.) вченою радою Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Метою дослідження є вивчення політико-правового, соціально-економічного становища та культурного життя єврейських громад Правобережної України, аналіз персональних життєвих досвідів і стратегій поведінки та виживання в умовах терору та воєн крізь призму історії повсякдення, жіночої та усної історії.

Реалізація визначеної мети передбачає вирішення таких дослідницьких **завдань:**

- проаналізувати стан наукового розроблення теми, охарактеризувати джерельну базу і визначити теоретико-методологічні засади дослідження;
- означити феномен штетлу, описати його трансформації в умовах воєн і революції та дослідити вплив погромів на руйнацію цього феномену;

- простежити діяльність єврейських політичних партій і політиків в умовах Української революції 1917–1921 рр.;

- дослідити заходи радянської влади стосовно єврейської етнічної меншини, зокрема, трансформації від періоду непу, політики коренізації до асиміляції та ксенофобії;

- висвітлити причини, передумови та перебіг еміграційних процесів у єврейському середовищі в 1920-х – 1930-х рр.;

- розкрити процес репресій проти представників єврейської технічної, творчої і наукової інтелігенції зі сторони радянського режиму;

- розглянути Катастрофу українського єврейства в умовах німецько-радянської війни та нацистської окупації;

- визначити моделі поведінки жінки-єврейки в умовах війни та евакуації, що представлені у еґо-документах, виокремити чоловічий досвід участі в Другій світовій війні та дитячий досвід і стратегії виживання в умовах Голокосту.

Об'єктом дослідження виступає єврейська спільнота України, яка пережила ряд соціальних перетворень і національних катастроф упродовж першої половини ХХ ст.

Предметом дисертаційної роботи є політичні трансформації та війни першої половини ХХ ст. у житті єврейських громад Правобережної України, які відображені в колективному та персональному вимірах.

Методологічна основа дисертаційного роботи включає наступні складові частини: систему підходів, принципи (правила) дослідження, методи (шляхи, важелі) наукового пізнання й спеціальний апарат категорій, понять і термінів.

Найдоцільнішим для нашого дисертаційного дослідження виявилось залучення історико-антропологічного, міждисциплінарного, регіонального та ціннісного або аксіологічного підходів.

Для історичної антропології головним предметом студій є людина, зокрема її історичні та етнічні типи, а не окремі історичні події та процеси.

Важливим є також розуміння суспільства у цілісності економічної структури, соціальної організації та культури, як всієї сукупності соціальних відносин.

Для реалізації поставлених дослідницьких завдань із висвітлення політичних трансформацій та війн першої половини ХХ ст. у житті єврейських громад Правобережної України на колективному та персональному рівні було використано низку наукових і методологічних принципів, а саме: історизму, об'єктивності, системності, соціального підходу та опори на історичні джерела.

З-поміж широкого ряду методів наукового пізнання у роботі застосовано загальнонаукові та спеціально-історичні. Серед загальнонаукової групи методів, варто виділити аналіз та синтез, індукцію й дедукцію, узагальнення і порівняння, системний метод.

Група спеціально-історичних методів представлена найперше архівною евристикою, систематизацією, зіставленням і критичним опрацюванням джерел.

Сама структура та архітектоніка дисертаційної роботи вибудована на основі хронологічного методу.

Біографічний метод спрямований на дослідження особливостей життя особи в макро- та мікросоціальному середовищі. У нашому дослідженні даний метод допоміг під час роботи з джерелами особового походження: листами, спогадами, щоденниками, давав можливість враховувати індивідуальні особливості їх авторів.

У роботі використані й методи «нової історії», зокрема, зосередження основної уваги на вивченні колективів і змінних соціальних явищ, залучення та обробку масових джерел для отримання із них «прихованих» даних, які виявляються у процесах.

Був задіяний метод усної історії – під час запису та опрацювання ряду інтерв'ю свідків подій Другої світової війни. Безпосередньо для досягнення персонального виміру певних історичних подій і процесів використовувався метод історії повсякдення. Ціннісні орієнтації суспільства досліджуваного

періоду та єврейської спільноти, які необхідно було досягнути виявлялися за допомогою методологічної бази жіночої історії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період із 1914 до 1945 р. Нижньою хронологічною межею обрано початок Першої світової війни, що спричинив подальші кардинальні зміни у житті всього населення Правобережної України, зокрема, й єврейської етнічної спільноти. Верхня межа дослідження зумовлена завершенням Другої світової війни, відновленням довоєнного укладу життя та поверненням евакуйованих єврейських громадян до своїх попередніх місць проживання. У роботі дослідниця свідомо виходить за нижню хронологічну межу, оскільки без окремих порівнянь та роз'яснень щодо життя штетлів та їх мешканців у ХІХ ст. складно уявити зміст тих трансформацій, що у них відбувалися в умовах воєнних і революційних потрясінь та радянських перетворень.

Територіальні рамки охоплюють частину земель такого історико-географічного регіону як Правобережна Україна. Згідно сучасного адміністративно-територіального поділу України – це території Вінницької, Житомирської, Київської (правобережна частина), Хмельницької та Черкаської (правобережна частина) областей. Саме ці землі перебували у смузі осілости, де й було сконцентровано найбільша кількість єврейських містечок – штетлів, які в досліджуваній період входили до складу Російської імперії та Радянського Союзу. Вихід почасти за вказані рамки зумовлений необхідністю розгляду важливих історичних подій, пов'язаних із історією українських та радянських євреїв, що безумовно сприяло якіснішому та ґрунтовнішому тематичному узагальненню.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації полягає у формулюванні та розробленні актуальної та важливої теми, яка нині в українській історичній науці ще не отримала всебічного та об'єктивного дослідження. Здійснена дисертаційна розробка надала можливість сформулювати положення та висновки, що містять наукову новизну та виносяться на захист.

Уперше:

– здійснено комплексне дослідження політичних трансформацій та війн першої половини ХХ ст. у житті єврейських громад Правобережної України на колективному та персональному вимірах;

– проведено аналіз та систематизацію історіографічного масиву й джерельної бази, що дозволило розкрити основні складові життя єврейських громад Правобережної України першої половини ХХ ст.;

– уведено до наукового обігу нові архівні документи, що відображають особливості діяльності міжнародних структур із приводу організації еміграції євреїв упродовж 1920-х–1930-х рр.;

– зібрані усноісторичні свідчення, основний фокус яких – період Другої світової війни, зокрема, евакуація євреїв та умови адаптації до нових місць проживання і повернення у покинуті домівки;

– реконструйовано просопографічний портрет єврейської родини Рабіновичів.

Удосконалено:

– загальну характеристику явища «штетл» у житті єврейської спільноти Правобережної України упродовж 1910-х – 1920-х рр. та безпосередній вплив погромів на його руйнацію;

– розуміння процесу еміграції єврейського населення із Радянської України у 1920-х – на початку 1930-х рр., як фактору відношення вказаної спільноти до тодішньої влади та її сприйняття;

– визначення змісту і форм коренізації та національної політики радянського режиму відносно єврейської етнічної меншини, зокрема, на Правобережжі;

– аналітичні підходи до персонального досвіду, в тому числі й жіночого, моделей поведінки конкретних людей в різних, особливо критичних, ситуаціях та обставинах;

– опис та означення стратегій виживання у загрозливих для життя умовах воєн, революційних потрясінь та політичних репресій, нацистської окупації.

Набули подальшого розвитку:

– використання методології «нової історії»: усної історії, історії повсякдення, жіночої історії, історичної антропології, які, в окремих моментах, дозволили провести дослідження історії з позицій пересічної людини, подати історію «знизу».

– висвітлення відношення єврейської спільноти до різних форм влади та режимів на території Правобережної України першої половини ХХ ст.;

– відтворення узагальненого образу представника єврейської меншини як «іншого» в колективній свідомості.

Практичне значення дисертаційного роботи полягає у систематизації та узагальненні фактичного матеріалу про політичні зміни та війни першої половини ХХ ст. у житті єврейських громад Правобережної України на колективному та персональному вимірах. Зібрані та відповідним чином проаналізовані відомості можуть слугувати підґрунтям для створення загальної і цілісної картини життя єврейської спільноти не лише Правобережної, але й всієї України першої половини ХХ ст.

Отримані результати наукових досліджень, висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані у процесі написання підручників з новітньої історії України, монографій, статей, присвячених відповідній тематиці, під час розроблення і викладання шкільного та університетського курсів вітчизняної історії.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою здобувача. Висновки та положення наукової новизни отримані автором на основі власних результатів, отриманих у процесі дослідження. У статті «Життєві цінності та стратегії виживання в умовах війни» (співавтор В.Венгерська) авторка визначає особливості оборони Києва, аналізує специфіку стратегій виживання військовополонених, обґрунтовує застосування методу історії повсякдення в контексті вивчення особистих переживань людини в екстремальних умовах полону та втечі.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Результати дослідження апробовані на міжнародних та всеукраїнських конференціях, матеріали стали основою для статей і тез. Розроблені положення та висновки роботи доповідались на 25 науково-практичних конференціях та семінарах різного рівня (зокрема, 12 міжнародних, 11 всеукраїнських, 1 регіональній, у роботі 3 літніх шкіл).

Основні результати дослідження оприлюднено на науково-практичних конференціях: *міжнародних*: «Польща–Україна: спільні шляхи до свободи. Балто-Чорноморський союз Міжмор'я: ретроспектива і перспектива» (Житомир, 2017), «Польща–Україна: спільні шляхи до свободи. Національні держави Центрально-Східної Європи новітньої доби: історичні аспекти, формування модерної політичної карти, криза національних держав та їх «перезавантаження»» (Житомир, 2018); «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» (Миколаїв, 2019), Практичному семінарі німецько-української комісії істориків (DUNK) у співпраці з Національним музеєм історії України у Другій світовій війні «Історія України між 1939 та 1950 роками в автобіографічних документах» (Київ, 2019); «30 років падіння Берлінської стіни» (Баварія: Мюнхен, Обершлясхайм, 2019); «Історичні мідраші Північного Причорномор'я» (Миколаїв, 2020), «Уроки Голокосту у світі, що змінюється» (Яд Вашем, Ієрусалим, Ізраїль, 2021), «Нематеріальне – небанальне. Спадщина та місцева освіта» (Варшава-Житомир, 2021), «Історична політика та історична пам'ять: Україна та країни ЦСЄ» (Житомир, 2021), «Євреї в етнічній мозаїці українських земель» (Мелітополь, 2021);

всеукраїнських: IX Волинській Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2017); X Волинській Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2018); «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах. Конструкти формування / коригування колективної пам'яті» (Рівне, 2018), «Культура пам'ятання» (Рівне, 2020), «Україна доби модернізації XIX – XX ст.: соціум, цінності, життєві практики» (Херсон, 2020),

«Концепції, реалії та нові стратегії у сфері викладання історико-правознавчих дисциплін» (Луцьк, 2020);

у роботі літніх шкіл: літній школі «Мікроісторія, усноісторичні дослідження та пам'ять про Голокост на Житомирщині» (Житомир, 2018), III Літній школі з історії Голокосту в Україні для викладачів та аспірантів (Київ, 2018), Літній Академії CENTROPA (on-line). Історія XX століття, Голокост і громадянське суспільство в глобальному світі (Відень, 2020). Головні положення та висновки дисертаційної роботи обговорювалися на засіданнях кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 10 наукових статей, із яких 4 – у фахових виданнях України, що включені до міжнародної наукометричної бази даних Index Copernicus, 1 – у закордонному науковому періодичному виданні, 5 – праці апробаційного характеру.

Структура дисертації визначена метою й завданнями дослідження, побудована на основі проблемно-хронологічного наукового принципу. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (497 позицій), 11 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 274 сторінки, з них основного тексту – 206 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Українська юдаїка, попри значні досягнення, усе ще перебуває на етапі становлення. На необхідності об'єктивного підходу до єврейських студій ще на початку 1990-х рр. наголошував Я. Дашкевич. На його думку, проблема об'єктивності в дослідженні українсько-єврейської спільної історії полягає у нагромадженні в цій сфері історичної науки величезної кількості стереотипів та упереджень як з українського, так і з єврейського боку, що негативно впливає на розгортання наукових студій. Наголошував історик також на необхідності переміщення акцентів з кількох років погромів та різанини (історія яких вже досить добре вивчена) на кілька століть мирного співіснування двох народів¹.

У цілому, за тенденціями та концептуальними підходами наукову літературу з теми дисертаційного дослідження тематично можна поділити на кілька груп: радянську, українську (в тому числі еміграційну) та зарубіжну.

Вивчення національного питання і національної політики в Радянському Союзі, не обов'язково включало історію і культуру євреїв, які в різні історичні періоди та різних регіонах складали другу або третю за чисельністю національну групу України. Радянську історіографію дослідження за проблемно-хронологічним принципом умовно можна поділити на декілька періодів. Так, перший період – 1920–1930-ві рр. – головною особливістю якого була зацікавленість науковців участю євреїв у революційних подіях, подіями, що передували та самим перебігом погромів, соціально-економічною та демографічною ситуацією у середовищі єврейської національної спільноти.

¹ Дашкевич, Я., 1992. Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI – початок XX ст.). *Сучасність*. №8, с. 49–54.

В 1921 р. у Києві видана праця під назвою «Статистика погромлених (м. Богуслав)»². Вона певним чином започаткувала серію книг та матеріалів, пов'язаних із дослідженням єврейських громад багатьох міст та містечок України під час погромів. У 1921 р. у видавництві «Держвидав» вийшла праця О. Брика «Українсько-єврейські взаємовідносини»³, в якій зроблено спробу аналізу найгостріших і найзлободенніших на той момент проблем взаємовідносин між українським єврейством та корінним населенням. Відомим та авторитетним дослідником єврейських погромів періоду громадянської війни в Україні був С. Гусев-Оренбургський. Його праця «Багрова книга...»⁴, створена за матеріалами «Комітету допомоги потерпілим», що діяв при Російському Червоному Хресті у Києві. Цю книгу автор писав вже під час наступу денікінських військ на Україну й вона містить унікальний матеріал про погроми на Житомирщині, яка спирається на офіційні документи, доповіді з місць та опитування потерпілих.

Сучасний український дослідник О. Козерод зазначає, що тематика життя і діяльності євреїв України у 1920-х рр. висвітлювалася і досліджувалася у перші десятиріччя радянської влади в Україні не професійними істориками, а практичними працівниками, функціонерами партійних та радянських органів влади, які мали відношення до єврейської меншини України⁵.

Вагомий внесок у дослідження повсякдення єврейського населення на українських землях здійснив І. Вейцбліт своєю науковою працею «Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 років», яку було підготовлено в Інституті єврейської культури при ВУАН⁶. Дослідження проводилось на широкому статистичному матеріалі, з використанням

² (1921), *Статистика погромлених (м. Богуслав)*. Київ.

³ Брик О., 1961. *Українсько-єврейські взаємини*. Вінніпег, 383 с.

⁴ Гусев-Оренбургский, С. И., 1922. *Багровая книга. Погромы 1919–20 гг. на Украине*. Харбин: издание Дальневосточного Еврейского Общественного Комитета помощи сиротам-жертвам погромов («ДЕКОПО»). [online] Режим доступа: <https://www.docdroid.net/5UCN3YR/gusev-orenburgskiy-si-bagrovaya-kniga-kharbin-1922-pdf#page=15> [Дата обращения: 2 октября 2020].

⁵ Козерод О., 2008. Новітня історіографія євреїв України в період непу. *Наукові записки*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 40. с. 437–446.

⁶ Вейцбліт, І. І., 1930. *Рух єврейської людності на Україні: періоду 1897–1926 років*; Всеукр. АН, Інститут Єврейської культури. Соц.-економ. секція. Кременчуг: Держвидав України. 175 с.

найсучасніших для того часу статистико-демографічних методик. Автор навів список 530 населених пунктів із зазначенням кількості мешканців за 1897, 1920, 1923 і 1926 роки. В монографії зроблено авторські розвідки з демографії українського єврейства, описана концепція формування соціально-демографічної структури єврейської громади, а також аналіз перспектив її демографічного і економічного відтворення. Хоча книга І. Вейцблїта була написана під визначальним впливом марксистської ідеології і не позбавлена деяких ідеологічних штампів, попри це, вона мала високий науковий потенціал, розкривала проблеми демографічного і соціально-економічного життя українського єврейства.

Широкий спектр демографічних, соціально-економічних та інших особливостей єврейських громад висвітлено у роботі Л. Зінгера «Еврейское население в Советском Союзе: статистико-экономическое обозрение»⁷.

Другий період радянського історіографічного надбання хронологічно охоплює кінець 1930-х – першу половину 1980-х рр. Цей історичний час особливий тим, що на довгі десятиліття, як предмет дослідження, національні меншини зникли зі сторінок монографій та періодичних наукових видань. У цей період окремі аспекти історії етнічних громад міжвоєнного періоду розглядались в контексті загальної історії Радянської України.

З другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. розпочався своєрідний фактографічний і тематичний прорив щодо дослідження етнічних громад України, а у суспільствознавстві відродилося поняття «етнічна (національна) меншина». Юдаїка вже в незалежній Україні поступово ставала популярним та актуальним напрямком досліджень. Характерною її ознакою, з точки зору наукового становлення, є розширення проблематики досліджень, їх поглибленням та формуванням нової методології досліджень.

Охарактеризований нами процес становлення юдаїки в незалежній Україні відбувався на основі залучення здобутків дослідників минулих років,

⁷ Зінгер, Л., 1932. *Еврейское население в Советском Союзе: статистико-экономическое обозрение*. Москва; Ленинград: Соцгиз, 59 с.

зокрема, української діаспори та еміграційного середовища. Прикметною у цьому відношенні є постать визначного діяча української єврейської громади, члена Української Центральної Ради, уряду Директорії УНР, вченого-економіста, дійсного члена Української вільної академії наук С. Гольдельмана. Перебуваючи з 1920 р. у постійній еміграції, він написав декілька ґрунтовних робіт з історії українського єврейства. Найбільш тематично дотичними до нашого дисертаційного дослідження виявилися роботи «Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920 рр.»⁸, «Листи жидівського соціал-демократа про Україну: Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за час революції»⁹ і збірник матеріалів та есе «Український збірник. Книга 14»¹⁰. Цікавим є той факт, що після видання вказаної монографії С. Гольдельмана виникли сумніви щодо правомірності уживання автором термінів «жид» і «жидівський» замість прийнятих в Радянській Україні «єврей» та «єврейський». З приводу цього він стверджував, що термін «жид» є властивий українській мові як й іншим слов'янським мовам (наприклад польській, чеській, білоруській), уживання його в згаданих мовах є природне і не має зневажливого характеру, як у російській мові. Автор зазначав, що в Радянській Україні звикли до образливого сенсу слова «жид» і його вживання могло привести до підозри автора в антисемітизмі. У своїх працях він принципово вживав виключно термін «жид» і наголошував, що ніколи не погодився б на уживання терміну «єврей», тому що вбачав в тому «святенництво і боягузтво»¹¹.

Однією із найбільш цікавих сторінок спільної українсько-єврейської історії є співпраця представників єврейських політичних партій з урядами УЦР та Директорії. Окремі аспекти такого співробітництва, серед яких й

⁸ Гольдельман, С., 1967. *Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920*. Мюнхен – Париж – Єрусалим: Дніпрова хвиля, 138 с.

⁹ Гольдельман, С., 1964. *Листи жидівського соціал-демократа про Україну: Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за час революції*. Відень, 1921 р.: Жидівське видавництво «Гамойн» на Україні, 80 с.

¹⁰ Гольдельман, С., 1958. *Український збірник. Книга 14*. Інститут для вивчення СРСР. Мюнхен, 58 с.

¹¹ Гольдельман, С., 1964. *Листи жидівського соціал-демократа про Україну: Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за час революції*. Відень, 1921 р.: Жидівське видавництво «Гамойн» на Україні, с. 3.

неоднозначні моменти, пов'язані із погромами, що мали місце в період Директорії, розглянули О. Комарніцький та Л. Комарніцька¹².

Етнічні українці, які проживали у США та Канаді вивчали питання українсько-єврейської імміграції до цих країн. Так, на думку М. Марунчака, другий етап українсько-єврейського переселення до Канади, розпочався після закінчення Першої світової війни¹³. М. Боровик доводить, що він тривав від 1922 р. до 1939 р. Автор аргументує ці хронологічні рамки обмеженнями імміграції у перші повоєнні роки¹⁴. Сучасна українська дослідниця еміграції українців до Канади у міжвоєнний період О. Дзира у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, як продовження попередніх напрацювань, досліджує специфічні особливості переселенського потоку з теренів України в міжвоєнний період і впливу на них імміграційної політики Канади. Характеризує основні чинники, які посприяли суспільній консолідації єврейства в Канаді¹⁵.

Людмила та Владислав Гриневичі на початку 2000-х рр. написали статтю до «Енциклопедії історії України» під назвою «Євреї в Україні»¹⁶. Цікавість цієї, здавалося б, дуже узагальненої публікації у тому, що вона є певним унаочненням здобутків вітчизняної історіографії з тематики єврейської історії, безпосередньо демонструє блоки з більшою і меншою «розробленістю».

Український дослідник В. Доценко висловлює певні «претензії» щодо «тематичної картини» вітчизняної юдаїки. Він вважає, що сучасні дослідники багато наукових розвідок присвячують проблемі Голокосту, але мало уваги

¹² Комарніцький, О. Б. та Комарніцька, Л. М., 2021. Ukrainian-Jewish relations during the period of the UNR Directory: based on the information on the towns of Right-Bank Ukraine. *Східноєвропейський історичний вісник*. Редкол.: В. І. Ільницький (гол. ред.), М. Д. Галів (відп. ред.), М. Віткунас та ін. Дрогобич: Вид. дім «Гельветика», вип. 18, с. 107–117.

¹³ Марунчак, М., 1991. *Історія українців Канади*. Вінніпег: накладом УВАН в Канаді, 512 с.

¹⁴ Боровик, М., 1991. *Століття українського поселення в Канаді (1891–1991)*. Монреаль – Оттава: Українська Могилянсько-Мазепинська академія наук (УММАН), 485 с.

¹⁵ Дзира, О. І., 2016. *Імміграційна політика Канади щодо суспільно-політичного статусу українських переселенців 1918–1939 рр.* Кандидат історичних наук. [online] Міністерство освіти і науки України. Науково-дослідний інститут українознавства. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Dzyra_Olesia/Immigratsiina_polityka_Kanady_schodo_suspilno-politychnoho_statusu_ukrainskykh_pereselentsiv_1918193/

¹⁶ Гриневич, Л. В. та Гриневич, В. А., 2005. *Євреї в Україні*. В: *Енциклопедія історії України* : у 5 т. Т. 3: Е–Й. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, с. 72–88.

звертають на проблеми єврейської громади України у міжвоєнний період. Це саме той період, коли в умовах посилення авторитаризму у Європі і Радянському Союзі формувалось ставлення до євреїв¹⁷. Як стає зрозумілим із наведеного висновку, цей вчений спеціалізується на історії єврейської спільноти періоду 1920–1930-х рр. та має значний науковий доробок.

Загалом, у сучасній українській історіографії наявна значна кількість праць, присвячених дослідженню економічного становища єврейської спільноти Радянської України у 1920–1930-ті рр. Дослідники зверталися до вивчення змін у соціальній стратифікації населення містечок, які відбулися тут у процесі становлення радянської влади. Суттєве значення для об'єктивного вивчення життя єврейського населення містечок Правобережної України набуває всебічне розкриття умов домінування товарно-ринкових відносин в період непу. Становище єврейської національної меншини ґрунтовно висвітлено у монографії О. Козерода «Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 рр.»¹⁸, яка присвячена історії єврейської громади України в період становлення та розвитку нової економічної політики. Автор аналізує політику радянської влади щодо єврейських національно-культурних установ, розвитку мови, освіти, культури та мистецтва. В іншому своєму дослідженні «Переломные годы: Еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие (1919–1929 гг.)»¹⁹ він зосереджує увагу на «внутрішньому світі» єврейських містечок. Важливими для теоретичного осмислення надбань сучасної української історії єврейства періоду непу є також історіографічні узагальнення О. Козерода²⁰.

¹⁷ Доценко, В., 2007. Становище єврейської людності України та Кримської АРСР на початку 20-х років ХХ століття. *Культура народів Причорномор'я*. № 122, с. 18–22.

¹⁸ Козерод, О. В., 2003. *Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 рр.* Київ: СПД Савчина, 313 с.

¹⁹ Козерод, О. В., 1998. *Переломные годы: Еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие (1919–1929 гг.)*. Харьков: Еврейский мир, 151 с. (Библиотека Народного университета еврейской культуры в Восточной Украине; вып. 2).

²⁰ Козерод, О., 2008. Новітня історіографія євреїв України в період непу. *Наукові записки*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 40. с. 437–446.

Особливості здійснення політики коренізації єврейського населення висвітлюються у монографії В. Орлянського²¹.

Предметом зацікавлень сучасних українських істориків є й питання розвитку освіти, й зокрема, вищої педагогічної в умовах коренізації та охоплення нею представників національних меншин, в тому числі й євреїв. Зокрема, до таких належать напрацювання О. Комарніцького²², в дослідженнях якого, окрім елементів політичної історії, значно більша увага приділяється умовам навчання, з акцентуванням уваги на історії повсякдення студентів.

Становище Поділля у роки нової економічної політики, зокрема, життя національних спільнот, розкрито в дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук та науковій монографії М. Олійника²³. Проблематику соціально-демографічних змін та національно-культурних процесів у середовищі єврейської спільноти Поділля упродовж 40-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст. досліджено В. Кононенком у рамках дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук²⁴. У розділі другому вказаного дослідження, який присвячений історії єврейської спільноти Поділля напередодні та в роки Другої світової війни задіяні найновіші концептуальні підходи для осмислення національної катастрофи євреїв та, завдяки систематизованій фактографії, вибудована узагальнена картина подій.

Загалом в сучасній українській локальній історії та регіоналістиці, серед іншої тематики, значна увага приділена історії національних спільнот, у тому числі, й євреям. В. Венгерська у своїх публікаціях досліджує питання

²¹ Орлянський, В., 2000. *Євреї України в 20–30-ті рр. ХХ ст.: соціально-політичний аспект*. Запоріжжя: Запорізький держ. технічний ун-т, 252 с.

²² Комарніцький О. та Недошитко І., 2021. Більшовизація студентів педагогічних закладів національних меншин в УСРР/УРСР 1920–1930-х рр.: мета, засоби, завдання. *Український історичний журнал*. Ч. 2, с. 93–111; Комарніцький, О. Б., 2018. Матеріальне становище студентства педагогічних технікумів національних меншин УСРР у 20-30-ті рр. ХХ ст. *Дриновський збірник / редкол.: М. Г. Станчев (гол. ред.) та ін.* Софія, Харків: Вид-во Болгарської АН імені проф. Марина Дринова, Т. 11, с. 354–362.

²³ Олійник, М. П., 2015. *Поділля в роки нової економічної політики: політичні, соціально-економічні та культурно-духовні процеси (1921–1928)*. Доктор історичних наук. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 546 с.; Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.): монографія. Хмельницький, "Поліграфіст-2", 2015. 480 с.

²⁴ Кононенко, В. В., 2017. *Єврейське населення Поділля: соціально-демографічні зміни та національно-культурне життя (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)*. Доктор історичних наук. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені М. М. Коцюбинського; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 530 с.

політичної складової життя єврейської спільноти, національних взаємовідносин на території України на початку ХХ ст.²⁵. Особливості реалізації національної політики радянською владою на Правобережжі знайшли своє відображення у працях Л. Гуцало²⁶.

Монографічне дослідження, як і свого часу дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, О. Жуковського висвітлює суспільно-політичний та культурний розвиток етнічних спільнот Правобережної України у 1920-х рр.²⁷.

Історію єврейської спільноти загалом та культурно-освітні проблеми національних меншин волинського регіону досліджено в ряді робіт Н. Рудницької²⁸.

Не залишились поза увагою дослідників питання емансипації єврейок, їх виходу за межі традиційного світу шtetлу. В останні роки з'явилися дослідження, присвячені аналізу загальних підходів у гендерній політиці Радянського Союзу сталінського періоду. Як зазначає у своїй статті Г. Стародубець, «гендерна політика більшовицької влади призвела до руйнації усталених міжстатевих соціальних стосунків, сприяла емансипації радянського

²⁵ Венгерська, В. О., 2013. Єврейські політичні партії та євреї в політичних партіях: соціально-класові, громадянські та національні дилеми (к. ХІХ ст. – лютий 1917 р.). *Світові війни ХХ століття та історична пам'ять*: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», с. 25–34.; Венгерська, В. О., 2016. Українці та євреї: як імперії вирощували антисемітизм та українофобію. *Запорізькі єврейські читання*: Збірка статей і матеріалів. Дніпро: Інститут «Ткума», с. 13–20.; Венгерська, В. О., 2011. Єврейське питання в Російській імперії як елемент національної політики напередодні та в роки Великої війни. *Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни)*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів. Київ, с. 25–32.

²⁶ Гуцало, Л. В., 2006. Національні меншини України в політиці коренізації 20–30 років ХХ століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 29, с. 110–124; Гуцало, Л. В., 2008. Національно-культурне життя єврейського населення у 20–30-х рр. ХХ ст. *Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Євреї на Житомирщині: історія і сучасність»*. Житомир, с. 143–152.; Гуцало, Л. В., 2008. Єврейське населення УСРР в системі соціально-економічних експериментів. *ХХ століття-етнонаціональний вимір та проблеми Голокосту*: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції. Житомир, с. 86–100.

²⁷ Жуковський, О. І., 2014. *Етнічні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток*: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 180 с.

²⁸ Рудницька, Н. В., 2017. *Історія євреїв Житомирщини*: навчальний посібник. Житомир, 370 с.; Рудницька, Н. В., 2017. *Єврейські громади Житомирщини*. В: *Нариси історії Житомирщини першої половини ХХ століття: колективна монографія*. За заг. ред. В. О. Венгерської, С. В. Стельниковича. Житомир: Полісся, с. 215–286.

жіноцтва»²⁹. На її думку, вивчення цього досвіду, є як необхідною умовою осмислення сутності тоталітарного режиму сталінського зразка, так й усвідомлення характеру та динаміки змін соціальної поведінки жінки в екстремальних умовах глобальної трансформації державної політичної системи.

Дослідження «великого терору» та його наслідків для України розпочалося після розсекречення документів колишніх радянських спецслужб та матеріалів вищого партійно-державного керівництва СРСР вже від початку горбачовської «перебудови». Помітну роль у введенні до наукового обігу документів, які стосувались в цілому репресій, та зокрема, спрямованих проти представників науково-технічної інтелігенції, належить заступнику головного редактора профільного видання «З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВС – КДБ» О. Бажану³⁰.

У монографії Т. Рафальської «Великий терор» на Житомирщині»³¹ вміщено матеріал про криваві злочини на кавесівців у регіоні, відмінною особливістю якого була поліетнічність. Саме тому, як зазначає авторка, в Житомирській області репресії проти національних меншин набули особливого характеру. Єврейське населення не оминула «увага» органів НКВС.

Під уламками Радянського Союзу були остаточно поховані й властиві для цієї країни тенденції до замовчування, «забування», «стирання» з пам'яті про трагедію Голокосту. В Україні з кожним роком розширюється коло дослідників цієї тематики. Нині в нашій державі функціонує два потужних центри, керівники яких вважаються лідарами думок у цій сфері. Йдеться про директора центру дослідження Голокосту у Києві А. Подольського, та директора центру вивчення Голокосту «Ткума» (м. Дніпро), І. Щупака. А. Подольський став першим істориком у незалежній Україні, який підготував та захистив

²⁹ Стародубець, Г., 2020. Моделі фемінності в гендерній політиці сталінського режиму. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка*. Серія Історія. Вип. 5/47, с. 390–406.

³⁰ Бажан, О., 2017. «Ми всіх ворогів народу зметемо з лиця землі, щоб не бруднили наш Радянський Союз...» Великий терор на Київщині в 1937–1938 рр.: механізм, діапазон, специфіка. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, 1(47), с. 5–87.

³¹ Рафальська, Т. Л., 2012. «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 – листопад 1938 рр.): монографія. Житомир: Волинь, 180 с.

кандидатську дисертацію, присвячену темі Голокосту³², й тим цим започаткував розвиток геноцидальних студій в Україні.

З діяльністю цих двох важливих осередків пов'язуються проведення міжнародних конференцій, літніх шкіл, тренінгів, семінарів. Особливий акцент здійснюється на роботі із шкільними вчителями, їх підготовці до викладання відповідних тем, залучення учнів до наукових пошуків, збору інтерв'ю, підготовки наукових робіт, але найголовніше – формування культури толерантності, емпатії до жертв жахливої трагедії, розуміння та знання культури, історії євреїв, які протягом тривалого часу проживали разом із українцями та представниками інших етносів на території України та творили її історію і культуру.

Діяльність двох згаданих центрів пов'язується також із активними видавничими практиками, від публікацій збірок матеріалів конференцій, періодичних видань (як журналів так і газет), до видання серйозних наукових досліджень, перекладів монографій, підручників, посібників із використанням новітніх підходів до процесу викладання та подання складних тем.

Існує значна історіографія тематики Голокосту, яка проаналізована в працях О. Круглова, І. Щупака, Н. Лазар, А. Подольського. Ретельністю та скрупульозністю визначається праця авторського колективу «Холокост в Україні: Рейхскомиссариат Україна, губернаторство Транснестрія»³³.

Безумовно наведеними та охарактеризованими дослідженнями не вичерпується перелік актуальної та важливої історіографічної бази питання історії єврейської спільноти України першої половини ХХ ст. Однак для нас було важливим продемонструвати загальні тенденції на основі окремих робіт.

Історія українського єврейства є предметом тривалих та ґрунтовних розвідок зарубіжних дослідників. Позитивною особливістю західної

³² Подольський, А. Ю., 1996. *Нацистський геноцид щодо євреїв України 1941–1944*. Автореф. дис. кандидата. іст. наук. Київ: Нац. акад. наук України. Ін-т нац. відносин і політол, 18 с.

³³ Круглов, А., Уманский А. и Щупак И., 2016. *Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснестрия»*: монографія. Дніпро: Український інститут изучения Холокоста «Ткума»: ЧП «Лири ЛТД». 564 с. : ил., карты. (Украинская библиотека Холокоста).

історіографії є постійний пошук та вдосконалення методологічних основ наукових досліджень у сфері юдаїки.

У книжці Й. Петровського-Штерна «Штетл. Золота доба єврейського містечка»³⁴ характеризується політичне й економічне життя штетлу, специфічного «містечкового світу» з кінця XVIII ст. до середини XIX ст. Автор опрацював декілька тисяч документів сімома мовами, у шести країнах і кількох десятках архівів і зосередився на матеріальній історії та культурній антропології, враховуючи соціальну, економічну й політичну історію, а також розглянув образ штетла в єврейській культурній пам'яті. Щоб відтворити різні аспекти життя у штетлах, розділи побудовані навколо взаємодії конкретних прикладів і загального контексту.

Значною подією для світової, та особливо української юдаїки, став вихід книги П.-Р. Магочія та Й. Петровського-Штерна «Євреї та українці. Тисячоліття співіснування»³⁵. Фундаментальна праця присвячена українсько-єврейським взаємостосункам, їх трансформації від появи перших євреїв на українських землях, у перших століттях нашої ери, до сучасності. Авторам вдалось прослідкувати взаємовпливи двох народів у сфері культури, мови, побуту, щоденних практик. У книзі розвінчуються міфи, упередження та стереотипи.

Тема Голокосту, як зауважує Г. Грінченко, посідає надзвичайно значиме місце серед тих моделей пам'ятей, які останніми десятиліттями сформувалися у державах Західної Європи. Дослідниця наводить оцінку Я. Ассмана, щодо основних складових колективної пам'яті: це культурна та комунікативна пам'яті. Спогади учасників подій, орієнтовані на нещодавнє минуле, що транслуються в межах кількох поколінь і підсилюються практикою щоденного спілкування розуміються як комунікативна пам'ять і регулюють, що саме треба запам'ятати, а про що забути. Ця пам'ять відображає власні уявлення членів

³⁴ Петровський-Штерн, Й., 2019 *Штетл. Золота доба єврейського містечка*. Пер. з англ. Я. Стріха. Київ: Критика, 394 с.

³⁵ Магочій П.-Р. та Й. Петровський-Штерн, 2018. *Євреї та українці: тисячоліття співіснування*; пер. з англ. О. Форостина; ред. Валерій Падяк. Вид. 2-ге, доп. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 338 с.

групи про те, що вони вважають своїм минулим, і на цій основі консолідує групу³⁶.

Європейська, американська та ізраїльська історіографія представлені різноманітними дослідженнями з цієї теми, в яких запропоновані класифікація, різні підходи до хронології подій, пов'язаних із Голокостом, використовуються різноманітні методологічні підходи. Зокрема варто згадати напрацювання І. Арад³⁷, Д. Міхмана³⁸, К. Беркгофа³⁹, Т. Снайдера⁴⁰, Р. Хільберга⁴¹, С. Фрідлендера⁴², Л. Давидович⁴³, В. Лауєр⁴⁴ та інших, які містять як суто описові тексти, так і глибоко аналітичні.

Американський історик Т. Снайдер, згідно з його концепцією «кривавих земель», відносить Україну до постгеноцидних територій, на яких за короткий проміжок часу (1933–1945 рр.) різні народи почергово піддавались етнічним чисткам – українці, євреї, поляки, кримські татари, що зробило це травматичне явище майже буденним, а чутливість до нього заниженою⁴⁵. Так автор пояснює єврейські погроми в західноукраїнських землях у перші дні нацистської окупації, участь «української поліції» в акціях знищення євреїв, українських охоронців в таборах смерті, поширення антисемітизму, що прослідковуються і у представлених его-джерелах.

³⁶ Цитовано за: Грінченко, Г. Г., 2010. *Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»*: монографія. Харків: НТМТ, с. 64.

³⁷ Арад, І., 2007. *Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советского Союза (1941–1945)*. Т.1, 2. Днепропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 816 с.

³⁸ Міхман, Д., 2005. *Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: Концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы*. Днепропетровск: Центр «Ткума», 448 с.

³⁹ Беркгоф, К., 2011. *Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*. Пер. з англ. Т. Цимбала. Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут Критики. Київ: Критика, 556 с.

⁴⁰ Снайдер, Т., 2015. *Кровавые земли. Европа между Гитлером и Сталиным*; пер с англ. Л. Зурнаджи. Киев: Дуліби, 584 с.

⁴¹ Hilberg, R., 2003. *The Destruction of the European Jews*. Yale University Press, 1426 p.

⁴² Friedländer, Saul, 1997, 2007. *Nazi Germany, and the Jews*, v. 1: *The Years of Persecution 1933–1939*. New York: Harper Collins; Friedländer Saul, *Nazi Germany and the Jews*, v. 2: *The Years of Extermination, 1939–1945*. New York: Harper Collins.

⁴³ Davidowicz, L., 1975. *The War Against the Jews: 1933–1945*. New York: Holt, Rinehard and Winston, 460 p.

⁴⁴ Лауєр, В., 2010. *Творення нацистської імперії та Голокост в Україні*. Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 368 с.

⁴⁵ Снайдер, Т., 2015. *Кровавые земли: Европа между Гитлером та Сталиным*; пер. с англ. Л. Зурнаджи. Киев: Дуліби, 584 с.

Автори книги «Катастрофа і пам'ять про неї»⁴⁶ професор, головний історик музею Яд Вашем, І. Гутман (учасник повстання у Варшавському гетто, в'язень Майданека, Аушвіца і Маутхаузена) та Н. Галиль розглядають історію Катастрофи в контексті світової та єврейської історії й її впливу на самосвідомість єврейського народу. Катастрофа показана через призму людських страждань, історії окремих людей – євреїв, головних жертв нацистської расової політики.

Питанню евакуації євреїв у внутрішні райони СРСР присвячене дослідження професора Єврейського університету в Єрусалимі Д. Левіна⁴⁷.

Тематику єврейської історії активно розвивають дослідники і з пострадянського простору. З початку 1990-х рр. у країнах колишнього Радянського Союзу активно почали розвиватися дослідження у галузі історії українського й східноєвропейського єврейства, в тому числі присвячені розвитку єврейської національної школи. У науковий обіг вводяться нові джерела, в першу чергу матеріали центральних і регіональних архівів України, Білорусії та Російської Федерації. Значний внесок у вивчення радянської школи на їдиш внесли ізраїльські вчені, уродженці Білорусії Л. Сміловицький⁴⁸ та А. Зельцер⁴⁹, роботи яких, безумовно, виділяються із загальної маси досліджень цього періоду.

Становлення і функціонування єврейських освітньо-культурних осередків в Україні 1920–1930-х рр. активно досліджується. Найбільш докладно процес ліквідації духовної освіти відображений у загальних працях із історії єврейства, де він розглядається у контексті боротьби з релігією, зокрема в роботі

⁴⁶ Гутман, І., Галиль Н., 2008. *Катастрофа и память о ней*; пер. с иврита: С. Гурбич, А. Шевченко. Киев, 372 с.

⁴⁷ Левин, Д., 2009. *Судьбоносное решение: бегство евреев во внутренние районы СССР летом 1941 года*. Яд Вашем: Исследования. Национальный мемориал Катастрофы и героизма Яд Вашем. Иерусалим, с. 43–71.

⁴⁸ Смиловицкий, Л. Л., 2002. *Школа на идише в первые десятилетия советской власти. Еврейское образование в Белоруссии. 1921–1941 гг.* [online]. Режим доступа: <http://old.ort.spb.ru/nesh/njs11/smilov11.htm> [Дата обращения 18 апреля 2021].

⁴⁹ Зельцер, А., 2006. *Евреи советской провинции: Витебск и местечки 1917–1941*. Москва: РОССПЭН, 342 с.

Э. Школьниковой «Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы»⁵⁰.

Джерелознавчі аспекти листування періоду Другої світової війни та Голокосту аналізуються у праці Є. Крінко і І. Тажидинова⁵¹. Інформаційний потенціал фотодокументів і листування із історії Голокосту на окупованій території СРСР, проблеми їх пошуку та інтерпретації, роль фотографій у вивченні історії Голокосту аналізує в своїх дослідженнях співголова науково-освітнього центру Голокосту в Москві І. Альтман⁵².

Наукову літературу з теми дослідження було поділено на декілька тематично-хронологічних груп. Це полегшило виявлення загальних тенденцій у межах кожної окремої груп та допомогло під час аналізу наукових праць. Варто зазначити, що ми не ставили собі за мету охарактеризувати якомога більшу кількість видань. Для нас було важливо на основі окремих робіт визначити позитивні моменти та недоліки розробки даної наукової проблематики.

1.2. Джерельна база роботи

Джерельна база дисертаційного дослідження складається із архівних матеріалів, частина з яких вперше вводиться до наукового обігу, низки центральних та обласних архівів, опубліковані документи та матеріали, мемуарна література, періодичні видання 1920-х – 1930-х рр., усноісторичні матеріали.

Задіяні у процесі дослідження архівні документи й матеріали представлені у 20 фондах 6 архівів України – це справи дорадянського періоду, радянського часу, громадських організацій, товариств тощо.

⁵⁰ Школьниковая, Э. *Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском)*. [online] *Общество «Еврейское наследие»*. Режим доступа: http://jhist.org/lessons_09/1930.htm [Дата обращения 25 апреля 2021].

⁵¹ Крінко Е. Ф., и Тажидинова И. Г., 2012. Сохрани мои письма...: сб. писем и дневников евреев периода Великой Отечественной войны. *Отечественные архивы*. № 1, с. 121–124.

⁵² Альтман И. А., 2016. Фотодокументы как исторический источник о Холокосте на территории СССР (к постановке проблемы). *Вестник ТвГУ. Серия «История»*. № 4, с. 132–144.

З фонду 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. 1827–1916 рр.» Центрального державного історичного архіву, в м. Києві (ЦДІАК України) використані окремі справи, які характеризують політичну активність єврейського населення до Лютневої революції 1917 р.⁵³.

Соціально-економічна, політична, культурно-освітня ситуація, зокрема, й у середовищі українського єврейства представлена у документах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). У фонді 1115 «Українська Центральна Рада (УЦР), мм. Київ, Житомир. 1917–1919 рр.» наявні справи, які, так би мовити, проливають світло на політичну складову життя єврейської спільноти у початковий період Української революції 1917–1921 рр. Представлені фактичні дані про колективні виміри тогочасних подій – єврейські політичні партії і рухи та індивідуальне бачення – діяльність політичних лідерів і представників⁵⁴. У фонді 413 «Центральна комісія національних меншин при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті (ЦК НМ), м. Харків. 1923–1933 рр.» скомплектовані матеріали уже радянського періоду. У нашому дослідженні використані документи справи, які подають статистичну та фактичну інформацію щодо стану єврейської національної освіти в 1920-х рр.⁵⁵.

Документи, переважно, радянського часу використовувались нами також з колекції Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Фонд 41 «Єврейські політичні партії і організації (об'єднаний фонд). 1902–1931 рр.» містить справи про ситуацію із правами жінок у єврейському середовищі та відповідно ілюструють заходи радянського режиму щодо покращення цього питання. Окрім цього нами були використані справи щодо громадського спортивного товариства «Маккабі», яке за рішенням Ліквідаційної комісії з єврейських справ у липні 1919 р. було ліквідоване⁵⁶. У

⁵³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 647, ч. 1.

⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 5.

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 70.

⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 41, оп. 1 спр. 34; спр. 155.

фонді 263 «Колекція позасудових справ реабілітованих. 1918–1950 рр.» розміщена архівно-кримінальна справа на Григорія Веніаміновича Константиновського⁵⁷ – жертви політичних репресій, розстріляного у 1938 р. Матеріали цієї справи використали його нащадки, зокрема, онучка Олена Костюкович, розмістивши матеріали «Его последний, мой первый адрес» на інформаційному ресурсі «Фонд последний адрес»⁵⁸.

Під час підготовки дисертаційного дослідження нами були опрацьовані архівні матеріали Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), проте безпосередньо в тексті роботи вони не представлені. Зокрема, фонд 586 «Всеукраїнське товариство співпраці єврейської культури “Гезкульт”. 1926–1931 рр.», де розміщені справи щодо діяльності регіональних відділень «Гезкульту».

Важливим складником джерельної бази дисертаційної роботи є справи Державного архіву Житомирської області (ДАЖО). Це фонд 354 «Житомирський єврейський учительський інститут м. Житомир». 1871–1881, 1883–1886 рр., у якому зосередженні справи унікального навчального закладу для тодішньої Російської імперії⁵⁹. Хоча єврейський вчительський інститут проіснував лише дванадцять років, й був закритий у 1886 р., він відіграв помітну роль в освітньому та культурному просторі Житомира – губернського центру.

Фонд Р-326 «Волинський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (окрвиконком). 1919–1925 рр.» містить справи, які стосуються, серед іншого, заходів органів радянської влади в соціальній та освітній сферах. У фонді 804 «Єврейська комуністична партія (Поалей-Ціон). 1918–1921 рр.» введені справи популярної і впливової на той час політичної партії та окремих громадських організацій, що з нею співпрацювали.

⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 46127.

⁵⁸ Костюкович, О., 2017. *Его последний, мой первый адрес*. [online] Фонд последний адрес. Режим доступа: <https://www.elkost.it/facts/elena-kostioukovitch-for-last-address-website-03-05-17> [Дата обращения 23 июля 2020].

⁵⁹ ДАЖО, ф. 354, оп. 1, спр. 17; спр. 30; спр. 55; спр. 69.

У фонді Р-260 розміщена 580 справ Волинського агентства РУСКАПА. Там міститься інформація щодо емігрантів із Житомирської та 21 справа емігрантів із Шепетівської округ⁶⁰. У документах Коростенського субагенства РУСКАПА зберігається 59 справ емігрантів, що намагалися виїхати за межі СРСР протягом 1925–1930 рр. Як свідчать архівні документи, більшість євреїв виїжджали саме із містечок (штетлів), таких як Любар, Чуднів, Білогородка, Шепетівка, Коростень, Ізяслав тощо.

Дисертаційне дослідження опирається на архівні джерела з Державного архіву Київської області (ДАКО). У фонді Р-111 «Київський губернський виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Київ. 1919–1925 рр.» містяться справи з типовими за формою документами, що стосуються заходів органів радянської влади в соціальній та освітній сферах⁶¹. Фонд Р-3066 Акціонерне товариство «Російсько-канадсько-американського пасажирського агентства (РУСКАПА). 1926–1930 гг.» вміщує 1 476 справ, частина яких стосується еміграції єврейських мешканців Бердичівської округи. Загалом матеріали фонду РУСКАПА свідчать, що з території Радянської України виїзд був досить обмеженим і складав менше однієї тисячі осіб за весь період існування агентства протягом 1923–1930 рр.⁶² За межі СРСР у 1920-х рр., переважно до США і Канади, емігрували євреї, українці, німці, поляки, росіяни. Однак переважна більшість, а це понад 80 % особових справ фонду, стосуються єврейської еміграції із СРСР.

Фонд Р-4205 «Агентство уповноваженого Народного Комісаріату іноземних справ СРСР на Україні. 1921–1925 рр.» містить справи, що стосуються еміграції. Так, у їхніх матеріалах описані вимоги радянського режиму до осіб, зокрема, й єврейської національності, які бажали виїхати з країни⁶³.

⁶⁰ ДАЖО, ф. Р-260, оп. 1, спр. 495.

⁶¹ ДАКО, ф. Р-111, оп. 4, спр. 1.34.

⁶² ДАКО, ф. Р-3066, оп.1, спр. 1; спр. 187; спр. 267; спр. 390; спр. 439; спр. 525; спр. 531; спр. 551; спр. 566; спр. 775.

⁶³ ДАКО, ф. Р-4205, оп.1, спр. 115.

У процесі підготовки дисертації, окрім неопублікованих джерел, були використані збірники документів і матеріалів. Тематично їх можна поділити на збірники радянського періоду, збірники, які вийшли в часи незалежності України та зарубіжні видання документів і матеріалів.

При вивченні питання чисельності населення та його національного складу неможливо було не врахувати даних статистичних довідників. У радянський час були видані збірники документів, які містять дані переписів населення, зокрема, його поділ за національною ознакою⁶⁴.

Інформація, що стосується погромів єврейської національної спільноти упродовж 1918–1922 рр. зібрана в «Книге погромов»⁶⁵. Тематично близькою за змістом до наведеного видання є документальний збірник «Еврейский вопрос: поиски ответа»⁶⁶.

Період «великого терору» на персональному рівні розкривається у рамках Всеукраїнської серії книг «Реабілітовані історією». Кожна область сучасної України в свій час підготувала та опублікувала ці видання, які вміщують анкетні дані, у тому числі, вказівку на національність осіб, що стали жертвами тоталітарних репресій. Нами було використано матеріали з видань «Житомирська область», «Вінницька область» та «Хмельницька область».

Дослідники незалежної України опублікували цілу низку документальних збірок, присвячених історії єврейської національної спільноти і безпосередньо тематиці Голокосту.

До опублікованих джерел належить періодична преса. Цінність періодичних видань полягає в тому, що вони висвітлюють факти, події зі щоденного життя такими, як вони були, як їх сприймали сучасники. Оцінка подій в періодичній пресі здебільшого дається під впливом емоцій, які панують

⁶⁴ Всесоюзная перепись населения 1926 года., 1929. Том XIII: *Украинская Социалистическая Советская Республика. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность* / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Москва: Издание ЦСУ Союза ССР, 472 с.

⁶⁵ Книга погромов, 2007. *Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг.*: сб. документов. Москва: РОССПЭН, 1032 с.

⁶⁶ *Еврейский вопрос: поиски ответа*, Документы 1919–1926 гг., 2003. Сб. докум. Сост. В. Васильев и др. Центр изучения и публикации документов еврейской истории «Храни и помни» Вып. 1. Винница: Глобус-пресс, 351 с.

в суспільстві, і в цьому полягає небезпека для дослідника. Значення періодичних видань, особливо щоденних газет, як джерела інформації особливо важливе для вивчення періоду непу, але різко знижується для дослідження 1930-х рр. Однак, періодичні видання передають своєрідний дух епохи, знайомлять зі щоденними проблемами, які хвилювали населення. За умови об'єктивного підходу до джерел такого характеру, а також при поєднанні їх з іншими групами джерел, дослідження стає більш повним та інформативним.

Основними пресовими виданнями є радянська періодика, яка виходила у Житомирі в досліджуваній нами період. Зокрема, це газети «Юнацька правда» і особливо «Радянська Волинь», також документи Колегії Волинського губернського відділу народної освіти, протоколи засідань Волинського окрвиконкому, які зберігаються в окремій «підшивці» в Державному архіві Житомирської області.

Важливе значення для відстеження персонального рівня історичних процесів, уточнення окремих моментів має мемуарна література. У нашому дослідженні були використані різного роду мемуари, спогади, щоденники.

Так, серед цієї групи джерел помітне місце належить спогадам дружини Леоніда Рабіновича (Волинського) Раїси Рабінович⁶⁷, які охоплюють період з кінця 1920-х – до середини 1960-х рр. Серед іншого, в них міститься інформація й про перебування членів родини в евакуації. Автобіографічний твір її чоловіка «Крізь ніч»⁶⁸ є важливим джерелом, за допомогою якого можна реконструювати події життя самого Л. Волинського та цілої країни від осені 1941 р. до початку 1942 р. У творі відображено й шлях військовополонених з київського «котла» до Кременчуцького шталагу, який розміщувався у Полтавській області.

⁶⁷ *Создано Раей: мемуары, генеалогическое дерево*, 2015. Леонид Волинский. Писатель, художник, организатор поисков Дрезденской галереи. [online] Режим доступа: <http://zwinger.it/> [Дата обращения 14 февраля 2020].

⁶⁸ Волинский (Рабинович), Л., 2013. *Сквозь ночь*. [online] Режим доступа: <https://knigogid.ru/books/943342-skvoz-noch/toread> [Дата обращения 2 марта 2020].

Повість Марка Мешока «Не забуду! Не прощу!»⁶⁹ описує трагічні сторінки Голокосту на Житомирщині, де на очах автора загинули рідні, в тому числі й батько. Сам М. Мешок з матір'ю та братом потрапив до партизанського загону, перебуваючи в якому, брав участь в операціях, спрямованих проти окупантів. Спогади Марка Мешока описують трагедію в окремо взятому містечку Червоноармійськ (сучасний Пулини) на Житомирщині. В тексті зосереджується увага на самій «акції» та місцях знищення євреїв нацистами і їх поплічниками. Його ім'я, як партизана, учасника боротьби з нацизмом, включено і в книгу колишнього партизанського командира Леоніда Беренштейна «Євреї – герої Опору. У підпільній боротьбі проти нацистських окупантів на Україні (1941–1945)»⁷⁰.

Щоденник Ніни Герасимової⁷¹, киянки, яка мешкала в місті у період окупації та мала відношення до порятунку сусідів-євреїв у вересні 1941 р., зараз зберігається у музеї Другої світової війни в Києві, й доступний на сайті музею, дозволяє відтворити як окремі епізоди окупації Києва, серед яких і події у Бабиному Яру, так і скласти загальне уявлення про особливості життя пересічних мешканців міста в умовах окупації.

Спогади Юлії Дайч відображають події Голокосту, коли були вбиті її рідні. Книгу, яку вона присвятила своїм батькам, Ларисі Іванівні і Арону Рувимовичу⁷².

Поряд з его-документами важливе місце належить усноісторичним свідченням як очевидців подій війни, так і тих, про представляє покоління постпам'яті, й транслює збережені в родинних історіях, може поділитись ними, доповнюючи свої розповіді світлинами, листами та іншими документами особового характеру. Для нашого дослідження важливим був досвід та матеріали, зібрані завдяки участі у проєкті «Голоси. Свідчення про Голокост в

⁶⁹ Мешок, М., 2005. *Не забуду! Не прощу!* Тель-Авив, 76 с.

⁷⁰ Беренштейн, Л. и Елисаветский С., 1998. *Евреи – герои сопротивления в подпольной и партизанской борьбе против нацистских оккупантов на Украине (1941–1945)*. Объединение выходцев из Украины в Израиле. Тель-Авив: Кругозор, 336 с.

⁷¹ *Щоденник Ніни Герасимової мешканки окупованого м. Київ. 1941 р.* [online] Режим доступу: <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/visu/9> [Дата звернення 12 квітня 2021].

⁷² Дайч, Ю., 2019. *Я помню*. Израиль, рукопис, самиздат, 81 с.

Україні», який реалізовувався Меморіальним центром Голокосту «Бабин Яр». Записані автором роботи інтерв'ю, протягом вересня–грудня 2020 р. на Житомирщині, значно розширюють та доповнюють уявлення про повсякденне життя євреїв під час Другої світової війни, зокрема й про період перебування в евакуації. В дослідженні використані свідчення Цив'ї Бараз⁷³, Ганни Данилюк⁷⁴, Рози Дубосарської⁷⁵, Валентини Коваленко (доньки Праведників світу)⁷⁶, Світлани Муцинмахер⁷⁷, Якова Вайнштейна⁷⁸.

В останні роки увага дослідників історії повсякдення, візуальних антропологів активніше звертається на фотодокументи. Про їх джерелознавчий потенціал наголошується в роботах російських, американських, європейських та ізраїльських дослідників (Рауля Хілберга⁷⁹, І. А. Альтмана⁸⁰ та інших), проте в цілому цей дослідницький інструмент залишається маловживаним. Тим часом, використання світлин дозволяє не тільки уточнювати відомості, отримані з інших джерел, а й ставити нові дослідницькі завдання, вирішення яких сприяє більш повному розумінню історії Другої світової війни.

Серед інших джерел, елементи спогадів Дори Хайкіної⁸¹, їдишимовної поетеси, яка до війни та після неї мешкала у Києві, під час війни була в евакуації в місті Кустанай. Серед умовної групи підлітково-юнацьких – спогади

⁷³ Інтерв'ю із Бараз Цив'єю Абівною, 1931 р. н., м. Житомир, 04 листопада 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

⁷⁴ Інтерв'ю із Данилюк Ганною Петрівною, 1941 р. н., с. Мала Козарка Романівського району Житомирської області, 18 жовтня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

⁷⁵ Інтерв'ю із Дубосарською Розою Абрам-Гершівною, 1923 р. н., м. Житомир, 20 листопада 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

⁷⁶ Інтерв'ю з Коваленко Валентиною Миколаївною, 1958 р. н., с. Гришківці Бердичівського району Житомирської області, 17 вересня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

⁷⁷ Інтерв'ю із Муцинмахер Світланою Рахмілівною, 1941 р. н., м. Житомир, 7 серпня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

⁷⁸ Інтерв'ю із Вайнштейном Яковом Мойсейовичем, 1935 р. н., м. Житомир, 8 вересня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

⁷⁹ Hilberg, Raul., 2001. *Sources of Holocaust Research. An Analysis.* Chicago: Ivan R. Dee, p. 15–16.

⁸⁰ Альтман, І. А., 2016. Фотодокументи как исторический источник о Холокосте на территории СССР (к постановке проблемы). *Вестник ТвГУ. Серия «История».* 2016. № 4, с. 132–144.

⁸¹ Бураковский, А., 1998. Последняя из могикан идишистской литературы. [online] *Вестник.* № 3 (184). Режим доступа: <http://www.vestnik.com/issues/98/0217/win/burakov.htm> [Дата обращения 15 февраля 2020].

Гені Баташової та Марії Грінберг (Пальті)⁸², які удвох дивом змогли врятуватись з Бабиного Яру; матеріали з інтерв'ю Чарни Глібовської⁸³, яка народилася 1924 р. у Житомирі, як оповідь про власний досвід порятунку під час Голокосту, так і приклади порятунку подруги.

Листи та фотографії з сімейних архівів Олени Костюкович⁸⁴, онуки Леоніда і Раїси Рабінович, родини Валентини Коваленко (доньки Праведників світу), Євгенія Пітковича та Марка Вілешина, Ганни Данилюк⁸⁵, в сукупності відтворюють картину багатоголосся і різноманіття життя воюючої країни, реальні долі людей на фронті і в тилу, зворушує індивідуальним трагізмом і долею багатьох єврейських сімей.

Отже, джерельна база дослідження є досить репрезентативною, змістово і тематично широкою, що допомогло в повноцінному розкритті основних завдань дисертаційної роботи. Використання усіх зазначених джерельних матеріалів, особливо фондів центральних й обласних архівів, еґо-документів та усноісторичних свідчень, узагальнене осмислення доробку попередників дозволяє в хронологічній послідовності дослідити політичні трансформації та війни першої половини ХХ ст. у житті єврейських громад Правобережної України на колективному та персональному вимірах. Водночас, доводиться констатувати, що джерельна база досліджуваної теми буде постійно розширюватися за рахунок залучення до наукового обігу нових матеріалів. Це безперечно сприятиме проведенню подальших поглиблених наукових розвідок.

⁸² Грінченко, Г., 2016. Бабин Яр в усній історії. *Бабин Яр: Історія і пам'ять*. За ред. В. Гриневича, П. Р. Магочія. Київ: Дух і літера, с. 199–207.

⁸³ *Oral history interview with Charna Gilbovskaia*, 1994 August 15. [online] Available at: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn511916> [Accessed 16 July 2021].

⁸⁴ *Леонід Наумович Волинський. Життя і творчість*, 2015. [online] Режим доступу: zwingler.it/ [Дата звернення 4 листопада 2020].

⁸⁵ Інтерв'ю із Данилюк Ганною Петрівною, 1941 р. н., с. Мала Козарка Романівського району Житомирської області, 18 жовтня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр»*.; Інтерв'ю із Вілешиним Марком Гавриловичем, 1937 р. н., смт. Озерне Житомирського району Житомирської області, 24 вересня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр»*.; Інтерв'ю із Пітковичем Євгенієм Феліксовичем, 1940 р. н., смт. Озерне Житомирського району Житомирської області, 17 вересня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр»*.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Теоретико-методологічні засади дослідження визначені особливостями його предмета, мети й поставлених завдань. Методологія дослідження включає наступні складові частини: систему підходів, принципи (правила) дослідження, методи (шляхи, важелі) наукового пізнання й спеціальний апарат категорій, понять і термінів.

Найдоцільнішим для нашого дисертаційного дослідження виявилось залучення історико-антропологічного, міждисциплінарного, регіонального та ціннісного або аксіологічного підходів.

Для історичної антропології головним предметом студій є людина, зокрема її історичні та етнічні типи, а не окремі історичні події та процеси. Важливим є також розуміння суспільства у цілісності економічної структури, соціальної організації та культури, як всієї сукупності соціальних відносин. Використання цього підходу дозволило створити певний об'ємний образ досліджуваної ситуації, коли єврейська спільнота визначеної території протягом конкретного історичного часу розглядалася цілісно, з позиції її власного переживання історичного процесу, у сукупності всіх взаємозв'язків і взаємовідносин.

Поряд з цим застосовувався і міждисциплінарний підхід, найперше використано категоріальний апарат та дослідницький інструментарій соціальної психології та історичної антропології. Епоха постмодерну, в якій людство перебуває нині, подолала замкнутість та самодостатність окремих наук і зробила міждисциплінарність методологічною реальністю. Сучасне історичне знання формується не в межах одного наукового напрямку, а в системі чи сукупності соціальних наук, об'єктом яких є минаюча дійсність.

Регіональний підхід зосереджує увагу на вивченні особливого для конкретного регіону просторового поєднання продуктивних сил, враховує те, що відрізняє один регіон від іншого в культурі, економічному розвитку, рівні та

якості життя тощо. Даний підхід допоміг нам визначити особливі риси Правобережної України щодо проживання тут єврейської етнічної групи.

Філософська точка зору передбачає застосування ціннісного підходу до реальності як способу пізнання і розуміння людського буття. У рамках цього дослідження ціннісний підхід сприяв кращому зрозумінню того, який вплив на повсякденне життя мали ключові для єврейської спільноти аксіологічні системи (норми моралі, ідеали, цінності, переконання, елементи традиції і культури та ін.).

Щоб реалізувати поставлені дослідницькі завдання із висвітлення революцій, політичних трансформацій та війн першої половини ХХ ст. у житті єврейських громад Правобережної України, на колективному та персональному рівні, було використано низку наукових і методологічних принципів.

Принцип історизму, який передбачає висвітлення подій минулого в його історичному контексті, відповідно до конкретних умов, їхнього взаємозв'язку та взаємозумовленості, фіксованості в історичному часі та просторі. Застосування цього принципу дозволило підійти до розгляду предмета дисертаційного дослідження із врахуванням конкретних історичних обставин, прослідкувати основні етапи розвитку визначеного історичного явища і спричинених наслідків. Використання принципу історизму в дослідженні дало можливість простежити ставлення до єврейської спільноти влади Російської імперії та Радянського Союзу, зумовлене цим відношення зі сторони місцевого населення і ряд процесів у середовищі самої єврейської спільноти.

Принцип об'єктивності забезпечив трактування фактів і подій відповідно до їхньої сутності, без врахування суб'єктивних рефлексій. Також цей принцип передбачає висвітлення різних точок зору на тему дослідження, що дозволило визначити відповідні дослідницькі завдання, неупереджено та з різних сторін розглянути стан наукової розробки теми та проаналізувати джерельну базу, сформувані обґрунтовані положення та висновки дисертаційної роботи.

Принцип системності передбачає комплексний підхід до вирішення практичних завдань, зокрема, в дослідженні об'єкта та окремих його елементів,

включаючи внутрішні зв'язки. Такий підхід дозволив сформуванню узагальнену картину міжетнічних відносин на Правобережній Україні, їх впливу на соціальні та державотворчі процеси в першій половині ХХ ст.

Принцип соціального підходу передбачає розгляд історичних подій і процесів, враховуючи соціальні інтереси тієї чи іншої групи та прошарку населення, їхній вияв у суспільстві, зокрема, в економічній та політичній сферах, у суперечностях соціальної поведінки та традицій. Саме соціальний підхід дозволив здійснити розгляд історичних подій і процесів першої половини ХХ ст. на Правобережній Україні з позиції та інтересів єврейської етнічної спільноти, врахувати особливості їхньої соціальної поведінки, релігії та національних традицій.

Використання принципу опори на історичні джерела визначило, що кожне твердження, тезу, узагальнення й висновки авторка намагалася підтверджувати відповідними джерелами, попередньо, застосувавши до них науково-критичний підхід. Цей принцип реалізовано шляхом уведення низки різнорідних за змістом, часом і метою створення джерел.

З-поміж широкого ряду методів наукового пізнання у роботі застосовано загальнонаукові та спеціально-історичні. Серед загальнонаукової групи методів, варто виділити аналіз та синтез, індукцію й дедукцію, узагальнення і порівняння, системний метод.

Методи аналізу та синтезу сприяли розгляду в рамках Російської імперії та Радянського Союзу відношення до єврейської національної меншини у загальному контексті, дозволили виділити та згрупувати основні елементи національної політики вказаних держав. Також метод аналізу сприяв формуванню кращого розуміння явища антисемітизму та в решті-решт його абсолютизованої форми, яку створили в рамках расової політики Третього Райху – Голокосту.

Помітну роль у дослідженні відіграли методи індукції та дедукції, які дозволили простежити вплив революцій, політичних трансформацій та воєн на єврейську спільноту Правобережної України у першій половині ХХ ст. Також

ці методи сприяли опису колективного образу представника єврейської спільноти у свідомості місцевого населення Правобережжя.

Метод узагальнення допоміг звести одиничні факти в єдине ціле, а саме визначити типові риси мешканця штетлу, представника єврейської національної меншини Правобережної України першої половини ХХ ст. Також безпосередньо завдяки використанню методу узагальнення були зроблені належні висновки дисертаційного дослідження.

Один із найпоширеніших наукових методів, метод порівняння, дав змогу співвідносити невідоме з відомим, пояснювати нове через вже наявні відомості та знання. У ході опису політики Голокосту на Правобережній Україні, з метою надати загальну характеристику цьому питанню, здійснювалося звернення до суспільно-політичних процесів періоду революційної боротьби 1917–1921 рр. і громадянської війни, які відзначалися явищами расової нетерпимості та насильства у формі єврейських погромів.

Системний метод, як логічне продовження системного підходу, забезпечує дослідження явищ не ізольовано, як одиничних, а як взаємодію різних компонентів цілого, більш загальної системи. Визначений метод сприяв цілісному розгляду питань міжнаціональних відносин, національної політики та суспільних стереотипів расового та етнічного характеру.

Група спеціально-історичних методів представлена найперше архівною евристикою, систематизацією, зіставленням і критичним опрацюванням джерел. Залучення цих методів дозволило виявити та ввести в дисертаційне дослідження ряд документів та матеріалів, які до цього не були широко представлені у науковому обігу. Джерелознавчий та документальний пошуки передбачали критичне ставлення та ретельне опрацювання невідомих широкому науковому загалу матеріалів, оскільки вони були створені у радянський період і мають певний елемент заангажованості та недостовірності. Саме через це, використовуючи фактичні та статистичні дані з такого роду джерел, авторка намагалася бути зваженою та відповідальною.

Сама структура та архітектоніка дисертаційної роботи вибудована на основі хронологічного методу. Його сутність полягає в тому, що викладення усіх подій та явищ історичного процесу в їхній конкретності та різноманітності здійснюється чітко у часовій послідовності. Це дозволило створити загальну картину впливу революцій, політичних трансформацій та війн першої половини ХХ ст. на життя єврейських громад Правобережної України і простежити їх у колективному та персональному вимірах.

Біографічний метод, який історики запозичили у психологів, літературознавців та соціологів, що загалом набув широкого вжитку у суспільних науках, спрямований на дослідження особливостей життя особи в макро- та мікросоціальному середовищі. У нашому дослідженні даний метод допоміг під час роботи з джерелами особового походження: листами, спогадами, щоденниками, давав можливість враховувати індивідуальні особливості їх авторів. Так, у біографічному розрізі визначалися найперше зміни свідомості конкретних осіб, процес адаптації переселенців до нових умов життя в евакуації, гетто, бійців на фронті тощо.

Історико-порівняльний метод сприяв розумінню специфіки статусу та стану єврейської спільноти у регіоні в дорадянський та власне радянський періоди, визначені особливостей політики коренізації в Україні, її характерних ознак. Застосовувався цей метод також при порівнянні причин та природи єврейських погромів та Голокосту.

Авторка використовувала й методи «нової історії», зокрема, зосередження основної уваги на вивченні колективів і змінних соціальних явищ, залучення та обробку масових джерел для отримання із них «прихованих» даних, які виявляються у процесах. Саме завдяки властивим для них інструментам, ми мали можливість відтворити окремі сторінки історії, що пов'язані із періодом Другої світової війни в цілому, та Голокостом зокрема.

Був задіяний також метод усної історії – під час запису та опрацювання ряду інтерв'ю свідків подій Другої світової війни. Цей метод набув

актуальності завдяки вивченню ролі пересічних осіб в історії, дослідженню людини в контексті епохи.

Сучасні українські дослідники наголошують на продуктивності використання методів історії повсякдення у вивченні окремих аспектів життя/виживання людини в умовах війни⁸⁶. У нашому дисертаційному дослідженні метод історії повсякдення використовувався безпосередньо для осягнення персонального виміру певних історичних подій і процесів із залученням еґо-документів.

Термін «еґо-документи» засвідчує наявність психологічного аспекту як специфічної риси цієї групи джерел. Через еґо-документи, зокрема мемуари, художні твори, автор передає своє власне індивідуальне бачення історії, свою візію, свою власну правду, пам'ять автора про його хвилювання, переживання⁸⁷. Еґо-джерела висвітлюють події, тісно пов'язані із психологічною проблемою людського вибору в екстремальних ситуаціях нацистської окупації та Голокосту.

Певне зміщення методологічних акцентів історичної науки у бік антропології потребує актуалізації джерел, що містять просопографічну інформацію та розвитку відповідного інструментарію для їх опрацювання. Просопографічні дослідження допомагають комплексно та з більшою вірогідністю дослідити життя й діяльність цілих родин із позиції не лише біографічних фактів, а з урахуванням великого комплексу даних, таких, як соціальні зв'язки, уподобання, політичні погляди та переконання, вплив характеру й темпераменту на розвиток особистості. Саме просопографічний метод дослідження допоміг створити портрет єврейської родини Рабіновичів.

Також важливого значення в сучасних дослідженнях набуває мікроісторія. Вона дає можливість ученим розглядати події та явища із життя окремих людей з метою виявлення загальних тенденційних процесів у

⁸⁶ Пастушенко, Т., 2011. Дослідження проблеми радянських військовополонених у Другій світовій війні: погляд через призму історії повсякдення. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 14, с. 39.

⁸⁷ Горопцева, А., 2018. Проблема психологізму та суб'єктивності еґо-документів як джерел з історії у поглядах зарубіжних науковців. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки*. № 2, с. 91.

суспільстві загалом. Просопографія у поєднанні з мікроісторією допомогли нам скласти узагальнену картину життя та діяльності родини Рабіновичів на українських теренах, що входили тоді до складу Радянського Союзу.

Гендерні стереотипи та частково соціальні пріоритети суспільства досліджуваного періоду та єврейської спільноти, які необхідно було досягнути, простежено за допомогою методологічної бази жіночої історії. Взагалі, жіноча та сімейна історія є перспективним напрямком для аналізу суспільств, оскільки ця перспектива ставить під сумнів не лише гендерні порядки, а й політичні, культурні та соціально-економічні цінності. «Прихильники цього напряму наголошували, що завдяки новій перспективі, через безпосереднє вивчення особливих жіночих спільнот, досвіду, практик, цінностей, ідей та інтересів можна повернути жінкам те місце і вартість в історичному процесі, що їм належить»⁸⁸. Безпосередньо на основі его-документів висвітлено моделі поведінки жінки-єврейки в умовах Другої світової війни та евакуації.

Таким чином, комплексне використання загальнонаукових, спеціально-історичних методів із опорою на відповідні наукові підходи та принципи дало змогу досягти поставленої мети дослідження, реалізувати дослідницькі завдання, сформулювати об'єктивні висновки.

Визначення теоретико-методологічних засад дослідження вимагає оперування чітко окресленими ключовими категоріями, поняттями та термінами.

Передусім варто зупинитися на найзагальніших категоріях. На нашу думку, такою категорією є «національна політика». Сучасні дослідники розглядають цю категорію як науково визначену систему заходів, що спрямовані на регулювання взаємовідносин між націями, етнічними спільнотами, визначених у політичних та правових актах на державному рівні. Важливим для нашого дослідження було й чітке визначення категорії «антисемітизм». У своїй роботі ми орієнтувались на визначення, запропоноване

⁸⁸ Кісь, О. Р., 2012. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. № 2, с. 171.

в Енциклопедії сучасної України: «Антисемітизм – форма національної та релігійної нетерпимості відносно єврейської спільноти, яка в залежності від конкретних обставин може варіюватися від побутової антипатії аж до крайньої ненависті»⁸⁹.

У дослідженні одним із ключових стало поняття «штетл». Сучасні дослідження визначають штетл як поселення напівміського типу на території Східної Європи з домінуючим або ж значним єврейським населенням. У переважній більшості ці міста/містечка були приватною власністю польських магнатів. Під цим терміном із часом почали розуміти своєрідний характер побутового і духовного укладу східноєвропейського єврейства, яке було його носієм до середини ХХ ст.

Також для конкретизації та уніфікації розуміння змісту ряду подій, нами було виділено поняття «Голокост». У дисертаційній роботі ми спиралися на загальне його визначення. Голокост (з англ. Holocaust – винищення, всеспалення) – термін, що використовує світова історіографія для означення геноциду євреїв, який здійснювали нацисти під час Другої світової війни⁹⁰. Оскільки в тексті дисертація приділено увагу й такому явищу як погроми, окреслимо його зміст, на який орієнтувались в роботі, й за основу було взято визначення, запропоноване Г. Абрамсоном: «Погром – раптовий вибух енергії, спрямований на конкретну ціль. Погромами зазвичай називають щось середнє між народними бунтами та військовими звірствами, коли неозброєне цивільне, зазвичай, міське населення зазнає нападу з боку армії чи селян з прилеглих сіл або обидвох водночас»⁹¹.

Оскільки вивчення історії єврейства передбачає оперування термінами іудаїзму та релігійної освіти, в нашому дослідженні означено окремі з них.

⁸⁹ Голобуцький, В. П., 2001. Антисемітизм. В: *Енциклопедія Сучасної України: електронна версія*. [онлайн] Гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Режим доступу: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=42916 [Дата звернення 11 травня 2021].

⁹⁰ Подольський, А. Ю., 2004. Голокост. В: *Енциклопедія історії України: у 5 т. Т. 2: Г–Д*. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, с. 146.

⁹¹ Абрамсон, Г., 2017. *Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920)*. Пер. з англ. А. Котенка, О. Надтоки. Київ: Дух і літера, с. 179.

Синагога – іудейський молитовний будинок чи приміщення, у якому іудеї вивчають святе письмо і моляться Богові. На відміну від православної церкви, синагога не є храмом, у звичному для християн розумінні. Вона є приміщенням для громадської молитви та вивчення Тори. Кашрут – система ритуальних правил, які визначають відповідність будь-чого вимогам єврейського Закону (Галахи). В основі кашриту лежать заповіді Тори. Як правило, цей термін використовують по відношенню до релігійних установок, пов'язаних із їжею, але іноді це стосується й інших аспектів життя євреїв, які дотримуються релігійних традицій. Хедер – початкова єврейська релігійна школа, в якій навчались виключно хлопчики, починаючи з чотирирічного віку й вивчали Тору. Навчання здійснювалось на їдиш. Хедер був приватною школою, її вчитель (меламед) отримував плату від батьків. Талмуд-Тора – релігійна школа для підтримки хлопчиків із малозабезпечених родин, утримувалась за рахунок громади.

Висновки до 1 розділу

Підсумовуючи цей розділ варто провести деякі узагальнення. Історіографічний аналіз засвідчує, що тематика революцій, політичних трансформацій та війн першої половини ХХ ст. у житті єврейських громад Правобережної України на колективному та персональному вимірах як окремий цілісний предмет наукових студій нині не є у дослідницькому фокусі українських істориків. Безумовно, сучасна історична наука відзначається важливими здобутками у вивченні окремих складових цієї тематики. При цьому, поза увагою учених залишається ряд важливих аспектів. Саме це спонукало нас до спроби виведення даної проблематики на більш синтезований рівень.

Наукову літературу з теми дослідження було поділено на декілька тематично-хронологічних груп, що полегшило виявлення загальних тенденцій та допомогло під час аналізу наукових праць. Для нас було важливо на основі

окремих робіт визначити позитивні моменти та недоліки розробки даної наукової проблематики. Визначено ключові категорії, поняття та терміни.

Використання джерельних матеріалів, особливо фондів центральних й обласних архівів, еґо-документів та усноісторичних свідчень, узагальнене осмислення доробку попередників дозволяє в хронологічній послідовності розкрити тему дослідження. З існуючих нині тенденцій, можна констатувати, що джерельна база досліджуваної теми буде постійно розширюватися за рахунок залучення до наукового обігу нових матеріалів. Це безперечно сприятиме проведенню подальших поглиблених наукових розвідок.

РОЗДІЛ 2

ЄВРЕЙСЬКІ ГРОМАДИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ.

1914–1921 рр.

2.1. Феномен штетлу та його трансформації в умовах воєн і революцій першої чверті ХХ ст.

Новий імперський простір, який було окреслено з кінця ХVІІІ ст. потребував установлення своєрідних правил гри із місцевими елітами. Основною проблемою, з якою зіштовхнулися російські чиновники на нових околицях імперії (до яких потрапило і Правобережжя), стала необхідність вибудувати управління у відповідності як з російською системою, так і пристосуватись до місцевої соціальної структури та традицій. Поліетнічні та багатокультурні міста та містечка, феномен яких формувався на теренах Центральної та Східної Європи, й перш за все мав відношення до спадку Речі Посполитої, залишались характерним елементом місцевого як культурного так і економічного простору. Творили його костели, церкви, синагоги, кладовища християн та євреїв, які співіснували і становили матеріальний доказ можливості існування поруч та разом.

Не менш типовим елементом ландшафту містечок були і сезонні ярмарки, шинки та дрібні кустарні промисли. Термін «штетл» дослідники стали активно використовувати для позначення єврейського містечка після виходу у 1952 р. книги М. Зборовського та Е. Херцог⁹², в якій описаний власний дитячий досвід життя М. Зборовського у містечку Умань. Слово «штетл» використовувався авторами як метафора для окреслення традиційного способу життя східноєвропейських євреїв ХІХ ст. Єврейські містечка зображувалися як соціально стабільні і незмінні, незважаючи на зовнішні впливи та різноманітні негаразди. Слід зазначити, що з часом під терміном «штетл» почали розуміти

⁹² Zborowski, M., Herzog, E., 1995. *Life is with people: the culture of the shtetle?* Knopf Doubleday Publishing Group., Trade Paperback, Reprint, 452 p.

своєрідний характер побутового і духовного укладу східноєвропейського єврейства.

Штетл являв собою поселення напівміського типу на території Східної Європи з домінуючим або ж значним єврейським населенням. В переважній більшості ці міста/містечка були приватною власністю польських магнатів. Так історично склалось, що союз між заможними землевласниками (та власниками міст в одній особі) та підприємливими (і не дуже) євреями, які селилися на території цих міст, міг зберігатися рівно стільки, скільки часу було відведено на існування першої Речі Посполитої. Від моменту другого поділу Речі Посполитої у 1793 р. спостерігалась незначна (в історичному сенсі) пролонгація цього процесу на 50–100 років, пов'язана із особливостями «вписування» територій Правобережної України до імперського простору та намаганнями влади «примирити» із собою поляків та євреїв, і поставити їх на свою службу. З кінця XVIII ст. Правобережна Україна разом з євреями, які населяли міста та містечка, увійшла до складу Російської імперії. Період з 1790-х рр. до 1840-х рр. Йоханан Петровський-Штерн називає «золотою добою штетлу», наголошуючи на важливості збереження до 1840-х рр. балансу між поляками, євреями та представниками російської влади⁹³.

Штетли виникли на території Польщі, як результат протистояння між громадами середньовічних міст, що отримували права на самоврядування, та євреями, які відігравали дедалі помітну роль в їх економічному житті. Така ситуація призводила до значної конкуренції й прагнення витіснити євреїв за межі міст. Польські королі і магнати стимулювали переселення євреїв на території, на яких створювались нові приватновласницькі міста, або ж перебували у стані занепаду в результаті тривалих воєн, та потребували відродження ремесел і торгівлі. Вирішити подібні завдання без допомоги євреїв було практично неможливо. На них покладались основні функції з проведення

⁹³ Петровський-Штерн, Й., 2019 *Штетл. Золота доба єврейського містечка*. Пер. з англ. Я. Стріха. Київ: Критика, с. 2.

ярмарків та контрактів, що детально описав у своєму дослідженні Й. Петровський-Штерн⁹⁴.

Про особливості проведення бердичівських ярмарок писав у своїх спогадах М. Чайковський (Садик-Паша), називаючи Бердичів «торгівельним Єрусалимом Ізраїлю»⁹⁵. Найбільш характерні моменти характеристик бердичівських ярмарок, які свого часу запропонував подільський поміщик Ф. Ковальський⁹⁶, наводить в своїй роботі В. Венгерська. Зокрема зустрічаємо такі оцінки: «На той час бердичівські ярмарки славилися по всій Польщі та Росії. Сюди з'їздилися торговці із глибокої Росії, Австрії, Німеччини, Болгарії, Туреччини, Аравії»⁹⁷.

Одним із цікавих випадків співіснування між польським власником та євреями є так звана «Миньковецька держава», яку створив на Поділлі, на території власного маєтку, у 1790-х рр. граф Ігнацій Мархоцький. Стосунки між ним та представниками місцевого кагалу, за твердженням дослідників цього феномену, носили виключно доброзичливий характер⁹⁸. Як зазначає В. Венгерська, серед місцевих євреїв були ремісники, які володіли необхідними для містечка спеціалізаціями: шевці, кравці, скорняки, ювелир, «винник» і «пороховник». Власниками більших будинків були два цирульники, які виконували й медичні обов'язки⁹⁹. Шоста глава «Права» І. Мархоцького присвячена євреям, мешканцям містечка. Граф проголосив відміну традиційної для євреїв кагальної системи управління, оскільки євреї, разом із іншими мешканцями обирались до органів місцевого самоврядування,

⁹⁴ Петровський-Штерн, Й., 2019 *Штетл. Золота доба єврейського містечка*. Пер. з англ. Я. Стріха Київ: Критика, с. 15–17.

⁹⁵ Садик-Паша (М. Чайковский), 1886. Воспоминания. *Киевская старина*, № 4, с. 767.

⁹⁶ Ковальський, Ф., 1893. Бердичевская ярмарка. *Киевская старина*, № 6, с. 103–128.

⁹⁷ Венгерська, В., 1997. *Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Київ, с. 12–13.

⁹⁸ Лунин, В., 2007. Граф Мархоцкий, государство Миньковецкое и еврейское книгопечатание на Украине. *Лехаим*, № 9 (185) (сентябрь). [онлайн] Режим доступа: <https://www.lechaim.ru/ARHIV/185/lukin.htm> [Дата обращения 2 марта 2021].

⁹⁹ Венгерська, В., 2012. *Конструирование имперского пространства России в XIX в.: наследие Речи Посполитой и парадоксы идентичности (на примере Полесской и Подольской фронтальных зон)*. [онлайн] Режим доступа: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/182-vyktoryia-venherskaya-konstruyrovanye-ympersko-ho-prostranstva-rossyy-u-v-khikh-v-nasledye-rechy-pospolytoi-y-paradoksy-ydentychnosty-na-prymere-polessoi-y-podolskoi-frontytnykh-zon> [Дата обращения 2 марта 2021].

підпорядковувались його рішенням і були підсудні міському суду. Одним з найбільш нагальних та важливих нововведень, за задумом графа, який поділяв ідеали Просвітництва, стало заснування типографії. Для цієї мети у 1792 р. до Минковців прибув професійний типограф Веселовский¹⁰⁰.

Більшість джерел фіксують заснування як польської так і єврейської типографії у Миньковцях у 1792 р.¹⁰¹. У 1827 р., в рік смерті власника містечка, випуск єврейських книг у Миньковцях припинився. Саме завдяки підтримці та заступництву польського власника містечка, книговидання стало найбільш тривалим та плідним видавничим проєктом подільського єврейства. Останнім миньковецьким виданням став твір з єврейської етики «Рейшис хохма»¹⁰².

Польський фактор або компонента у житті штетлів тривалий час не особливо непокоїв російську владу, тому її представники значною мірою закривали очі на експерименти власників містечок. Ситуація почала змінюватись після Листопадового Польського повстанні 1830–1831 рр.

Однак до 1844 р. євреї містечок жили на власних правилах і настановами. Цей факт підтверджувався наявністю спеціальної виборної адміністрації – кагалу. Кагал займався здебільшого економічною стороною містечкового життя (податки, благодійність, освіта тощо). Кагал утримував синагогу та запрошував рабина. Цей орган залишався до 1844 р.¹⁰³ ключовим у забезпеченні єврейського самоврядування. До його складу мали право входити

¹⁰⁰ Лунин, В., 2007. *Граф Мархоцкий, госдарство Миньковецкое и еврейское книгопечатание на Украине. Лехаим*, № 9 (185) (сентябрь). [онлайн] Режим доступа: <https://www.lechaim.ru/ARHIV/185/lukin.htm> [Дата обращения 2 марта 2021].

¹⁰¹ В. Д., 1900. Печатное дело в Малороссии в начале XIX ст. *Киевская старина*, № 9, с. 88; Г[ессен], Ю., 1909. К истории еврейских типографий. Крещение еврей Зандберг и Фоделло. *Еврейская старина*, № 2, с. 255; Коялович, М., 1865. Документы, объясняющие историю западно-русского края и его отношение к России и к Польше. Напечатано по определению Археографической комиссии. Историческое исследование о Западной России, служащее предисловием к собранию документов. СПб, тип. Эдуарда Прада, 167 с.; «Законы землеробів», 2010 (Пер. П. Даниляка). Право города Миньковцы. *Миньковецька держава*. Збірник матеріалів. Кам'янець-Подільський – Хмельницький; Киркор, А., 1882. Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Т. 3., Ч. 2. Белорусское Полесье. СПб.; Москва; Лунин, В., 2010. Еврейские книги, выпущенные в Миньковцах. *Миньковецька держава*. Збірник матеріалів. Кам'янець-Подільський – Хмельницький.

¹⁰² Лунин, В., 2007. *Граф Мархоцкий, государство Миньковецкое и еврейское книгопечатание на Украине. Лехаим*, № 9 (185) (сентябрь). [онлайн] Режим доступа: <https://www.lechaim.ru/ARHIV/185/lukin.htm> [Дата обращения 1 марта 2021].

¹⁰³ Головка, О. Б., 2007. Кагал. В: *Енциклопедія історії України : у 8 т.* Т. 4: Ка–Ком. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, с. 14.

виключно домовласники. Кагал був тим органом, через який єврейська громада комунікувала з російською владою, й контролювала виконання важливої функції – сплати податків шляхом їх збору із членів громади. Однак у грудні 1844 р. з'являється «Положення про підпорядкування євреїв у містах та повітах загальному управлінню, зі знищенням кагалів»¹⁰⁴.

У Положенні констатовалось:

«П. 1. У всіх містах, де дозволено Євреям постійне перебування, вони у справах поліцейських перебувають у безпосередній залежності міської або земської поліції, у відповідності з місцем їх помешкання; у справах про права стану, господарським та податним, завідуються Думами або Ратушами тих міст, до яких приписані, навіть якщо окремі євреї і мешкали у містечках, поселеннях або селах.

П. 2. ... У тих же містах, де замість думи та Ратуші, господарська частина перебуває у підпорядкуванні Магістратів, вони завідують євреями на правах Дум та Ратуш»¹⁰⁵.

В цих пунктах Положення ми бачимо відображення специфіку поселень євреїв, особливо такого місцевого феномену, успадкованого від Речі Посполитої, як приватновласницькі міста, в управлінні яких зберігались елементи магдебурзького права.

У четвертому пункті Положення зазначалось: «За цим, жодне Єврейське управління існувати не повинно і тому всі кагали та прикагалки знищуються, а справи їх негайно передаються, за приналежністю, до Міських Дум та Ратуш»¹⁰⁶.

Прийняте Положення демонструвало прагнення російської влади знищити будь-які елементи адміністративної системи Речі Посполитої, які ще зберігались на Правобережжі. За оцінками сучасних дослідників історії євреїв Російської імперії, це стало однією із фатальних помилок, яких припустилася

¹⁰⁴ Полное собрание законов Российской империи, 1845. Собрание второе. Том 19. Отделение первое. 1844 СПб., с. 887–890.

¹⁰⁵ Там само, с. 887.

¹⁰⁶ Там само, с. 888.

російська влада. Подібні думки висловлюють Й. Петровський-Штерн, О. Міллер та інші дослідники.

Як зазначає у своєму дослідженні М. Акулич, містечко не було просто населеним пунктом. Його відрізняв особливий спосіб життя, культура, традиції, які створювала громада, що жила своїм замкнутим світом за законами Галахи, що регламентувало релігійне, сімейне і суспільне життя євреїв¹⁰⁷.

В сучасній літературі існують різні підходи до трактування та сприйняття штетлу. Так на думку Є. Шнайдера, ототожнення поняття «містечко» і «штетл» не зовсім коректне. Він наголошує на необхідності їх розрізнення: містечко – це територія населеного пункту всередині адміністративних кордонів, а штетл – «єврейська» територія всередині цього містечка¹⁰⁸.

Серед існуючих класифікацій та характеристик штетлу виділимо підходи, запропоновані білоруською дослідницею І. Соркіною, яка наголосила на таких факторах, що обумовлювали унікальність містечок:

1) містечка характеризувалися як поселення перехідного стану між селом і містом, вони органічно поєднували в собі образ сільського та міського життя, побут селянина і городянина;

2) феномен містечок пояснювався поліетнічністю їх населення, що обумовлювало багатонаціональний характер містечкової культури. Містечко виступало як унікальна форма спокійного, толерантного співіснування різних національних культур, взаємозв'язків і взаємозбагачення, вироблення на цій основі поліетнічної, поліконфесійної містечкової культури. Тут співіснували і взаємодіяли різні релігії (християнство: православ'я, католицизм, уніатство, протестантизм; іудаїзм, іслам), етноси (білоруси, євреї, поляки, татари, росіяни), мови (білоруська, їдиш, польська, російська).

3) містечка стали центрами єврейської історії та культури, основними населеними пунктами на ментальній карті втраченого єврейського світу Східної

¹⁰⁷ Акулич, М. 2017. *Штетлы Беларуси*. [онлайн] Режим доступа: <https://mybook.ru/author/margarita-akulich-3/shtetly-belarusi-o-evrejskih-mestachkah-v-belarusi/2019> [Дата обращения 4 марта 2021].

¹⁰⁸ Шнайдер, Е. История еврейских местечек-штетлов. [онлайн] Режим доступа: <https://ujew.com.ua/istoriya-evrejskih-mestechek-shtetlov> [Дата обращения 2 марта 2021].

Європи. Штетл став для євреїв власне «середовищем проживання». Поступово сформувалося уявлення про нього як про малу єврейську батьківщину, «Ізраїль у вигнанні». Містечка можна образно порівняти з острівцями цілісного єврейського світу¹⁰⁹.

У підході І. Соркіної, особливо щодо зображення штетлу як «унікальної форми спокійного, толерантного співіснування», знайшли відображення найбільш типові стереотипи, що закріпились протягом певного періоду в історіографії, фільмографії та відповідним чином представлені і в спогадах, які записувались на території Правобережної України, починаючи з 1890-х рр.

Сучасні українські дослідники проблематики доволі часто звертаються до метафори «ідеального світу», класифікуючи штетл. Так, В. Венгерська, зазначає, що штетл залишався острівцем, на якому зберігалася абсолютно унікальна культура, безмежний світ зі своєю мовою, традиціями, укладом життя. Особливе місце належало релігійним традиціям, вони фактично і визначали зміст життя містечка. Від суботи до суботи, від одного до іншого свята, протікало воно, наповнене атмосферою їдиш, неперевершеними єврейськими жартами, зворушливо-ліричною і радісно-вибуховою музикою клезмерів¹¹⁰.

Однак, подібні підходи втілили в собі певні стереотипи, «ідеальні картинки», які не завжди були такими в реальному житті. «Живий» світ штетлу, з усіма його проблемами, теплим гумором (іноді сарказмом) максимально об'ємно та інтелектуально витончено змалював згадуваний вже Й. Петровський-Штерн, на його думку, головною ознакою штетлу були заняття та спосіб життя його мешканців¹¹¹.

¹⁰⁹ Соркіна, І., 2009. Мир местечка Беларуси в зеркале мемуаров (XIX – начало XX в.). *Наукові записки*. Т. 19, Кн. 1. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, с. 505.

¹¹⁰ Венгерська, В., 2015. Штетл в истории и политике империй XIX–XX вв. (н апримере местечек Украины и Молдовы) *Наука, образование, культура*. Международная научно-практическая конференция: Посвященная 24-ой годовщине образования Комратско. го Государственного университета, № 2, с. 131–136.

¹¹¹ Петровський-Штерн, Й., 2019. *Штетл. Золота доба єврейського містечка*. Пер. з англ. Я. Стріха. Київ: Критика, с. 8, 24.

У «Путівнику по єврейському містечку»¹¹² знайомимось із таким описом типового єврейського штетлу кінця ХІХ ст.: «В його центрі знаходилася ринкова площа, а також костел і синагога, розташовані в протилежних кінцях площі. Ближче до селянських передмість будували православну або уніатську церкву. Кордоном штетлу могли бути річка, струмок, яр, вал або кріпосна стіна. Штетл успадковував просторово-планувальну структуру поселень, і такі міські зміни ХІХ ст., як вирівнювання вулиць і введення регулярного планування, його майже не торкнулися. Ринкова площа, навколо якої селилися євреї, і головні вулиці штетлу забудовувалися дуже щільно: ринок був центром містечка, який пов'язував його з неєврейської округою. Один або два дні на тиждень були базарними»¹¹³.

Не менш важливою, якщо не ключовою ознакою штетлу були й релігійні початкові школи – хедери, які тримались на постаті вчителя-меламеда, який, як правило, утримував школу у власному помешканні й був максимально шанованою людиною у містечку. У єврейській традиційній культурі релігійна освіта посідала ключове місце, й була обов'язковою для всіх хлопчиків, безвідносно до статків родини, у якій вони народжувались. Для хлопчиків із малозабезпечених родин влаштовувались Талмуд-Тори – школи здобуття базової релігійної освіти, що утримувались за рахунок громади. З другої половини ХІХ ст. в окремих містах, в яких була сконцентрована необхідна кількість фахівців для відкриття навчального закладу, з'являються навчальні заклади вищого рівня – єшиви. В них готували майбутніх рабинів, їх фінансування, на відміну від хедерів, здійснювалось не громадами конкретного штетлу, а за рахунок пожертв, які збирались у різних містах, а іноді і країнах. В єшивах вчилися як підлітки, починаючи із 14 річного віку, так і одружені чоловіки, які самостійно у своєму віці прийшли до розуміння необхідності

¹¹² Амосова, Я., 2009. *Путеводитель по еврейскому местечку* [онлайн] Режим доступа: <http://arzamas.academy/materials/2109>. [Дата обращения 8 марта 2021].

¹¹³ Там само.

вивчення Тори та отримання відповідної освіти¹¹⁴. Одним із головних гасел, яке характеризувало в цілому ставлення єврейського народу до освіти є: «Можеш вчити Тору, живучи скромно – вчись, хочеш заробляти гарні гроші та жити в достатку – заробляй, але допомагай тим, хто вчиться, така допомога буде зарахована як навчання. А вчитися зобов'язані всі»¹¹⁵.

Безпосереднє відношення до освітніх практик євреїв мала й так звана «книжна» мова – іврит, або лошн-койдеш – «свята мова», яка тривалий час не була мовою щоденного вжитку, на відміну від мови їдиш, що разом з українською та польською формувала колорит Правобережжя. Як бачимо, на відміну від своїх сусідів, євреї мали дві мови. Іврит – мова книжкової мудрості, Тори та богослужіння. Однак, іврит не набув широкої популярності та вжитку в щоденних практиках, навіть в умовах революційних перетворень, про що ще будемо говорити згодом.

Основною розмовною мовою штетлу був їдиш, або мамі-лошн, – «материнська мова»: всі євреї говорили на ньому з дитинства. Однак статусу літературної мови їдиш набув лише завдяки зусиллям письменників та публіцистів другої половини XIX ст. Особлива роль у підвищенні статусу мови належить Шолом-Алейхему. Його творчість допомогла перетворити їдиш на мову, що мала повноцінне право на життя, й позбулася меншвартісного означення «діалект». Їдиш була мовою спілкування між всіма мешканцями (й не євреями) містечок та великих міст, серед жителів яких євреї склали помітний відсоток. Їдиш можна було почути на вулицях населених пунктів Правобережжя до 1970–1980-х рр.

Російські чиновники спробували унормувати мовну сферу положенням від 1804 р., у відповідності з яким, використання єврейської мови дозволялось лише для здійснення релігійних обрядів та у побутових практиках. Щодо офіційних паперів, діловодства (включно із торгівельною діяльністю) – ця

¹¹⁴ Иешива. *Електронная еврейская энциклопедия*. [онлайн] Режим доступа: <https://eleven.co.il/judaism/traditional-education/11719/> [Дата обращения 10 марта 2021].

¹¹⁵ Рав Реувен Пятигорский. *Средства для ешив*. [онлайн] Режим доступа: https://toldot.ru/articles/articles_18627.html [Дата обращения 10 марта 2021].

сфера мала перейти виключно на російську мову. Однак, попри появу подібних положень, основними мовами щоденного спілкування на Правобережжі залишались українська, польська, їдиш. Російська активніше почала використовуватись з другої половини XIX ст.

Містечка (штетли) залишалися найбільш типовими поселеннями Правобережжя фактично до Першої світової війни. Як зазначає у своєму дослідженні Н. Кучер (з покликанням на матеріали «Статистического временника Российской империи»), на 1866 р. у Волинській губернії було 144 містечка, у Київській – 122, Подільській – 123¹¹⁶.

У дослідженні Наталії Рудницької¹¹⁷ наводиться інформація про кількість містечок на території Волинської губернії напередодні Першої світової війни. Йдеться про 142 містечка. Відмінність між попередніми показниками пов'язувалась і з тим, що під час перепису 1897 р. частину містечок помилково було зараховано до сіл. Протягом всього часу існування штетлів у традиційній для них формі, їх мешканці євреї виступали посередниками у сфері обміну та торгівлі товарами між містами та селами, займалися ремеслами, були задіяні у сфері послуг.

Уявити типове містечко без синагоги доволі складно. Центральна синагога розташовувалась у центрі штетлу та формувала його ядро. Власне приміщення синагоги, як і квартал, на території якого вона розташовувалась, вважалось центром не лише релігійного, а й соціального життя містечка. З часом, вже з другої половини XIX ст., в різних районах містечок/міст функціонувало по декілька синагог, довкола яких об'єднувались представники певної професійної спеціалізації та/або цехів. Розташовувались такі приміщення в тих частинах містечка, в яких концентровано проживали члени

¹¹⁶ Кучер, Н., 2016. Національна структура міст і містечок Правобережної України (в другій половині XIX – на початку XX ст.). *Інтермарум: історія, політика, культура*. № 3, с. 186.

¹¹⁷ Рудницька, Н. В., 2017. Єврейські громади в період Української революції. В: *Нариси історії Житомирщини першої половини XX століття: колективна монографія*. За заг. ред. В. О. Венгерської, С. В. Стельниковича. Житомир: Полісся, с. 222.

такого об'єднання. Наприклад, у Бердичеві в 1907 р. діяло 78 синагог, у 1910 р. – 67 синагог¹¹⁸.

На Волині та Поділлі наприкінці XVIII ст. виник і став поширеним новий релігійний напрямок – хасидизм. Його можна назвати своєрідним аналогом протестантизму в юдаїзмі. В цій релігійній системі особливе місце належало постаті духовного лідера – цадика. Паломництво до найбільш шанованих в традиції хасидизму могил цадиків залишається обов'язковим щорічним ритуалом для значної кількості хасидів, які донині приїзять до Умані, Меджибіжу, Бердичіва та інших місць поховань. Й. Петровський-Штерн¹¹⁹, Н. Яковенко¹²⁰ зупинялись в своїх дослідженнях на оцінці як самого руху, так і на аналізі ролі цадиків та причин посилення їх впливовості в житті окремих єврейських громад.

Ландшафти містечок не уявлялися без кладовища, назва якого на їдиш звучала ейліке-орт («святе місце») або фелд («поле»). В оповіданні Шолома-Алейхема «Місто маленьких людей» зустрічаємо надзвичайно поетичний опис ставлення мешканців штетла Касрилівки до цвинтарів. Він згадував про два – нове та старе. Описуючи нове кладовище, автор не обійшов увагою й основні явища початку XX ст., які призводили до масових смертей: «Нове кладовище, уявіть собі, вже достатньо старе і достатньо багате на могили – скоро не буде куди «класти», якщо, не дай Бог, трапиться погром, холера або якесь нещастя із сучасних нещасть»¹²¹.

Згадуючи так зване «старе» кладовище, Шолом-Алейхем описує поховання та ставлення мешканців містечка до своїх «святих місць». У завуалізованій формі він наголошує на відсутності права євреїв володіти землею, та не обходить увагою матеріальні моменти, пов'язані із значенням

¹¹⁸ Дербаремдикер, М., 2013. *Бердичев. Житомирская область*. [онлайн] Режим доступа: <http://myshtetl.org/zhitomirskaja/berdichev.html> [Дата обращения 18 марта 2021].

¹¹⁹ Петровський-Штерн, Й., 2019. *Штетл. Золота доба єврейського містечка*. Пер. з англ. Я. Стріха. Київ: Критика, 394 с.

¹²⁰ Яковенко, Н., 2005. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Київ: Критика, с. 479-480.

¹²¹ Шолом Алейхем, 2021. *Город маленьких людей*. [онлайн] Режим доступа: <https://www.litmir.me/br/?b=50421> [Дата обращения 20 марта 2021].

поминальних днів у житті мешканців штетлу: «Старе кладовище, хоча й заросло травою, ... вони вважають своїм скарбом, окрасою міста, перлиною та охороняють як зіницю ока. ... Це «святе місце» – їх єдина крапля власності на цьому світі... «Могили пращурів» – це ще й гідний заробіток для касриловських різників по каменю, утримувачів заїжджих будинків, канторів та синагогальних служок, та перші дні місяця елула¹²² для місцевих жебраків, жінок та калік – справжня страдна пора»¹²³.

Від другої половини 1840-х рр. російська влада вирішує кардинально змінити ситуацію в штетлах, й максимально взяти під власний контроль ті сфери, які в попередні періоди залишались виключно єврейською прерогативою, у тому числі, й освітню. У владних коридорах Санкт-Петербургу народжується ідея про переведення навчання майбутніх рабинів на російську мову. Однак реалізація цього проєкту розтягнулась на декілька років, й врешті-решт підтвердила свою провальність та безперспективність. У центрі Волинської губернії, Житомирі, протягом 1847–1873 рр. функціонувало рабинське училище, на базі якого було створено єврейський вчительський інститут з російською мовою викладання. Подібний заклад було відкрито й на іншій, західнішій околиці імперії, у місті Вільно. Відкриття лише двох таких закладів на всю імперії підтверджувало експериментальний характер проєкту, а з іншого боку – демонструвало важливість Житомира та Вільно у системі вибудовування стосунків між російською владою та підданими їй євреями.

У 1873 р. в Житомирі розпочав свою роботу єврейський вчительський інститут¹²⁴. Нове приміщення для нього почали зводити у 1880 р.¹²⁵ У Житомирському як і у Віленському вчительських інститутах обіймати керівні посади мали право виключно християни. Виключення становили інспектори та викладачі єврейських предметів й математики. Попри те, що це був імперський

¹²² Елул – останній місяць єврейського релігійного календаря (серпень–вересень) перед настанням «грізних днів», так окреслюється в традиції Новий рік та Судний день. В ці дні віруючі євреї починають каятися у своїх гріхах та звертаються за допомогою до «могил предків».

¹²³ Шолом Алейхем, 2021. *Город маленьких людей*. [онлайн] Режим доступа: <https://www.litmir.me/br/?b=50421д> [Дата обращения 20 марта 2021].

¹²⁴ ДАЖО, ф. 354, оп. 1, спр. 17, 12 арк.

¹²⁵ ДАЖО, ф. 354, оп. 1, спр. 30, 4 арк.

проект, спрямований на асиміляцію місцевих євреїв, він відіграв важливу культурно-просвітницьку роль як у житті міст, так і особливо, у культурі євреїв Східної Європи. Йдеться про ряд викладачів закладів, що мали відношення до єврейського просвітницького руху «Гаскала», з іменами яких пов'язується розвиток літератури на івриті. Поява літератури світського характеру сприяло зміні статусу івриту – з мови для втаємничених, до мови щоденного спілкування, хоча цей процес й розтягнувся на роки. У випадку Житомирського інституту, йдеться про такі непересічні постаті в єврейській та світовій культурі як Менделе Мойхер Сфорим, Якоб Ейхенбаум, Хаїм-Зелик Слонімський та інші. Поема «Чотири пори року» Я. Ейхенбаума вважається однією із перших поетичних збірок «Гаскали». Слонімський протягом всього життя займався популяризацією природничих та математичних знань, підготував ряд посібників із алгебри та астрономії. Він також вважається одним із перших винахідників пристрою, який на думку дослідників, започаткував основи програмування¹²⁶. Чиновники та вчителі інституту долучались до участі у судових процесах в якості присяжних засідателів, що є додатковим доказом суспільної ваги людей, причетних до його діяльності¹²⁷.

Хоча вчительський інститут в Житомирі проіснував лише дванадцять років, й був закритий у 1886 р. із формулюванням «за ненадобностью»¹²⁸, він відіграв помітну роль у освітньому та культурному просторі губерньського центра, яким в той час був Житомир.

Всі згадані навчальні заклади були орієнтовані на юнаків та чоловіків, єврейська дівчина/жінка тривалий час, до моменту реформування освіти в умовах так званих Великих реформ 1860–1870-х рр., не мала можливості здобувати освіту. Однак, цей факт не применшував значення та ролі жінки у єврейській культурі та щоденних практиках, попри традиційну для ХІХ – початку ХХ ст. (безвідносно до етнічної/станової належності) другорядну

¹²⁶ Венгерська В. *Мури історії: Житомирський єврейський вчительський інститут* [онлайн] Режим доступу: www.zhytomyr.travel/muri-istori%d1%97-zhitomirskij-vchitelskij-yevrejskij-institut [Дата звернення 25 березня 2021].

¹²⁷ ДАЖО, ф. 354, оп. 1, спр. 69. 53 арк.

¹²⁸ ДАЖО, ф. 354, оп. 1, спр. 55. 44 арк.

суспільну роль жінки. В літературі, пізніше в театральному та кіномистецтві, жінці, яка мешкала у штетлі, відводилась роль людини, на якій тримався будинок, доволі часто – належало останнє слово в прийнятті рішень, на ній, як правило, була зав'язана вся велика єврейська родина, все ж в переважно чоловічому світі. З кінця ХІХ – початку ХХ ст. змінюються й звичні жіночі образи. Дівчата та молоді жінки намагаються вийти за межі традиційного єврейського світу, що пов'язував їх життя із штетлом.

Попри обмеження як гендерного, станового, й основне, національного характеру (сумнозвісні відсоткові норми), окремі єврейські дівчата, які прагнули здобувати світську освіту у великих містах, в переважній більшості, імперських центрах, реалізовували свої мрії. Для дівчат із заможних єврейських родин реалізація подібного сценарію була більш реалістичною. Адже їх батьки, як правило, докладали максимального зусиль та коштів для освіти своїх доньок. Однак результатами їх навчання, яке часто супроводжувалось й долученням до різноманітних революційних або національних рухів, батьки не завжди залишались задоволеними. З подібною проблемою зіткнувся і один із героїв Шолом-Алейхема, Іцикл Шостепал, «єврей, що промишляє лісом, хлібом, підрядами, а може він має велику торгівлю, мануфактурну крамницю чи фабрику скляних виробів...»¹²⁹. Його донька змогла вступити до університету, одночасно захопившись комуністичними ідеями.

Подібна історія не була поодиноким випадком. Разом з освітою, дівчата із гарних єврейських родин, отримуючи додаткові знання, долучались до нових суспільних та політичних рухів. Доволі часто спостерігалось їх активне включення до діяльності політичних партій соціалістичного та комуністичного спрямування, як найбільш радикальних, що проголошували гасла соціальної справедливості та інтернаціоналізму. Інша частина єврейської молоді, з не меншим запалом, захоплювалась національними ідеями.

¹²⁹ Шолом-Алейхем, 2009. *Вибране. Потоп*. Пер. Гершбіна та ін.; вступ. сл. М. Я. Гона; упоряд. А. М. Михайлян. Київ: Україна, с. 15.

У єврейських родинах чоловік-наречений приходив у сім'ю майбутньої дружини. Оскільки в єврейській культурі освіта була пріоритетом, чоловік, який присвячував себе вивченню Тори, й постійному вдосконаленню на різних щаблях навчання, мав значно більшу суспільну вагу в порівнянні із тими чоловіками, які мали здобутки в бізнесовій сфері або в ремеслі. В цьому сенсі, найбільш відомий приклад – доля Шолом-Алейхема. Не випадково, сюжети про обрання дружин для своїх синів та розміри посагу за невістками – одна із тем, яку зустрічаємо у творах письменника. Один із героїв його повісті «Потоп», аптекар Соломон Сафранович «мав перед собою тільки одну мету, щоб його син Саша став доктором. ... А для цього потрібні гроші, а гроші можна дістати через шлюб, а для шлюбу треба «хорошу партію», відому й багату дівчину з посагом щонайменше 25 тис.»¹³⁰.

На кінець XIX ст. стосунки між російською владою та євреями містечок доволі ускладнюються. Як зазначає О. Міллер¹³¹, одна із перших хвиль антисемітизму в XIX ст. припадає на 80-ті роки. Він наголошує, що це явище набуло загальноєвропейського характеру, оскільки в економіках цих країн, особливо в німецькій, євреї почали відігравати дуже помітну роль¹³². Наступна хвиля антисемітизму в умовах Російської імперії пов'язується із подіями напередодні та під час революції 1905–1907 рр. Євреї стали таким собі «цапом-відбувайлом» за всі проблеми та негаразди, що були спровоковані економічною кризою початку XX ст. та ганебною поразкою імперії у російсько-японській війні. У 1903 р. відбувається найжахливіший із погромів, з тих, які були зафіксовані до того часу – Кишинівський. Він мав широкий розголос, з того часу за Російською імперією закріплюється тавро найбільш антисемітської держави. Події у Кишиневі активно обговорювались не лише в Європі, а й у

¹³⁰ Шолом-Алейхем, 2009. *Вибране. Потоп*. Пер. Гершбіна та ін.; вступ. сл. М. Я. Гона; упоряд. А. М. Михайлян. Київ: Україна, с. 15.

¹³¹ Міллер, А. *Єврейський вопрос в политике властей и русском общественном мнении*. [онлайн] Режим доступа: www.polit.ua/ Серія «Публичные лекции» [Дата обращения 28 марта 2021].

¹³² Там само.

Сполучених Штатах, й спричинили активізацію еміграції євреїв, до організації якої з цього часу почали долучатись американські структури¹³³.

Звісно, не лише погроми були причиною еміграції, хоча саме вони перетворились на так званій «пусковий гачок». Значна кількість євреїв вирушала за кордон «у пошуках кращої долі, прагнучі звільнитись від злиднів, армії або відсутності можливостей. Вони пішли в пошуках кращого життя, щоб дихати вільніше»¹³⁴. Захоплення сіоністськими ідеями значно більшої кількості єврейської молоді, також було наслідком поширення антисемітизму в європейських державах та в Російській імперії.

В умовах російської революції 1905–1907 рр., та першими спробами реформувати політичну систему Російської імперії у бік її певної демократизації, євреї отримують виборчі права. Більше того, євреям було надано право формувати власні комітети виборщиків. Єврейські партії не були представлені у думі, проте євреї отримали депутатські мандати у складі різних загальноросійських політичних партій, перш за все, у лавах конституційних демократів (кадетів). Активізація політичного життя призводить до появи єврейських організацій, як відверто політичного спрямування, так і декларовано аполітичних. Так, в цей час у Києві було створено Товариство безпартійних євреїв-виборщиків¹³⁵. Але вже в цей час чітко намітилась тенденція до розпорошення єврейських політичних та громадських діячів за різними ідеологіями, кардинальні відмінності їх представників у баченні політичного майбутнього євреїв.

Зупинимось на прикладах регіональної діяльності представників єврейських громад напередодні Першої світової війни. Слід наголосити, що від моменту проголошення демократичних свобод в умовах революції 1905–1907 рр., й зокрема, завдяки проголошеній свободі зібрань, відкрились можливості для створення громадських організацій, які дозволяли вирішувати

¹³³ Ireland Corydon, 2009. *The pogrom that transformed 20th century Jewry*. [online] Available at: <https://news.harvard.edu/gazette/story/2009/04/the-pogrom-that-transformed-20th-century-jewry/> [Accessed 28 March 2021].

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 636, спр. 647, ч. 1, арк. 240.

проблеми окремих груп населення тих чи інших міст та містечок. У Житомирі з'явилась найбільша кількість саме єврейських організацій, їм поступалися лише польські та філії загальноросійських. В пам'ятних та адресних книгах за період з 1906 по 1913 рік¹³⁶ знаходимо інформацію про ці організації. Серед них: Житомирська єврейська дешева їдальня, нічліжний будинок для бідних євреїв, Товариство допомоги бідним євреям, що навчаються в Житомирській Талмуд-Торі. Товариство допомоги хворим євреям «Лінас-Га-цедек» належало до організацій, які протягом тривало часу долучались до допомоги та підтримки малозабезпечених, а в умовах війни – поранених та інших категорій знедолених¹³⁷.

Особливою активністю вирізнялося Єврейське благодійне товариство, діяльність якого активно висвітлювалась у житомирській пресі. Ще одним відображенням часу стало функціонування єврейського колонізаційного товариства, яке займалося агітацією місцевих євреїв щодо еміграції за океан¹³⁸. Як зазначає Н. Рудницька, фінансування благодійних товариств здійснювалось з різноманітних джерел: кошти громадян, концерти, лекції, спектаклі, єврейська традиційна «цдава»¹³⁹. У Бердичеві функціонувало товариство «Любителів давньоєврейської мови», його члени підтримували зв'язки із Шолом-Алейхемом, проводили науково-популярні лекції на івриті.

Напередодні Першої світової війни Європу, а згодом і Росію охопила чергова антисемітська істерія, пов'язана із пошуком зовнішніх впливів, так і більшою мірою, внутрішніх ворогів. Євреїв в черговий раз спробували зробити винними у всіх проблемах. Гучна справа А. Дрейфуса у Франції сколихнула не лише цю країну. Не менш відома справа М. Бейліса, київського прикажчика цегельного заводу, звинуваченого у так званому ритуальному вбивстві християнського хлопчика, розділила суспільство на два ворогуючих табори.

¹³⁶ Памятная книжка Вольнской губернии на ... (1906–1913 гг.). Житомир, Губ. Стат. Ком.

¹³⁷ (1914). *Наша Волянь*, 5 январа.

¹³⁸ (1912). *Вольнская почта*, 16 мая.

¹³⁹ Рудницька, Н. В., 2017. Єврейські громади в період Української революції. В: *Нариси історії Житомирщини першої половини ХХ століття*: колективна монографія. За заг. ред. В. О. Венгерської, С. В. Стельниковича. Житомир: Полісся, с. 223.

Справа набула неймовірного розголосу, широко висвітлювалась на сторінках газет різного спрямування. Уродженець Житомира, російський письменник В. Короленко був у числі тих громадських діячів, публіцистів, які рішуче встали на захист М. Бейліса, та виступили проти поширення антисемітських настроїв.

Власне, в умовах монархічних систем, що базувалися на традиціоналізмі, в яких помітну роль відігравала християнська церква з її споконвічним протистоянням з іудаїзмом, позиції крайніх правих організацій були відчутними. З часом, до релігійної компоненти звинувачень додалися і цілком світські, політичного характеру. Комунізм, як і більшовизм почав трактуватися монархістами як елемент «жидо-масонського» заклоту, спрямованого проти традиційних «устоїв». Наприкінці XIX – на початку XX ст. представники російської таємної поліції долучились до створення масштабної підробки, так званих «Протоколів сіонських мудреців», яка мала довести реальність існування міфічної «всесвітньої єврейської змови». Перші друквані варіанти тексту з'явилися невдовзі після кишинівського погрому, й мали слугувати його специфічним виправданням. Попри те, що ще в 1920–1930-х рр. було доведено, що текст є сто відсотковою фальшивкою та політичним замовленням¹⁴⁰, його активне перевидання різними мовами та просування німецькими націонал-соціалістами в інформаційному просторі, мало фатальні наслідки для шести мільйонів євреїв Європи. Його використання, представниками різноманітних націоналістичних сил, в багатьох частинах світу, на жаль, триває й надалі.

Повертаючись до ситуації початку XX ст. у Російській імперії, підкреслимо, що «ідейними» антисемітами були члени так званих чорносотенних організацій, які активізували свою діяльність у період з 1903 р. до 1914 р. До їх числа входили: Союз руського народу, Союз Михайла-

¹⁴⁰ *Протоколы сионских мудрецов: хронология*. Энциклопедия Холокоста. [онлайн] Режим доступа: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/article/protocols-of-the-elders-of-zion-key-dates> [Дата обращения 30 марта 2021].

Архангела, Південний монархічний союз та інші. Організації діяли в різних регіонах імперії, але найбільш активні були представлені, крім Москви та Санкт-Петербургу, в Києві, Почаєві, Одесі, Кишиневі. Прихильність та /або членство в подібних організаціях значною мірою пояснюють й участь у жорстоких єврейських погромах представників білого руху в умовах громадянської війни та Української революції 1917–1921 рр.

Перша світова війна стала ще одним етапом у руйнуванні звичного укладу життя містечок Правобережжя. У її умовах посилюється антисемітизм, який підігрівався на державному рівні, й відображався на проявах побутового. Одна із перших хвиль масової еміграції євреїв стала наслідком антиєврейської кампанії, й періодичних погромів, до яких долучались чорносотенці.

Статус Волинської губернії як прифронтової, з початком Першої світової війни, відобразився на посиленні пильності влади до місцевого населення. У першу чергу, ця пильність спрямовувалась на євреїв, на адресу яких почали лунати звинувачення у відсутності патріотизму, різноманітних шахрайствах та уявних злочинах. Найголовнішим в цьому переліку було закріплення тавра потенційних зрадників. Подібні установки в черговий раз заставляли євреїв серйозно думати про еміграцію.

Інша частина євреїв, які не мислили власного життя за межами звичних для себе місць, проявляли громадську активність та долучались до розв'язання нагальних проблем, викликаних війною. Так, у 1915 р. в Житомирі створюється «Єврейський комітет допомоги жертвам війни»¹⁴¹. Її учасники допомагали розв'язувати проблеми біженців, вигнанців, поранених солдатів та офіцерів, продовольства, забезпечення опаленням, та інших, пов'язаних із умовами та наслідками війни.

Надзвичайно символічного значення у розпал Першої світової війни набула смерть Шолома-Алейхема, письменника, що уособлював культуру

¹⁴¹ Рудницька, Н. В., 2017. Єврейські громади в період Української революції. В: *Нариси історії Житомирщини першої половини ХХ століття*: колективна монографія. За заг. ред. В. О. Венгерської, С. В. Стельниковича. Житомир: Полісся, с. 223.

їдиш, та мав пряме відношення до піднесення мови, якою він оспівував єврейський штетл, до рівня літературної. Разом з його відходом частина єврейських діячів пов'язувала подальший занепад єврейських штетлів, та традиційної культури, яку вони втілювали.

Підсумовуючи, зазначимо що штетли були невід'ємною частиною життєвого простору всіх мешканців Правобережжя, від моменту входження цього регіону до складу Російської імперії, в результаті другого поділу Речі Посполитої у 1793 р. Завдяки цим населеним пунктам та їх мешканцям, доволі тривалий час в адміністративно-територіальній системі Російської імперії зберігались елементи іншої держави. Мешканці поліетнічних (євреї, українці, поляки та ін.), поліконфесійних (представники іудейського, католицького, греко-католицького та православного віросповідання із власними храмами та цвинтарями), багатомовних містечок (активне використання на побутовому рівні їдиш, української, польської мов) взаємодоповнювали та взаємозбагачували власні культури, формуючи цілком унікальну культуру штетлу.

2.2. Українські уряди та єврейські партії і політики в умовах Української революції 1917–1921 рр.

Лютнева революція 1917 р. поставила крапку в існуванні Російської імперії у її монархічному вигляді, з представниками династії Романових на чолі. Нові вимоги часу, спровоковані руйнівними наслідками війни, економічною та політичною кризою, підштовхували до активізації діяльності представників різноманітних національних та політичних сил. Головним надбанням цієї революції стало скасування всіх дискримінаційних законів Російської імперії, особливо відчутними ці зміни стали для євреїв. Нові умови передбачали ліквідацію смуги осілості та скасування так званих «відсоткових норм» для вступу до вищих навчальних закладів. Напередодні та в умовах Лютневої революції, як і в умовах Української революції, спостерігалась

особлива активізація діяльності єврейських політичних партій та євреїв у складі не-єврейських організацій. Широкий політичний спектр єврейських партій відображав загальні тенденції та ідейні й політичні вподобання євреїв, які належали до різних соціальних груп.

За декілька років до цих подій, Шолом-Алейхем в одному зі своїх творів так охарактеризував ці відмінності: «Гірше за все його дратували слова «ваша країна», «Палестина». Він, Соломон Сафранович, має стільки ж спільного з Палестиною, скільки Романенко має спільного із справедливістю. Більше того, у місті всі знають, що аптекар Сафранович є найзавзятіший антисіоніст «принципово», він ненавидить новонароджених єврейських сектантів, що зуть себе соціалістами, ще дужче, ніж Іцикл Шостепал ненавидить ту босоту, яка хоче розподілити його добро і зве себе соціалістами»¹⁴².

В цьому ж творі класика знайшли втілення й особисті трагедії єврейських родин, що пов'язувались із споконвічними конфліктами між батьками і дітьми, й накладались на політичні реалії часу: «І дивно, як доля жартує з людиною. ... Саме у аптекаря, колишнього безбожника і теперішнього антисіоніста, виріс син Саша – палкий і вогняний націоналіст. А в буржуазного Іцикла Шостепала, що боїться соціаліста більше як російського жандаря, виростає дочка Тема, тобто Тамара – завзята соціалістка»¹⁴³.

Від моменту створення Української Центральної Ради у березні 1917 р., євреї України активно включились до її діяльності. До складу українських урядів УНР та Директорії входили представники єврейських партій та рухів, які в більшості своїй, походили із Правобережжя, або тісно були з ним пов'язанні. В цілому в різних рядах УНР працювали сім міністрів, євреїв за походженням. Єврейські політичні партії відіграли не останню роль в організації та роботі УЦР. Зокрема, йдеться про такі структури: Єврейська народна партія («Фолкспартей»), Бунд (Загальний єврейський робітничий союз у Литві,

¹⁴² Шолом-Алейхем, 2009. *Вибране. Потоп*. Пер. Гершбіна та ін.; вступ. сл. М. Я. Гона; упоряд. А. М. Михайлян. Київ: Україна, с. 16.

¹⁴³ Шолом-Алейхем, 2009. *Вибране. Потоп*. Пер. Гершбіна та ін.; вступ. сл. М. Я. Гона; упоряд. А. М. Михайлян. Київ: Україна, с. 17.

Польщі та Росії), Єврейська соціал-демократична робітничка партія «Поалей Ціон», Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія («Фарейнікте») та сіоністи¹⁴⁴.

Євреї були і серед керівників та міністрів уряду УНР, зокрема, міністр фінансів Моше Рафес (входив до складу Бунду), заступником міністра закордонних справ і дипломатичним представником у Лондоні і Парижі був член Української партії федералістів-соціалістів Арнольд Марголін, заступником міністра торгівлі, промисловості та робочої сили – Соломон Гольдельман¹⁴⁵. А. Марголін та С. Гольдельман з часом емігрували, й залишили після себе декілька праць, в яких позитивно оцінювали період української революції та свою співпрацю з українськими урядами¹⁴⁶. На відміну від них, М. Рафес перейшов на комуністичні позиції і підтримав радянську владу, та піддав критиці Українську Центральну Раду і Директорію, про що по «гарячим слідам», у 1920 р. описав у книзі, яку було опубліковано в Москві¹⁴⁷. Однак у вступній частині книги він констатував, що «все ж ми можемо говорити про «українську революцію» як окремий революційний процес»¹⁴⁸. Але оцінки змісту революції цілком відображали його захоплення комуністичними ідеями: «Український рух у його відношенні до комунізму малюється нам сьогодні як контрреволюційна сила. Іншим і не може бути рух, який об'єднує власницькі дрібно-буржуазні кулацькі прошарки, які злякались за цілісність накопиченої власності та проникнуті лютою злобою до соціалістичного пролетаріату»¹⁴⁹.

На жаль, відсутність єдності та спільного політичного плану щодо майбутнього характеризувала не лише стан українського політичного табору. Цим грішили й єврейські політики та представники різних політичних партій.

¹⁴⁴ Ривкіна, Г., 2013. *Євреї в час революційних перетворень (1917–1919)*. [онлайн] Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/3906>. [Дата звернення 10 квітня 2021].

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Гольдельман, С., 1921. *Листи жидівського соціал-демократа про Україну*. Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за час революції. Відень, 81 с.; Марголін, А., 1922. *Україна и политика Антанты: (Записки еврея и гражданина)*. Берлін: С. Ефрон. 1922, 397 с.

¹⁴⁷ Рафес, М., 1920. *Два года революции на Украине*. (Эволюция и раскол «Бунда»). Москва: Государственное из-во, 168 с.

¹⁴⁸ Там само, с. 3.

¹⁴⁹ Там само, с. 36.

Серед членів згаданих єврейських структур не було єдності у поглядах на значну більшість питань, та особливості розв'язання найбільш принципових. Конфлікти в єврейському політичному середовищі в умовах революції стали звичною справою. Розбіжності пояснювались як ідеологічними відмінностями, так і світоглядними. Серед найбільших проблем: дилеми між персональною та територіальною автономією, мовне питання, відмінності у політичному та релігійному варіантах сїонізму, різноманітні відгалуження у єврейських соціалістичних партіях та поступове захоплення частини їх членів комуністичними ідеалами.

Грунтовний аналіз цих розбіжностей запропонував у своєму дослідженні Генрі Абрамсон¹⁵⁰. Він звернув увагу на те, що представники соціалістичних партій прагнули до збільшення та розширення повноважень і обов'язків представників єврейства в українській владі. На відміну від них, сїоністи намагались обмежити відповідальність єврейського уповноваженого перед державою¹⁵¹. Серед предметів дискусій між соціалістами та сїоністами були й питання місцевих кегілів як осередків автономії, та функцій, які б за ними могли бути закріплені. Представники Бунду наполягали на обмежені сфери відповідальності мовними, освітніми та культурними питаннями. Конфлікти між соціалістами та сїоністами особливо загострювались, якщо мова заходила про релігійні питання. Всі спроби соціалістів обмежити та звести нанівець функції рабинату в фінансовій структурі кегілів, нашоувувались на рішуче несприйняття сїоністів¹⁵².

Мова, як вже зазначалось, перетворилась на ще один камінь спотикання. Соціалісти були прихильниками мови їдиш, сїоністи наполягали на важливості та принциповості використання івриту. Як стверджує Г. Абрамсон, їдиш трактувався сїоністами як мова вигнання¹⁵³. У цьому протистоянні часткову

¹⁵⁰ Абрамсон, Г., 2017. *Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917-1920)*. Пер. з англ. А. Котенка, О. Надтоки. Київ: Дух і Літера, 320 с.

¹⁵¹ Абрамсон, Г., 2017. *Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917-1920)*. Пер. з англ. А. Котенка, О. Надтоки. Київ: Дух і Літера, с. 130.

¹⁵² Там само, с. 131–132.

¹⁵³ Там само, с. 133.

перемогу здобули соціалісти, оскільки їдиш було визнано офіційною державною мовою, на українських грошах 1917 р. містились і написи на їдиш. Передовиці газет, які виходили в містах України, містили тексти українською, їдиш та російською. Подібні підходи зберігались і в період Директорії. Так у Житомирі нетривалий час з кінця 1918 р. видавалась газета «Громадянин», яка містила трьохмовні полоси¹⁵⁴. Але у представників і лівого і правого руху виникли проблеми з практичним використанням у діловодстві та управлінських справах їдишу, і особливо, івриту.

Українська Центральна Рада до осені 1917 р. намагались співпрацювати та визнавати Тимчасовий Уряд. В результаті домовленостей, які було досягнуто у липні, відбулось поповнення українського уряду, Генерального секретаріату, представниками національних меншин. У тексті II Універсалу, який також став результатом цих переговорів, наголошувалось на тому, що Генеральний Секретаріат Центральної Ради, у згоді із іншими національностями України «твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією»¹⁵⁵. У документі проголошувалось, що «прямуючи до автономного ладу на Україні, ЦР, в згоді з національними меншостями України, підготувлятиме проект законів про автономний устрій України для винесення їх на затвердження Учредительного зібрання»¹⁵⁶.

За декілька днів, 15 липня 1917 р. вперше в історії було призначено віце-секретаря з єврейських справ. Згодом з'явиться й посада генерального секретаря та Міністерство із єврейських справ. 15 вересня 1917 р. було видано «Постанову з'їзду представників народів Росії, скликаного УЦР, про раду народів і про національно-персональну автономію»¹⁵⁷. Саме в цьому документі, на офіційному рівні вперше було сформульовано засади національно-персональної автономії. У першому пункті розділу про автономію йшлося про те, що «кожен з населяючих Росію народів має право на національно-

¹⁵⁴ Газетний фонд ДАЖО. Газета «Громадянин» № 11 від 5 січня (22) грудня 1918/19 року, арк. 9, інв. № 73.; Там само, «Громадянин» від 27 серпня 1919 року, арк. 18, інв. № 73.

¹⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 5, арк. 10.

¹⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 5, арк. 11.

¹⁵⁷ (1917). *Нова рада*, 17 вересня, с. 2.

персональну автономію, тобто на організування нації в публічно-правову спілку, до якої можуть входити всі члени даного народу на всім просторі держави»¹⁵⁸. Третій пункт проголошував право для кожної національної меншини користуватися своєю мовою як у місцевих державних чи крайових установах, так і в органах місцевого самоврядування¹⁵⁹.

Наступним кроком ЦР стало прийняття Закону «Про утворення єврейських громадських рад і проведення виборів членів цих рад»¹⁶⁰. Документ датовано 2 грудня 1917 р. На ці органи покладалась функція «завідування всіма єврейськими національними справами та установами». У тексті містився й перелік партій, члени яких мали бути представлені у виборчих списках до рад, серед доволі відомих на сьогодні партій є й такі, про які мало хто із сучасників знає: 1) «Нехац Ісроель», 2) «Хейрус Мосейро», 3) сіоністська партія, 4) «єврейська народна група», 5) Єврейська народна партія, 6) єврейська соціал-демократична партія «Паолей Ціон», 7) Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія (СС і ЄС), 8) Загальної єврейської робітничої партії «Бунд»¹⁶¹.

III Універсалом Малою Радою Центральної ради проголошувалось:

«Український народ сам довгі роки боровся за свою національну волю і, нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні сущих. Тому оповіщаємо, що народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя та доручаємо нашому генеральному Секретарству національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію»¹⁶².

На початку січня 1918 р. було прийнято Закон про національно-персональну автономію. Одним з його авторів став

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Там само.

¹⁶⁰ (1917). *Вісник Генерального Секретаріату України*. Київ, 6 листопада.

¹⁶¹ 1917. *Вісник Генерального Секретаріату України*. Київ, 6, 6 листопада.

¹⁶² Кудлай, О., 2013. Третій універсал української центральної ради. В: *Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 10: Т–Я*. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, с. 147–148.

Моше Ісакович Зільберфарб, який із січня 1918 р. виконував обов'язки Генерального секретаря з єврейських справ. Він народився у Рівному, закінчував Житомирську чоловічу гімназію, був одним із засновників (у 1906 р.) Соціалістичної єврейської робітничої партії, а від 1917 р. – Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії. З липня 1917 р. виконував функції заступника Генерального секретаря з міжнародних справ від євреїв, пізніше став членом Крайового комітету оборони революції. На початковому етапі встановлення радянської влади в Україні, очолював єврейський народний університет та Культур-Лігу (Товариство сприяння розвитку єврейської культури) у Києві¹⁶³.

Другий Міністр із єврейських справ в УЦР, Вольф Лацький, народився у Києві. Навчання в Берліні сприяло знайомству із представниками єврейських рухів, зокрема, прихильниками сіонізму. Після повернення до Російської імперії, у 1906 р. став одним із засновників Соціалістичної єврейської робітничої партії. Після Лютневої революції 1917 р. став одним із керівників Фолкспартей. У 1918 р. був міністром з єврейських справ в уряді Директорії. З часом його погляди зазнали кардинальних змін – від прихильності ідей територіалізму до сіонізму. Останнім він захопився із другої половини 1920-х рр., що призвело до переїзду в Єрець-Ізраель, де він і помер у 1940 р¹⁶⁴.

Початковий період співпраці українських політиків та урядів (за винятком уряду гетьмана П. Скоропадського), вселяв сподівання на тісну співпрацю та спільну роботу у напрямку розбудови демократичної держави, в межах якої представники всіх національних громад, що мешкали в Україні, серед яких і євреї, матимуть права широкої автономії.

Доволі нетривалий період існування Української Центральної Ради, став особливим часом небувалою до того розквіту єврейської культури, в її новому

¹⁶³ Гриневич, В., 2005. Зільберфарб Моше Ісакович. В: *Енциклопедія історії України*: у 5 т. Т. 3: Е–Й. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, с. 360.

¹⁶⁴ Ривкіна, Г. А., 2016. *Лацький Вольф-Вільгельм*. Енциклопедія Сучасної України: гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. [онлайн] Режим доступу: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=53463 [Дата звернення 10 квітня 2021].

звучанні. Значна увага єврейських політиків до мовного питання стимулювала діяльність видавців, письменників, поетів та митців різних сфер і напрямків. За їдишем закріпився статус «народної» мови, іврит зберігав за собою положення мови еліти.

У січні 1918 р. у Києві було створено Культур-Лігу, як центр розвитку світської культури мовою їдиш. Статут організації було зареєстровано 15 січня 1918 р. Починаючи з весни 1917 р., завдяки проголошеним свободам, та ліквідації всіх обмежувальних законів, щодо права євреїв на проживання в тих чи інших населених пунктах, Київ перетворився на місце тяжіння значної більшості єврейських митців. Вони створили так звану «київську групу», до складу якої увійшли відомі письменники, поети, художники, актори та інші митці. Серед найбільш відомих імен: Д. Гофштейн¹⁶⁵ Дер Ністер,¹⁶⁶ Д. Бергельсон¹⁶⁷ та інші. Серед ініціаторів створення організації були і єврейські політики, які належали до різноманітних партій, в переважній більшості, соціалістичного спрямування. З діяльністю Культур-Ліги пов'язувалось відкриття дитячих садочків, шкіл, бібліотек у містечках та містах України. Мовою всіх цих закладів був їдиш. У період з 1918 по 1920 рр. організація посідала ключове місце у розвитку єврейської культури. Вона діяла і в період Гетьманату П. Скоропадського. Протягом його правління Закон про національну автономію було скасовано, відповідно, перестало діяти і Єврейське міністерство¹⁶⁸.

Особливої популярності набула Художня секція організації. Але найбільшим досягненням Культур-Ліги стало відкриття у 1918 р. Єврейського

¹⁶⁵ Давид Гофштейн народився у Коростишеві. Поет, який писав на їдиш, був викладачем єврейського факультету Київського театрального інституту. Під час війни був членом Єврейського антифашистського комітету, але на хвилі антисемітської компанії, яку розпочав Й. Сталін, був розстріляний у 1952 р. Ім'ям поета, в процесі декомунізації, було названо одну із вулиць його рідного міста.

¹⁶⁶ На відміну від земляків Д. Гофштейна, земляки Дер Ністера із Бердичева (саме тут він народився) не знайшли можливості вписати його ім'я в ландшафт міста. Яскравий письменник-символіст не зміг адаптуватись до радянського соцреалізму. Його доля така ж трагічна, як і інших членів організації – його було репресовано за обвинуваченнями у буржуазному націоналізмі, в таборах він і загинув.

¹⁶⁷ Народився на Київщині, як і інші колеги по групі писав на їдиш, у 1920-х рр. разом із Дер Ністером деякий час працював у Берліні, під час Другої світової війни також був членом Єврейського антифашистського комітету, у 1952 р. був розстріляний разом з іншими провідними діячами цього об'єднання.

¹⁶⁸ Ривкіна, Г., 2001. *Євреї в час революційних перетворень (1917–1919)*. [online] Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/3906> [Дата звернення 10 квітня 2021].

народного університету. У першому українському університеті – Кам'янець-Подільському, в період Гетьманату, було відкрито кафедру єврейської культури¹⁶⁹.

Паралельно здійснювались спроби розвивати мережу культурних, освітніх та інших закладів, які орієнтувались на іврит, і відповідно перебували під контролем або патронатом представників сіоністських, клерикальних сил. Серед найбільш відомих організацій цього напрямку – «Тарбут». Але на відміну від Культур-Ліги, яка і в радянський період, протягом всього часу реалізації політики коренізації/націоналізації продовжувала свою діяльність, хоча й з акцентом на так званій «пролетарській культурі», «Тарбут» було оголошено ідейно ворожим та шкідливим ще у 1919 р¹⁷⁰.

Повернемося до характеристик єврейських політиків, які активно співпрацювали з/та в українських урядах. Третім Міністром в уряді ЦР став Авром (Аврахам) Ревуцький. Він не був пов'язаний із Правобережжям, народився у м. Сміла на Черкащині. Невдовзі після його народження, родина переїхала до Ерець-Ізраелю, а після 1907 р. повернулася до Російської імперії. А. Ревуцький завершував здобувати вищу освіту в Новоросійському університеті в Одесі. Наприкінці 1917 р. він зголосився на пропозицію М. Зільберфарба (який в той час був міністром з єврейських справ ЦР), увійти до складу цього міністерства у якості його співробітника. Згодом він став товаришем (заступником) міністра. До початку хвилі погромів у 1919 р., він залишався прихильником ідеї незалежності соціалістичної України. Однак, через погроми, які, на його думку, керівництво Директорії не намагалось припинити, він пішов у відставку¹⁷¹. Жив в Ерець-Ізраелі, потім у США, залишив цікаві спогади про період Української революції, які в 20-х рр. ХХ ст. були видані в Берліні¹⁷².

¹⁶⁹ Там само.

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ Ривкіна, Г., 2001. *Євреї в час революційних перетворень (1917–1919)*. [online] Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/3906> [Дата звернення 10 квітня 2021].

¹⁷² Ревуцький Аврахам, 2020. *Електронная еврейская энциклопедия*. [online] Режим доступа: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/movements-parties/13471/> [Дата обращения 12 апреля 2021].

Серед доступних на сьогодні спогадів, про події тих буремних років, й книга Вольфа Ефраїма¹⁷³. Описуючи повернення українського соціалістичного уряду після вигнання Г. Скоропадського, він наводить інформацію про зустріч з представниками делегації Єврейської національної ради у складі Тьомкіна, Клеймана та Грінфельда. З привітальною промовою до представників українського уряду, В. Тьомкін наголосив: «Історична доля, яка поєднала український народ із єврейським, всією силою диктує усебічне значне співробітництво обох народів в державному житті та економічній діяльності в ім'я України»¹⁷⁴. Серед інших єврейських політичних структур, члени яких у цей період також заявили про свою підтримку Директорії були і сіоністи (в особі Нахмана Сиркіна), делегація «Бунда», яку очолював Рафес, «Фолькспартей» на чолі з М. Литваковим та М. Зільберфарбом. Представники Культур-Ліги, Єврейського народного університету та Союзу єврейських вчителів також вітали повернення цього соціалістичного українського уряду¹⁷⁵.

В уряді Директорії функціонувало Міністерство з єврейських справ. Його очолював уродженець Бердичива, Пінхас Красний. Зрозуміло, що соціалістична за суттю Директорія воліла співпрацювати, в переважній більшості, зі своїми ідейними «попутниками». П. Красний був одним із керівників Фолкспартей. З квітня 1918 р. він був членом Президії Малої ради, а з лютого 1919 р. по листопад 1920 р. – його призначають Міністром з єврейських справ в різних урядах Директорії. Саме з його ініціативи Директорія прийняла постанову про створення надзвичайної державної комісії для розслідування погромів та притягнення винних до карної відповідальності, однак, цим планам не судилося бути реалізованими.

¹⁷³ Эфраим Вольф. *События на Украине в 1917–1920 гг. и евреи*. Светлой памяти авторов фундаментальной работы о погромах на Украине в период 1917–1920 гг. Ильи Чериковера и Иосифа Шехтмана посвящается. [online] Книга перша, журнал самвидав Режим доступа: http://samlib.ru/e/efraim_w/ukr1917_1.shtml; Книга друга, журнал самвидав: http://samlib.ru/e/efraim_w/efrukr1917_2.shtml [Дата обращения 20 апреля 2021].

¹⁷⁴ Там само. Книга друга, журнал самвидав. [online] Режим доступа: http://samlib.ru/e/efraim_w/efrukr1917_2.shtml [Дата обращения 17 апреля 2021].

¹⁷⁵ Книга друга, журнал самвидав. [online] Режим доступа: http://samlib.ru/e/efraim_w/efrukr1917_2.shtml [Дата обращения 18 апреля 2021].

Під час відкритого процесу над вбивцею С. Петлюри, С. Шварцбарда, до нього звертались представники прокуратури Французької республіки з пропозицією взяти участь у процесі, однак він відмовився, але у листі, який направив до Франції, підтвердив звинувачення, які висувались проти С. Петлюри та Директорії. У 1928 р. у Харкові вийшла його книга «Трагедия українського єврейства (к процесу Шварцбарда)». У ній П. Красний звинуватив Директорію та С. Петлюру в організації єврейських погромів¹⁷⁶.

В історії будь-якого народу є дуже контroversійні та складні, малопопулярні сторінки. До таких належить і тема єврейських погромів. Ми не можемо обійти увагою її в нашому дослідженні, оскільки, на нашу думку, вивчення цього питання певною мірою дає розуміння ситуації, яка склалась в Україні (перш за все в її Правобережній частині, як регіоні, в якому проживала найбільш чисельна єврейська громада) в умовах нацистської окупації, та пов'язувалась із Голокостом. У попередньому підрозділі ми вже зупинялись на ситуації, яка склалась в Російській імперії від кінця ХІХ ст.

Період з 1917 р. по 1921 р. увійшов до історії України ХХ ст. під знаком боротьби за українську державність. Але ця доба позначена складними пошуками шляхів розвитку, союзників, воєнними протистояннями, зовнішнім втручанням та внутрішніми конфліктами. На тлі цих подій нечуваного розмаху набули єврейські погроми, які привели до значного скорочення жителів штетлів.

Одним з основних мотивів погромної агітації в окреслений період було ототожнення більшовизму з єврейством. Єврейський громадський комітет допомоги потерпілим від погромів підрахував, що протягом 1918–1921 рр. у населених пунктах Волинської губернії відбулося біля 100 погромів¹⁷⁷. Однак, за кількістю погромів 1919 р. перевершив всі попередні роки. Місцеві газети повідомляли: «У великих єврейських центрах нашого краю Бердичеві і

¹⁷⁶ Абрамсон, Г., 2017. *Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920)*. Пер. з англ. А. Котенка, О. Надтоки. Київ: Дух і Літера, с. 277.

¹⁷⁷ Рудницька, Н. В., 2017. *Історія євреїв Житомирщини: навчальний посібник*. Житомир, с. 232.

Житомирі десятки тисяч людей постраждало від погромів»¹⁷⁸. Наталія Рудницька наводить приклади некрологів на жертви погромів на Житомирщині, які друкувались у газеті «Волынская молва» за січень 1919 р. Ця інформація дозволяє сучасним дослідникам встановити окремі імена постраждалих та загиблих, а також відстежити погроми. Наприклад: «Родина Гроховських глибоко сумує з приводу смерті друга Фані Ковальської, жертви погрому», «Убиті горем дружина і діти повідомляють своїх рідних і знайомих про передчасну смерть в Овручі 31 грудня Янкеля Лініка й синів: Мойсея, Мордуха і Йосипа», «Гецель Бару з родиною повідомляє рідних і знайомих про трагічну загибель у селі Сінгури від рук насильників дорогого шурина Шимона Мордковича Інгермана 7 січня 1919 р.»¹⁷⁹.

Масштаби погромів в різні роки революції були різними, але з весни 1917 р. вони фіксувались й потребували реакції влади на ці явища, з метою прийняття рішень, які б сприяли їх припиненню. Оскільки ще під час революції 1905 р. мешканці населених пунктів мали досвід протистоянь погромам у формі участі в загонах самооборони, до неї вирішили повернутись і в цей період. У грудні 1917 р. на засіданні Малої Ради це питання запропонував розглянути представник сіоністської партії Йосеф Шехтман. Він висловив пропозицію, щодо можливості створення загонів самооборони на основі Союзу євреїв-воїнів¹⁸⁰. Подібні загони були створені в значній більшості міст та містечок Правобережжя. Так, у приміщенні житомирської «Талмуд-Тори», яка розташовувалась на вулиці Подільська, 5, проходили збори євреїв-ремісників, на яких обирали делегатів в комітет допомоги постраждалим від погромів. Представники місцевого осередку соціалістичного «Бунду», також долучались до організації проти-погромної діяльності. Самоорганізація єврейських громад певною мірою дозволила вирішувати ті значні проблеми, з якими зіштовхнулись родини, що постраждали від погромів. В цей час активно

¹⁷⁸ Там само, с. 233.

¹⁷⁹ Там само, с. 233.

¹⁸⁰ Ривкіна, Г., 2001. *Євреї в час революційних перетворень (1917–1919)*. [online] Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/node/3906> [Дата звернення 15 квітня 2021].

створювались благодійні організації, які займались збором коштів, продуктів для надання допомоги та підтримки. Звичною для змісту газет, які виходили у 1919 р. в Житомирі, як і інших містах Правобережжя, стала інформація про допомогу постраждалим від погромів місцевими жителями й організаціями.

Тема погромів в період революцій, особливо в період 1917–1921 рр. – складно віднести до популярних в сучасній українській історіографії. Мемуарна література, усна свідчення є одним із джерел, які дозволяють скласти уявлення про цю жахливу сторінку історії. Серед опублікованих вже в Ізраїлі спогадів варто пригадати книгу Захара Трубакова «Тайна Бабиного Яру»¹⁸¹. До цих спогадів ми ще повернемось у розділі, присвяченому Другій світовій війні та Голокосту. В контексті цього розділу, для нас представляє інтерес епізод, присвячений особистим дитячим спогадам автора про погроми у 1919 р. Автор мемуарів згадує місце проживання своєї родини, так звану Слободку, неподалік Києва. Він наводить цифру в 114,5 тис. єврейського населення міста у 1919 р.¹⁸² У 1918 р. З. Трубакову було лише сім років. Він загадує про поширення інформації щодо того, що Київ захопили денікінці. Це й стало, за його спогадами, підставою для підготовки погромів з боку чорносотенців, карних злочинців та антисемітів. Звукові асоціації дитини з погромом пов'язувались із пострілами, дикими криками, грохотом зламаних дверей та дзвоном розбитих вікон.

Владу Директорії у 1919 р. автор спогадів класифікує як таку, що боролася і проти Червоної армії і проти Добровольчої армії генерала Денікіна. В його спогадах погроми асоціюються виключно із денікінцями. Він пригадує жахливі речі, очевидцем яких був. Зокрема описує сцену вбивства рабина, якому солдати спочатку викололи очі. Містяться у спогадах й моменти, пов'язані з насиллям, які денікінці здійснили по відношенню до батька автора

¹⁸¹ Трубаков, З., 1999. *Тайна Бабиного Яра*. [online] Режим доступа: <http://amkob113.ru/bkv/trb-html> [Дата обращения 9 августа 2021].

¹⁸² Там само.

мемуарів, який зміг врятуватись, як стверджував З. Трубаков, завдяки своїй набожності¹⁸³.

У спогадах Бориса Хандроса, які видавались у журналах «Дзвін», «Вітчизна» та інших в 1990-х рр., а на початку 2000-х рр. вийшли окремою книгою¹⁸⁴, йдеться про різні «кольори» погромів. За його словами, до їх організації мали відношення «білі» та «червоні», «жовто-блакитні» та «зелені». Б. Хандрос був і серед респондентів, у яких брали інтерв'ю у 1990-х рр. представники Яд Вашем в Україні.

У 1922 р. у Харбіні вийшла книга С. Гусева-Оренбургського, присвячена темі погромів¹⁸⁵. Характеризуючи погромну ситуацію у 1919 р., він спирається на інформацію, яка була доступна членам Червоного Хреста. Початок року позначений подіями у Лубнах, де за свідченням автора, погрому змогли запобігти. Це стало можливим завдяки тому, «що в самих петлюрівських частинах знайшлося біля сотні чоловік, які виступили проти погромників зі зброєю у руках. Втративши зі свого середовища чотирьох чоловік, місто від погрому врятували»¹⁸⁶. У книзі наводиться інформація і про ситуації, коли євреї відкупались від погромників. Серед таких прикладів початку цього трагічного року – відкупна сума в півтора млн руб., яку заплатили євреї Кременчука. Найстрашніший погром відбувся 15 лютого у Проскурові. Саме ці події у подальшому найбільше ставились у провину С. Петлюрі та в цілому Директорії на сумнозвісному процесі С. Шварцбарда.

Література, яка на сьогодні присвячена цьому процесу є значною¹⁸⁷, знайомство з нею дає можливість прийти до таких висновків: по-перше, процес

¹⁸³ Трубаков, З., 1999. *Тайна Бабиного Яра*. [online] Режим доступа: <http://amkob113.ru/bkv/trb-html> [Дата обращения 9 августа 2021].

¹⁸⁴ Хандрос, Б., 2002. *Местечко, которого нет*. Київ: Либідь, 189 с.

¹⁸⁵ Гусев-Оренбургский, С., 1922. *Багрова книга. (за матеріалами Комітету допомоги постраждалих від погромів при Російському червоному хресті в м. Києві)*. [online] Харбін, Режим доступа: <https://www.docdroid.net/5UCN3YR/gusev-orenburgskiy-si-bagrovaya-kniga-kharbin-1922-pdf#page=15> [Дата звернення 24 травня 2021].

¹⁸⁶ Там само.

¹⁸⁷ Абрамсон, Г., 2017. *Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920)*. Київ: Дух і літера, с. 269–279; Литвин, С., 2000. Вбивство С. Петлюри і ГПУ. До історіографії проблеми. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. №2/4 (13/15), с. 398–409; Литвин, С., 2018. *Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну*. Київ: Смолоскип, 680 с.; Будовниц, И., сост., предисл. Раппопорт М. *Процесс Шварцбарда в*

проти С. Шварцбарда перетворився на процес проти С. Петлюри та війська Директорії, ним очолюваного. На жаль, ситуація, яка склалась в Україні навесні 1919 р., фактично вийшла із-під контролю С. Петлюри, який попри видання заборонних актів, не зміг приборкати погромну стихію, до якої мали відношення українські частини. По-друге, як стверджує у своєму дослідженні Г. Абрамсон, в суспільній свідомості французів велике місце в цей період посідало почуття «колективної провини» за вирок, який у 1906 р. було винесено А. Дрейфусу¹⁸⁸. Впливова роль в цей час комуністичної партії Франції, та позицій, які вона відстоювала вустами адвоката С. Шварцбарда, Анрі Тореса, відіграли чи не ключову роль у винесенні остаточного вироку. Найбільш негативний наслідок процесу – закріплення за українцями на міжнародному рівні тавра антисемітів, крайніх націоналістів-погромників (звісно, ж буржуазних).

Існує й інший результат цього процесу – зібрані різноманітні документи, свідчення погромів, які з часом були видані, як у вигляді опублікованих документів, так і спогадів, на сьогодні є важливими джерелами дослідження цього питання.

Починаючи з середини 1920-х рр., цьому погрому присвячена значна кількість досліджень та публікацій, зміст частини яких далекий від наукового та неупередженого підходу. Більше ніж через 95 років тема не перестає бути гострою, та максимально заполітизованою. Серед українських істориків є й такі, які намагаються перекласти значну частину відповідальності за погроми на самих євреїв.

Підтвердженням цьому є дискусія, яка розгорнулася спочатку на сторінках фейсбуку, а згодом була перенесена на одну із наукових історичних

парижском суде 1928. Ленинград: Красная газета, 77 с.; Яковлів, А., 1930. *Паризька трагедія*. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). Репринтне відтворення 1992. Прага. Київ: МП «Фенікс» с. 228–258; Табачник, Д., 1992. Вбивство Симона Петлюри. *Український історичний журнал*. № 7–8, с. 112–123; № 9, с. 122–128.

¹⁸⁸ Абрамсон, Г., 2017. *Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917-1920)*. Пер. з англ. А. Котенка, О. Надтоки. Київ: Дух і Літера, с. 272.

платформ – електронне видання *Historians.in.ua*¹⁸⁹. Автор матеріалу вступає у полеміку з істориками Валентиною Піскун¹⁹⁰, Володимиром Сергійчуком та іншими упорядниками збірки документів¹⁹¹. Аналізуючи текст В. Піскун, А. Здоров наголошує на тому, що авторка фактично проводить ідею колективної відповідальності євреїв за всі дії радянської влади¹⁹². Позиція В. Сергійчука та його колег базується на тому, що погроми були спровоковані більшовиками та масами люмпенізованого єврейства, які виступали проти української армії.

На підтвердження тези про погромний характер діяльності отаманів, А. Здоров наводить цитату із книги П. Христюка від 1922 р. «Не тільки в контррозвідці, але і взагалі серед військових «отаманів» було чимало відомих погромщиків: Палієнко, Симосенко, Біденко, Козир-Зірка і так далі. Прямим обов'язком вищих військових властей було щонайменше садовити отаманів-погромщиків до в'язниці. Одначе військові влади не виявляли особливого завзяття в боротьбі з погромщиками»¹⁹³.

Продовження цитати з книги П. Христюка, яку наводить А. Здоров, черговий раз доводить впливовість антисемітських установок, які домінували у свідомості частини старшинського складу української республіканської армії, який «мав в собі багацько старих царських та гетьманських реакціонерів, і з їх отруйним впливом трудно було правительству боротись»¹⁹⁴.

¹⁸⁹ Здоров, А., 2011. *Міра відповідальності або «дві сторони погрому»: з приводу 95-ї річниці убивства Симона Петлюри*. [online] Режим доступу: [www.Historians.in.ua /index.php/en/dysssksusiya/2869](http://www.Historians.in.ua/index.php/en/dysssksusiya/2869) [Дата звернення 24 травня 2021].

¹⁹⁰ Піскун, В., 2011. *Симон Петлюра – його любов до України була сильна і активна (95 років із дня вбивства)*. [online] Режим доступу: <http://history.sumy.ua/actually/9374-piskun-valentina-simon-petlyura-jogo-lyubov-do-ukrajini-bula-silna-i-aktivna-95-rokiv-iz-dnya-vbivstva.html> [Дата звернення 26 травня 2021].

¹⁹¹ Проскурівський погром 1919 року в документах: міфи та реальність, 2019. Упоряд.: В.І. Сергійчук, О. М. Завальнюк, В. Г. Байдич, Ю. В. Олійник, В. В. Галатир. Державний архів Хмельницької області; Хмельницька обласна громадська організація архівістів та дослідників Поділля та Південно-Східної Волині «Поклик віків». Хмельницький: ТОВ «ТВОРИ», 290 с. (Проблемні сторінки історії Хмельниччини. Вип. 1).

¹⁹² Здоров, А., 2011. *Міра відповідальності або «дві сторони погрому»: з приводу 95-ї річниці убивства Симона Петлюри*. [online] Режим доступу: [www.Historians.in.ua /index.php/en/dysssksusiya/2869](http://www.Historians.in.ua/index.php/en/dysssksusiya/2869) [Дата звернення 24 травня 2021].

¹⁹³ Там само.

¹⁹⁴ Там само. З книги Христюка, П., 1922. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. Т. 4. Відень. Український соціологічний інститут, с. 105–106.

Основна ідея в позиції А. Здорова – оскільки наявні документи, свідчення підтверджують той факт, що серед військових отаманів, які представляли і українську армію, була достатня кількість погромників, його слід визнати та зосередитись на неупереджених дослідженнях.

Щодо проявів отаманщини та імен, які найбільш часто згадують в погромних контекстах – це Григор'єв та Соколовські (брати Олекса, Дмитро, Василь та сестра Олександра (отаманша Маруся)). Останні воювали на боці армії УНР. На відміну від прийнятих в сучасній українській історіографії та комеморативних практиках підходів (зокрема поява в ландшафті Житомира, в процесі декомунізації, нової назви вулиці на честь отаманів Соколовських), загони, які пов'язувались із ними, доволі часто класифікують у виданнях, перш за все, присвячених темі єврейських погромів, та всіх виданнях радянського періоду як «банди». В одному з таких видань читаємо: «Майже всі травневі погроми проходять під знаком григор'ївщини. Три чверті їх охопили південно-східний виступ Київської губернії. У тісному зв'язку із Григорівським універсалом стоять травневі погроми в Уманському районі, географічно віддалені від безпосереднього розташування його загонів. Особливо виділяється своєю жорстокістю погром у містечку Тростянець, 10 травня»¹⁹⁵. Погроми, які у травні відбулись у Радомишлі, як зазначає автор, набули хронічного характеру, оскільки «тут почала орудувати банда Соколовських»¹⁹⁶.

Погроми не припинилися і влітку, з новою силою охопили окремі регіони, зокрема Київську губернію. Як і в попередні періоди, до їх організації мали відношення всі сили, які в цей час воювали на території України: білі загони (добровольці), загони української армії (петлюрівці), радянські загони, банди (отаманщина). Серед міст та містечок, до погромів в яких мали відношення червоні частини, Россава та Васильків на Київщині, Коростень

¹⁹⁵ Гусев-Оренбургський, С., 1922. *Багрова книга. (за матеріалами Комітету допомоги постраждалих від погромів при Російському червоному хресті в м. Києві)*. [online] Харбін, Режим доступу: <https://www.docdroid.net/5UCN3YR/gusev-orenburgskiy-si-bagrovaya-kniga-kharbin-1922-pdf#page=15> [Дата звернення 24 травня 2021].

¹⁹⁶ Там само.

Волинської та Золотоноша Полтавської губернії¹⁹⁷. Г. Ривкіна стверджує, що найкривавішим із погромів, до яких мали відношення більшовицькі частини був погром у Глухові, під час якого було вбито 100 осіб. До погромів, які відбулися навесні 1919 р. мали відношення військові Богунського та Таращанського полків, які очолювали Щорс та Боженко¹⁹⁸.

Весь жах ситуації, в якій опинились мешканці містечок описується сухим словами, цифрами. Складно уявити, як такі речі взагалі можна було пережити і вижити. Причетність до погромів представників всіх сил, які воювали в той час на території України змальовується ситуацією, яка склалась у Білій Церкві, яка тривалий час уникала погромів: «наприкінці серпня було вчинено жорстокий погром, під час якого вбили 300 людей, погром розпочали петлюрівці, перетворили на різню зеленівці, закінчили у формі грабунків, згвалтувань, та підпалів терські козаки»¹⁹⁹.

Історіографія щодо участі терських козаків, як і в цілому участі білої армії у погромах представлена дослідженнями²⁰⁰, які з'являлись в різні періоди. Так, у тематичному збірнику журналу «Україна модерна» на пошану Марка фон Гагена, присвяченому Україні та її революції (1917–1923) міститься цікава стаття французького дослідника Тома Шопара²⁰¹. Основний акцент в дослідженні здійснено на практиках гвалтувань єврейських жінок та дівчат козаками, що мали відношення до білої армії. Саме представники цих сил найчастіше звертались до подібних практик. Для монархічних структур боротьба із більшовизмом проходила під гаслами боротьби із «жидами», від яких потрібно було рятувати Росію. Автор наголошує на впливі чуток та

¹⁹⁷ Гусев-Оренбургський, С., 1922. *Багрова книга. (за матеріалами Комітету допомоги постраждалих від погромів при Російському червоному хресті в м. Києві)*. [online] Харбін, Режим доступу: <https://www.docdroid.net/5UCN3YR/gusev-orenburgskiy-si-bagrovaya-kniga-kharbin-1922-pdf#page=15> [Дата звернення 24 травня 2021].

¹⁹⁸ Ривкіна, Г., 2001. *Євреї в час революційних перетворень (1917–1919)*. [online] Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/3906>. [Дата звернення 15 квітня 2021].

¹⁹⁹ Там само.

²⁰⁰ История погромного движения на Украине, 1917–1921 гг. Берлин: Ostjud.-Hist. Archiv, 1923–1932. Т. 2: Шехтман, И., 1932. Погромы Добровольческой армии на Украине: (к истории антисемитизма на Украине в 1919–1920 гг.) авт. предисл. И. М. Чериковер, 385 с.

²⁰¹ Chopard, T., 2020. Rapes Sexual Violence in the Times of Pogroms Civil War in Ukraine as a Laboratory for anti-Jewish Violence (1917–22). *Україна модерна*, № 29, с. 258–289.

пропаганди на формування образу ворога, який мав бути знищений, бажано «в зародку», жінки в цьому контексті перетворювались на особливий об'єкт насилля. Автор наводить цифру у десять тисяч масових зґвалтувань, наголошуючи на проблемі, про яку раніше або взагалі воліли не говорити, або ж згадували лише побіжно. Йдеться про поширення серед військових різноманітних венеричних хвороб – від гонореї до сифілісу, що несло додаткову загрозу жінкам, які ставали жертвами насилля. Відсоток смертей збільшувався й через аборти, які в подальшому змушені були робити жертви погромів, у зв'язку з відсутністю належного медичного персоналу та умов їх проведення²⁰².

Про той факт, що в одного із найбільш «відомих» погромників, чие ім'я безпосередньо пов'язується із сумнозвісними подіями у Проскурові та Фельштині у січні 1919 р., отамана І. Семесенка також був сифіліс, згадує в своїй книзі Г. Абрамсон, й наводить фото за підписом «хворий на сифіліс Іван Семесенко в ліжку. Джерело: Архів Чериковера Інституту єврейських досліджень, відтворено з дозволу»²⁰³.

Опис ситуації, в якій опинилися євреї містечка Тульчин на Поділлі підтверджує «особливості» поведінки представників різних сил, які мали відношення до організації погромів. До першого погрому мав відношення загін Тютюнника, який увійшов до містечка, та влаштував різню євреїв після витіснення більшовиків. Під час погрому вбили 53 особи. Другий погром здійснив загін Махна, який витіснив Тютюнника, та обмежився грабунком і вбив «лише» трьох старих євреїв. До третього погрому мали відношення галичани, які витіснили махновців, вони «задовольнилися» тільки реквізиціями.

²⁰² Гусев-Оренбургський, С., 1922. *Багрова книга. (за матеріалами Комітету допомоги постраждалих від погромів при Російському червоному хресті в м. Києві)*. [online] Харбін, Режим доступу: <https://www.docdroid.net/5UCN3YR/gusev-orenburgskiy-si-bagrovaya-kniga-kharbin-1922-pdf#page=15> [Дата звернення 24 травня 2021].

²⁰³ Абрамсон, Г., 2017. *Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920)*. Пер. з англ. А. Котенка, О. Надтоки. Київ: Дух і Літера, с. 202.

Коли прийшли добровольчі козаки, вони обібрали містечко зовсім, звалтували багатьох жінок, вбили декількох чоловіків та спалили частину містечка²⁰⁴.

Щодо загальних цифр, які відображають масштаби погромів, С. Гусев-Оренбургський наводить таку інформацію: «до кінця серпня були відомі 402 погромлених пункти. У Київській губернії – 231 пункт, Волинській – 56, Подільській – 62. Слід розуміти, що кожен із наведених пунктів підпадав під розграбування, плюндрування неодноразово»²⁰⁵.

Підсумовуючи зазначимо, що українці та євреї мали хоча й короткотривалий, однак насичений та значимий відрізок часу, протягом якого змогли бути реалізовані окремі ідеї в галузі політики, освіти, мовних практик, та в цілому культури, які мали далекосяжні позитивні наслідки для її світського варіанту з помітним соціалістичним ухилом. Чого не скажеш про традиційні елементи єврейської культури, які в умовах революції поступово занепадають, попри зусилля, які докладати представники сіоністських та клерикальних сил для її збереження. На жаль, участь українських частин у єврейських погромах, особливо протягом 1919 р., коли їх кількість значно перевищували у всі попередні роки, фактично призвела до припинення співпраці між єврейськими та українськими партіями.

До погромів у містах та містечках Правобережної України мали відношення представники всіх політичних сил та таборів, які в період з 1917 по 1921 рр. воювали на цих (і не лише) теренах. Однак, вбивство С. Петлюри та подальший судовий процес, який мав відбуватись проти його вбивці, перетворився на процес проти української Директорії та одного із її керівників. Результати процесу привели до того, що за українцями з того часу було закріплене тавро антисемітів. Число євреїв, які загинули під час погромів є значним, й хоча оцінки дослідників різняться, найчастіше наводяться цифри від 100 тис. до 150 тис.

²⁰⁴ Гусев-Оренбургський, С., 1922. *Багрова книга. (за матеріалами Комітету допомоги постраждалим від погромів при Російському червоному хресті в м. Києві)*. [online] Харбін, Режим доступу: <https://www.docdroid.net/5UCN3YR/gusev-orenburgskiy-si-bagrovaya-kniga-kharbin-1922-pdf#page=15> [Дата звернення 24 травня 2021].

²⁰⁵ Там само.

Висновки до 2 розділу

Втручання влади в існуючу систему життєдіяльності містечок (штетлів), руйнування звичної для євреїв кагальної системи управління, намагання (хоча й безуспішне) взяти під контроль систему єврейської освіти, а з часом впливи модернізаційних процесів та пошуки внутрішніх ворогів, до яких з кінця XIX – початку XX ст. найчастіше зараховували євреїв, призвели до двох важливих наслідків. По-перше, до формування декількох хвиль еміграції євреїв. По-друге, до активного виходу значної частини єврейської молоді за межі світу штетлу та їх активне включення до діяльності сіоністських (націоналістичного спрямування) та соціалістичних й комуністичних рухів та партій. Все в комплексі окреслювало невтішні тенденції для «типового» штетлу, занепад якого відбувався швидкими темпами, й цей процес набув незворотного характеру.

Погромна ситуація 1919 р. в черговий раз підштовхнула частину євреїв до еміграції. Умови революції та воєн, погромні дії різних сил призвели до розорення значної кількості єврейських торговців, ремісників, це ж стосувалось і єврейської буржуазії, яка в умовах перш за все, соціалістичних експериментів різних урядів також втратила свої статки та позиції. Крім еміграції існував ще один шлях розв'язання проблем, який обрала частина євреїв, що не мислила свого майбутнього в чужих для себе країнах. Йшлося про визнання та прийняття радянської влади і нових правил життя. Євреї активно почали поповнювати лави робітничого класу, більш освічені ставали співробітниками партійних та державних установ, медичних, культурних та освітніх закладів. Наступний період в історії України, як і євреїв, чий долі неподільно були пов'язані із нею, пов'язується із встановленням тут радянської влади.

РОЗДІЛ 3

ЄВРЕЇ ТА РАДЯНСЬКА ВЛАДА. 1921–1941 рр.

3.1. Радянські експерименти та практики

Влітку 1920 р., після остаточного встановлення влади більшовиків на Правобережній Україні, розпочали свою діяльність державні установи, політичні і громадські організації нової формації. Радянська епоха на цих землях змінила не тільки суспільно-політичне, соціально-економічне і культурне життя населення, але й територіально-адміністративний поділ. Наслідком першої радянської адміністративно-територіальної реформи, що відбулась упродовж 1922–1925 рр., став перехід на триступеневу систему врядування за наступною схемою – округа, район, місто/село. Житомир залишився центром Волинської губернії (до 1925 р., а відтоді – Волинської округи. – Авт.), яка складалася з трьох округ: Житомирської, Бердичівської і Коростенської та 39 районів. У 1923 р. термін «містечко» зникає з адміністративного словника. Штетли отримують статус райцентрів або сіл, однак у них, як і раніше, проживало досить багато євреїв, які зберігали свій традиційний спосіб життя.

Здійснення радянською владою соціально-економічних експериментів, пов'язаних із націоналізацією торгівлі та експропріацією власності у період «воєнного комунізму» (липень 1918 – березень 1921 рр.) призвело до розорення різних верств містечкового єврейства, завдало серйозних збитків єврейській буржуазії і підірвало основи існування сотень тисяч євреїв, які займалися торгівлею й посередництвом між містом та селом. Широка верства торговців не тільки втратили джерела доходів, але й не могла врятувати вже накопичені кошти через заборону вивозу капіталу за кордон²⁰⁶. Ситуація, яка склалась у містечках Правобережної України на початку 1920-х рр. для більшовицького

²⁰⁶ Бейзер, М., 1999. *Євреї Ленінграда. 1917–1939*. Москва; Ієрусалим: Geshtarim Мосты культуры, с. 72.

режиму мала вибухонебезпечний характер. У штетлах, перенаселених збіднілим єврейським та українським людом, широкого поширення набули заклики до боротьби з радянським режимом. Єврейство містечок шукало виходу із такої ситуації, прагнучи емігрувати за кордон, або, в крайньому випадку, переїхати до великих міст і влаштуватись там на промислові підприємства²⁰⁷.

Одним із негативних наслідків політики «воєнного комунізму» було стрімке виродження та розпад єврейського містечка. Всі, хто мав можливість, виїжджали з нього. Молодь, яка була приречена на безробіття, подавалася із містечок колишньої «смуги осілості» у великі міста. Частина євреїв рушила в Ленінград і Москву з надією включитися там у торгівлю, що стрімко розвивалася, підприємництво і кустарне виробництво. Наявність різноманітних навчальних закладів у цих найбільших центрах країни особливо притягувала туди єврейську молодь. Велике місто надавало більше можливостей дрібним торговцям, й ремісникам, й особам вільних професій, а це в свою чергу, ще більше прискорило відтік населення із штетлів. Протягом ще довгого часу воно буде приваблювати, головним чином, міську та містечкову молодь.

Можна виділити чотири основних напрямки внутрішньої міграції євреїв упродовж 1920-х – початку 1930-х рр.: 1) столиці СРСР – Москва і Ленінград; 2) шість найбільших міст України – Київ, Одеса, Харків, Миколаїв, Дніпропетровськ (Дніпро) й Сталіно (Донецьк); 3) губерньські центри – Житомир; 4) центри обслуговування соціалістичного села – Малин, Овруч, Олевськ тощо.

Процес внутрішнього переселення євреїв, спричинений зубожінням періоду «воєнного комунізму», отримав продовження, але уже під час економічного піднесення у роки нової економічної політики.

Так, лише за три роки (1923–1926 рр.) до шести найбільших міст України Харкова, Києва, Одеси, Миколаєва, Дніпропетровська (Дніпра) й Сталіна

²⁰⁷ Доценко, В., 2007. Становище єврейської людності України та Кримської АРСР на початку 20-х років ХХ століття. *Культура народів Причорномор'я*. № 122, с. 18–22.

(Донецька) прибуло 50 тис. німісцевих євреїв, майже 2/3 усього природнього приросту українського єврейства за ці роки. Щорічно тут осідали 15–16 тис. осіб, тобто до цих міст переїжджало чотири–п'ять великих штетлів²⁰⁸.

Уже згодом, у роки першої п'ятирічки (1928–1932 рр.), кількість євреїв у найбільших містах України продовжувала збільшуватись, новостворені та реконструювані підприємства набирали нових службовців, робітників. У містечках стало відомо, що там отримують більшу зарплатню. Також євреї змушені були виїжджати у великі міста, де була можливість приховати «заплямоване» соціальне минуле або влаштуватися робітником на фабрику і, таким чином, повернути собі права²⁰⁹. До середини 1930-х рр. масова міграція припинилася, єврейське населення осіло, соціальні та демографічні процеси дещо стабілізувалися. Адаптація, урбанізація і акультурація радянських євреїв відбувалася досить швидко, що вплинуло на відродження соціальних процесів у містах.

Поступово зростала динаміка чисельності всього міського населення Правобережжя. Це наочно можна простежити на прикладі Житомира: 1923 р. у місті було зафіксовано 64,2 тис. осіб, а у 1926 р. нараховувалося 69,7 тис. мешканців. Євреї склали більше третини населення міста – 39,2 %; українці кількісно поступалися на два відсотки – 37,2 %, третьою за чисельністю була російська громада – 13,7 %, представники інших національностей склали 7,4 %²¹⁰. У Чуднові (з 1925 р. входив до Бердичівської округи. – Авт.) перепис 1926 р. засвідчив, що євреї склали більше половини всього населення містечка – 51,7 %, українців при цьому було 41,3 %²¹¹, але порівно з попереднім періодом, кількість місцевих євреїв зменшилася. За соціально-професійною

²⁰⁸ Вейцблїт, І. І., 1930. *Рух єврейської людности на Україні: періоду 1897–1926 років*; Всеукр. АН, Інститут Єврейської культури. Соц.-економ. секція. Кременчуг: Держвидав України, с. 136.

²⁰⁹ Бейзер, М., 1999. *Євреї Ленінграда. 1917–1939*. Москва; Іерусалим: Gesharim Мосты культури, с. 83.

²¹⁰ Всесоюзная перепись населения 1926 года., 1929. Том XIII: *Украинская Социалистическая Советская Республика. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность* / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Москва: Издание ЦСУ Союза ССР, с. 238.

²¹¹ Натикач, П., 1998. Політика «коренізації» на Волині. *Волинь-Житомирщина*. Житомир, № 3, с. 77.

ознакою це були в основному кустарі, торговці, робітники, частка інтелігенції була не великою.

У той же час помітне зменшення питомої ваги євреїв спостерігалось у Бердичівській окрузі, яка перебувала в центрі колишньої «межі осілості». Це явище Ілля Вейцбліт ілюструє наступними цифрами: 1897 р. – 77,7 %, 1920 р. – у 71,8 %, 1923 р. – 64,9 %, 1926 р. – 59,7 %. В окремих містечках цієї округи також відбулося помітне зменшення єврейського населення за три роки²¹². (дивись додаток А).

Як наслідок, у тому числі й міграційних процесів, на Правобережжі, згідно перепису 1926 р., не було округи, де євреї становили б понад 40 % міського населення, а за переписом населення Російської імперії 1897 р. таких округ було 11. Упродовж 1920-х рр. натомість проходила посилена українізація містечок, особливо на Правобережній Україні.

Таким чином, замість рівномірного розселення спостерігалася посилена концентрація єврейства у найбільших містах Радянської України. Значно зменшилася кількість єврейського населення у районах колишньої «межі осілості» упродовж 1915–1923 рр. Починаючи вже з 1923 р., у типових штетлах спостерігався приріст єврейського населення, у зв'язку з появою нових функцій центра в обслуговуванні виробничих потреб соціалістичного села (Малин, Овруч, Олевськ та ін.). Так, в Андрушівці почали функціонувати великі підприємства харчової промисловості – цукровий і спиртовий заводи. Це визначило міграцію в Андрушівку євреїв – фахівців і робітників із інших міст і прилеглих районів²¹³. У єврейському містечку Ходорків, Сквирського повіту, Київської губернії, наприклад, станом на 1897 р. проживало 3672 євреїв, а в 1920 р. – залишилося усього 146 осіб. З 1923 р. чисельність єврейства у містечку поступово зростала, але не суттєво (1923 р. – 361 осіб, 1926 р. –

²¹² Вейцбліт, І. І., 1930. *Рух єврейської людности на Україні: періоду 1897–1926 років*; Всеукр. АН, Інститут Єврейської культури. Соц.-економ. секція. Кременчуг: Держвидав України, с. 143.

²¹³ (2014). *Єврейські містечка України. Андрушівка*. [online] Режим доступу: <http://myshtetl.org/zhitomirskaja/andrushevka.html> [Дата звернення 4 лютого 2020].

460 осіб)²¹⁴. Саме з Ходоркова на початку ХХ ст. до Одеси виїхав молодий Нухим (Наум) Рабінович, батько відомого письменника, мистецтвознавця і художника Леоніда (Леона) Волинського (Рабіновича). Пізніше родина Рабіновичів переїхала до Житомира, згодом – до Києва, де Наум Рабінович працював, ймовірно, бухгалтером або торговцем²¹⁵.

Більшовицька партія, побачивши всю політичну недоцільність та економічну неспроможність «воєнного комунізму», не в останню чергу через селянські виступи, соціальні катаклізми та заворушення в армії і флоті, вирішила відмовитись від цієї «червоногвардійської атаки». Натомість з весни 1921 р., за наполяганням особисто В. Леніна, в радянських республіках було запроваджено принципово іншу економічну модель, що дістала назву «нова економічна політика» (неп). Вона у першу чергу визначалася заміною продовольчої розкладки на продовольчий податок у сільському господарстві, відновленням ринкових відносин і різних форм власності, залученням іноземного капіталу, проведенням грошової реформи та ін. Дія непу була припинена в 1928 р., коли відбувся перехід до виконання першого п'ятирічного плану.

Період непу призвів до тимчасового покращення умов існування приватних підприємців, зокрема, й в штетлах. Це був поштовх до значного зростання кількості дрібних промислових підприємств, майстерень, торговельних закладів. Робоча кооперація й профспілки на початку 1920-х рр. формували соціальний механізм непу.

Основними у кількісному відношенні соціальними групами єврейського населення у містечках продовжували залишатися кустарі, ремісники, дрібні торговці, хоч відбувалися суттєві зміни у соціальній стратифікації містечкового єврейства.

²¹⁴ Вейцблін, І. І., 1930. *Рух єврейської людности на Україні: періоду 1897–1926 років*; Всеукр. АН, Інститут Єврейської культури. Соц.-економ. секція. Кременчуг: Держвидав України, с. 143.

²¹⁵ Леонід Наумович Волинський. *Жизнь и творчество*, 2015. [online] Режим доступа: zwinger.it/ [Дата обращения 4 ноября 2020].

Реміснично-кустарне виробництво забезпечувало незалежне існування від держави в період непу²¹⁶. За офіційною термінологією кустарем вважався тільки незалежний господар²¹⁷. У пресі це поняття часто плутали і кустарями називали усіх, хто брав участь у кустарному виробництві, а також робітників виробничих артілей. Працюючи в кустарному виробництві, і незалежний ремісник, і найманий працівник зберігали автономність від держави, були краще захищені від побутового антисемітизму, мали змогу дотримуватись релігійних приписів і говорити рідною мовою – їдиш²¹⁸.

Організація кустарно-промислової кооперації на Волині розпочалася зі створення у вересні 1921 р. Бюро Волинської губернської спілки промкооперації, метою якої були впорядкування і координація діяльності промислових кооперативів. У Житомирі на кооперативній фабриці взуття працювало 200 осіб, серед них було до 60 осіб, які працювали самостійно – рантовщики, що шили чоботи. В заготівельному цеху працювало близько 40 осіб, у взуттєвому – виготовляли паси, гвинтики, шнурування. Більшість робітників фабрики (наприклад, євреї-закрійники Геймфан, Рабінович) були членами Єврейського робітничого клубу, який проводив серед єврейського населення значну гурткову роботу²¹⁹.

Типовим сільськогосподарським районом з домінуючим землеробським населенням і слабо розвинутою промисловістю був Чуднівський район, у якому станом на 1927 р. проживало 60.481 осіб, з них 4.168 – євреїв, що мешкали в штетлах – Чуднові й П'ятці.

У містечку Чуднові діяли кооперативний винокурний завод, орендований артіллю інвалідів, що нараховував 30 найманих робітників, з них 11 – євреїв; паровий млин, взятий в оренду районним профспілковим комітетом (калька з рос. – райсоюз) (7 робітників, з них 5 – євреїв); приватні водяний млин та

²¹⁶ Зінгер, Л., 1932. *Єврейське населення в Советском Союзе: статистико-економічне обозрение*. Москва; Ленінград: Соцэгіз., 59 с.

²¹⁷ Там само, с. 55.

²¹⁸ Бейзер, М., 1999. *Євреї Ленінграда. 1917–1939*. Москва; Ієрусалім: Gesharim Мосты культури, с. 97.

²¹⁹ (1924). *Радянська Волинь*, 12 грудня, с. 7.

електростанція (7 робітників, з яких 4 єврея); приватний кустарний шкіряний завод (9 робітників, з яких 4 єврея); комунальна бійня (з 6 робітників – 5 євреїв). Крім того на Коровинецькому цукровому заводі працювало 113 штатних і 400 сезонних робітників (з них 16 євреїв «втягнутих у 1927 р.»), а також 5 євреїв працювало на водяному млині в Дубищах²²⁰ (дивись додаток Б).

Присадибну ділянку мали у власному володінні лише 30 торговців, чотири торговці і 14 візників утримували по одному коню, по два коні мали три кустарі, один торговець, 10 візників, 24 кустарі та 20 торговців утримували по одній корові. Значна кількість єврейських робітників працювали у харчовій промисловості, будівництві, шкіряних та швейних промислах. Серед медичного персоналу Чуднова було 14 євреїв. Членами профспілок зафіксовано 196 чоловіків і 48 жінок. Переважна кількість жінок працювала у швейній кустарній промисловості.

Більшість кустарів у Чуднові були одинаками. В 1927 р. у 47 кустарів навчалось 52 учні, станом на 1928 р. у 25 кустарів навчалось 25 учнів, тобто тільки по одному. Кустарі також мали найманих робітників, відповідно 7 і 6 осіб. Усі кустарі містечка працювали примітивними способами ручної праці, було тільки одне підприємство з механічним двигуном. Товариство кустарів нараховувало 152 члена, з них 148 – євреї, 80 євреїв були членами ощадно-позикового товариства. Більшість кустарів працювали на замовлення і на ринок з сировини, що купувалась головним чином у приватного власника або в самого замовника²²¹.

Ще одним заходом радянської влади під час непу, разом із дозволом концесії, господарської оренди, приватизації дрібної та середньої промисловості, найманої праці, стала легалізація приватної торгівлі. Для єврейського населення міст та містечок цей вид діяльності був традиційним упродовж декількох попередніх століть. Тому означені перетворення мали

²²⁰ Бренер, И., 1929. Чуднов (Материалы по экономическому обследованию местечка). *Трибуна*, № 1, с. 21.

²²¹ Там само.

важливе значення для побуту та соціально-економічного рівня життя єврейської громади Правобережної України.

Євреї-торговці належали в основному до старших вікових груп. Молодь вибирала заняття, які не були пов'язані з загрозою розорення і обмеженням у правах.

Проте, дозволивши приватну торгівлю, радянська влада все ж залишалася ворожою до неї. Приватник, або як його називали, «непман», маючи патент на торгівлю, сплачував прибутковий податок і орендну плату за магазин або щоденний ринковий збір. Крім того, в 1924 р., відповідно до постанови ВУЦВК і РНК від 15 листопада 1923 р., було запроваджено особливий збір із рахунків понад 5 крб. Власники зобов'язані були вести спеціальні «квитанційні книжки» та заносити в них усі рахунки з продажів. Щоб змусити торговців виконувати дану постанову, регулярно проводилися перевірки магазинів. Так, 9 вересня 1924 р. губернський фінансовий відділ, розглянувши підсумки ревізії торгового підприємства IV розряду Мордка Штейна, за відсутність квитанційної книжки, наклав на нього штраф у розмірі 30 крб. і зобов'язав завести книжку²²².

З 1922 р. у розрізі заходів непу, розпочався процес організації біржових установ. Можна констатувати, що біржі у роки непу стали провідними центрами оптової торгівлі, посівши проміжне місце між приватними і державними установами. Торгові біржі відкрилися у багатьох містах України, у тому числі Житомирі, Києві, Одесі, Харкові та ін. У Житомирі у коморі губміськгоспу щоденно з 12.00 години проводилися мішані торги різноманітного майна. Найбільше було товарів «військового зразку» – сідла, хомути, уздечки тощо²²³.

З 1924–1925 рр. з'явилися перші ознаки витіснення приватної торгівлі. А в 1926 р. влада розпочала витіснення непманів як класово ворожих елементів, і до кінця 1928 р. більшість із них змушена була припинити діяльність. Ці заходи

²²² Олійник, М. П., 2015. *Поділля в роки нової економічної політики: політичні, соціально-економічні та культурно-духовні процеси (1921–1928)*. Доктор історичних наук. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, с. 237.

²²³ (1924). *Радянська Волинь*, 2 грудня, с. 8.

ще більше поглиблювали важливу соціально-економічну проблему – безробіття.

Переважно знижувався товарообіг торговців другого і третього розрядів. Дехто з них переходив в артілі, інші – виживали за рахунок допомоги від американської єврейської благодійної організації «Джойнт». Погіршення матеріального положення торговців негативно позначилося на становищі кустарів, для яких вони були основними замовниками.

Матеріальне становище більшої ж частини великих торговців, навпаки, покращувалося. Економічно підтримуючи їх, влада при цьому обмежувала їх у політичних правах; так з'явився стан «позбавленців» тобто, тих, хто був позбавлений не тільки виборчого права, але ще права на житло й, навіть, на медичну допомогу та вищу освіту²²⁴. Відсоток позбавленців серед євреїв був значний і перевищував показники серед решти національних спільнот.

У період непу відбулося відродження торгової реклами. Тоді у моду увійшли рекламні плакати, більш схожі на агітаційні. Л. Волинський (Рабинович) згадував, що місто рясніло від рекламних плакатів художника Решетило з артілі «Трудовий пензлик», який пристосовувався до нових умов радянської культури. Зі своїх дитячих спогадів він так описував рекламні плакати в Житомирі: «Красені близнюки з закрученими вусиками в котелках і смугастих брюках, а також пишногруді дами в небачених розкішних манто споглядали з вивісок кравців»²²⁵. Над входом до лавки, де торгували пшоном, оселедцем і соняшниковою халвою розміщувалися бакалійні сцени з дичиною. «Французькі булочки, рогалики, марципани, ватрушки й цукрові пончики сипалися дощем із рогу достатку над хлібними рундуками, де продавався недопечений сірий хліб з остюками. Перукарні були позначені зображеннями

²²⁴ Гутман, И., Галиль Н., 2008. *Катастрофа и память о ней*; пер. с иврита: С. Гурбич, А. Шевченко. Киев, с. 99.

²²⁵ Волинский (Рабинович), Л., 2013. *Сквозь ночь*. [online] Режим доступа: <https://knigogid.ru/books/943342-skvoz-noch/toread> [Дата обращения 2 марта 2020].

намилених усачів-брюнетів, «як дві каплі схожих на портрет письменника Мопасана»²²⁶.

Період 1920-х рр. був одним із важливих етапів в історії євреїв України. У цей час докорінно змінився не тільки політичний устрій, але й соціальний порядок, практики повсякдення жінок, зокрема, єврейок. Виведення жінки з приватного побутового простору й родини закономірно вимагало нового розуміння продуктивності праці, турботи про дітей тощо. Відповідно, початковий етап становлення радянської влади охарактеризувався значними змінами в системі освіти, охорони материнства і дитинства, розвитку дитячих установ й організацій.

Проблема емансипації єврейських жінок в умовах непу належить до малодосліджених сторінок історії. Проголошена більшовицькими ідеологами соціальна революція обіцяла звільнити жінку від усіх існуючих забобон та обмежень. На практиці ситуація звелася лише до забезпечення лише одного права: потрапити до категорії робітниць. З початком непу були засновані державні кустарні підприємства. Як засвідчує статистика, архівні джерела, значна кількість працюючих єврейських жінок в окреслений період працювали саме в цій галузі. Варто зазначити, що ці об'єкти характеризувалися жахливими умовами праці і виробничою розпорошеністю, тому і дотримання усіх норм і декретів з охорони праці ускладнювалось. З метою покращення умов праці єврейської працівниці при відділах охорони праці були створені позадільничні інспекції у кустарній і дрібній промисловості з дотримання усіх норм праці²²⁷.

Уже в 1921 р. було розроблено спеціальну інструкцію під назвою «Про роботу серед єврейських трудящих жінок». У ній, зокрема, зазначалося: «Наявність в Україні великих єврейських верств ставить перед жінвідділами комуністичної партії питання про організацію і виховання в комуністичному дусі єврейських жінок і залучення їх до політичного життя та справи радянського будівництва в Україні. До цього часу над єврейською трудящою

²²⁶ Там само, с. 282.

²²⁷ ЦДАГО України, ф. 41, оп. 1, спр. 155, арк. 2.

жінкою висів тягар особливих, властивих їй забобонів. Розчавити ці забобони, зацікавити її суспільними проблемами, залучити її до будівництва нового життя можливо лише вмілим підходом до неї на рідній для неї мові»²²⁸. На чолі агітаційної роботи з жіноцтвом мали стати працівники партії.

На I Всеросійській нараді відділів при Єврейській комуністичній партії по роботі серед жінок, яка проходила 24–27 серпня 1921 р. у Києві, були прийняті рішення про організаційні заходи і методи роботи серед єврейських жінок, склад жіночих відділів та заходи з охорони праці єврейської жінки, а також проведення серед них культурно-просвітницької діяльності. На нараді була висловлена теза, що до Жовтневої революції 1917 р. більша частина пролетарського колективу – жінка-робітниця, жінка-трудівниця – «опинилася у тяжких ланцюгах духовного і морального рабства, культурному приниженні, політичній несвідомості»²²⁹. Становище у родині та суспільстві визначалося релігійними забобонами. А соціальна революція мала звільнити людство не тільки економічно і культурно, передбачалося й звільнення жінки. Однак, на думку комуністичних лідерів, єврейська жінка через своєрідні об'єктивні умови навколишнього дрібно-буржуазного середовища, на той час не використовувала тих широких можливостей, які їй пропонувала соціальна революція у культурній галузі. Особливості єврейської економіки та побуту відобразилися на їх психіці і привели до відірваності єврейських жінок від суспільної роботи, байдужого відношення до радянської влади²³⁰. Стверджувалось, що робота жіночих відділів при ЄКП повинна сприяти духовному і культурному пробудженню єврейської жінки²³¹.

Для цього необхідно було, перш за все: 1) ліквідувати безграмотність російською, і що особливо важливо, єврейською (мається на увазі їдиш – Авт.) мовою серед єврейських трудівниць; 2) організувати широку політично-просвітницьку роботу серед жінок; 3) проводити лекції на теми, які б

²²⁸ Там само, арк. 4.

²²⁹ ЦДАГО України, ф. 41, оп. 1, спр. 155, арк. 2.

²³⁰ Там само, арк. 5.

²³¹ Там само, арк. 3.

висвітлювали інтереси та проблеми єврейської жінки: «Сім'я і жінка у минулому, сьогодні і в майбутньому», «Єврейська жінка в єврейській літературі», «Материнство як соціальна функція», «Жінка і соціалізм», «Єврейська жінка і єврейська трудова школа», «Єврейська жінка і єврейський робітничий рух», «Єврейська жінка і релігія», «Охорона материнства і немовлят» тощо²³².

Просвітницька робота проводилася досить активно серед жінок Житомира. На нечисельних зборах робітниць проголошувалися доповіді про права і призначення жінки в дореволюційні часи і в перші роки радянської влади, про побут, про взаємовідносини з чоловіками, про релігію. На зборах наголошувалося, що жінки виявляли бажання позбутися багатьох обов'язків у родині, включитися у суспільні практики, але не було можливостей їх втілення із багатьох причин, в першу чергу, через розруху і брак коштів.

Велика увага «звільненню жінки» приділялася на сторінках радянської преси. Так, у газеті «Радянська Волинь», у звітах міської ради наголошувалося про залучення жінок до активної участі у розбудові радянської держави. Жінки були найбільш ретельними виконавцями тих чи інших кампаній. Активність жінок-членів міськради поступово збільшувалася, про що свідчить зростання їх відсотку у Житомирській міській раді протягом 1924 р. із 14 % до 25 %²³³.

Основними способами емансипації в радянській Україні були ліквідація неписемності, створення жінвідділів і жіночих рад на місцях. Жінок, особливо молодих, закликали включитися у політичне життя і надавали виборчі права. Не дивлячись на всі заходи, які здійснювалися владою, участь жінок у трудовій та політичній сферах довгий час була не дуже представницькою. Більшість жінок старшого покоління, залишалися домогосподарками (жінки родин Рабіновичів, Константиновських, Дайч). Це засвідчують і результати перепису 1926 р., згідно яких, значна кількість єврейських жінок залишалася безробітними.

²³² Там само.

²³³ (1924). *Радянська Волинь*, 3 грудня, с. 7.

Правобережжя як район специфічного єврейського розселення відрізнялося від решти районів УСРР високим рівнем народжуваності²³⁴. Проте поступово, природній приріст єврейського населення цього регіону дещо впав. На цей процес вплинули, зокрема, асиміляційні тенденції, що визначилися у перші десятиліття радянської влади, коли гостро збільшилася кількість євреїв, що зарахували себе до інших національностей, переважно молодого покоління²³⁵. Введення цивільної реєстрації шлюбу, спрощення шлюбного законодавства й зниження впливу національної релігії на молодь, позначилося на зростанні кількості змішаних шлюбів євреїв із представниками інших національностей. Так, за записами ЦСУ України 1926 р. на Правобережжі народилося: 37.998 дітей, в яких батько й мати були євреями; 844 дитини, в яких батьком був єврей, а мати належала до іншої національності; 1.382 дитини, де батько – представник іншої національності, а мати – єврейка²³⁶. Отже, станом на 1926 р., число дітей, народжених від змішаних шлюбів було досить значне.

Характерною рисою процесу модернізації в Радянському Союзі, був високий відсоток єврейських жінок з вищою освітою, у співвідношенні з жінками інших національностей.

У квітні 1923 р. XII з'їздом РКП(б) було проголошено курс на політику коренізації. Основними її складовими стали: широкомасштабна національна реформа, яка передбачала залучення представників корінної національності до органів державного управління, створення мережі освітніх закладів, установ науки і культури, газет і журналів, розвиток книговидавничої справи національними мовами. В УСРР коренізація набула насамперед форми українізації. Поряд із цим, відповідні заходи проводилися й серед національних спільнот республіки, в тому числі євреїв, у контексті цієї політики створювалися єврейські структурні підрозділи у державних органах,

²³⁴ Вейцблін, І. І., 1930. *Рух єврейської людности на Україні: періоду 1897–1926 років*; Всеукр. АН, Інститут Єврейської культури. Соц.-економ. секція. Кременчуг: Держвидав України, с. 48.

²³⁵ Там само.

²³⁶ Вейцблін, І. І., 1930. *Рух єврейської людности на Україні: періоду 1897–1926 років*; Всеукр. АН, Інститут Єврейської культури. Соц.-економ. секція. Кременчуг: Держвидав України, с. 44.

формувалися єврейські адміністративно-територіальні одиниці, відкривалися освітні заклади із викладанням мовою їдиш, вживалися кроки на шляху до розвитку єврейської літератури, юдаїки, мистецтва тощо. Роботою цих органів керувала Центральна комісія Національних меншин при ВУЦВК, діяли аналогічні структури при губернських та окружних виконавчих комітетах Рад²³⁷.

Відбулися зміни в адміністративно-територіальному поділі УСРР, з врахуванням саме національного елемента. 23 листопада 1925 р. на засіданні Бердичівської адміністративно-окружної комісії були організовані містечкові єврейські селищні ради в Білилівці, Любарі, Плискові, Уланові, Чуднові. Згодом єврейські селищні ради з'являються у Березівці, Вчорайшому, Ганнополі, Котельні, Красноставі та Ружині. У Волинській окрузі стали функціонувати Баранівська, Володарська, Городницька, Коднянська, Коростишівська, Лугинська, Миропільська, Народицька, Олевська, Пулинська, Романівська, Ушомирська, Черняхівська та Чоповицька єврейські селищні ради²³⁸.

У рамках політики коренізації була організована робота частини рад, судів, профспілок мовою їдиш. Вони створювалися у місцях компактного єврейського проживання, тобто переважали в містечках і національних районах, але охопити все єврейське населення не могли. Суд і профспілки повинні були поборювати явище антисемітизму, але вони не були єврейськими органами, що обслуговували єврейську громаду, вони мали лише псевдо національну форму²³⁹. У 1924 р. в Бердичеві створено перший в радянській Україні суд, де діловодство велося на їдиш. У ряді державних установ їдиш був визнаний офіційною мовою (поряд з українською та російською). В УСРР у 1927 р. було створено 130 рад і 46 судів мовою їдиш²⁴⁰.

²³⁷ Гуцало, Л. В., 2008. Національно-культурне життя єврейського населення у 20–30-х рр. ХХ ст. *Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Євреї на Житомирщині: історія і сучасність»*. Житомир, с. 50.

²³⁸ Рудницька, Н. В., 2017. *Історія євреїв Житомирщини: навчальний посібник*. Житомир, с. 261.

²³⁹ Школьникова, Э. *Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском)*. [online] *Общество «Еврейское наследие»*. Режим доступа: http://jhist.org/lessons_09/1930.htm. [Дата обращения 21 апреля 2021].

²⁴⁰ Рудницька, Н. В., 2017. *Історія євреїв Житомирщини: навчальний посібник*. Житомир, с. 263.

Протягом 1925–1926 рр. в Україні працювало 66 клубів, з них 52 єврейські робітничі клуби, 46 єврейських сільських будинків, 118 хат-читалень, 127 єврейських бібліотек, 507 пунктів лікнепу, 20 червоних куточків²⁴¹.

У період коренізації збільшилась кількість радянських єврейських початкових шкіл, здійснювався лікнеп для дорослих, дошкільних навчально-виховних закладів та закладів вищої освіти.

У політиці радянської влади відносно освіти євреїв можна виділити такі етапи: 1) закриття легальних релігійних хедерів та єшив, приватних училищ, «Талмуд-Тор» (початок 1920-х рр.); 2) відкриття і популяризація єврейських радянських (світських) навчальних закладів (початок 1920-х–1934 рр.) на їдиш і розгортання системи трудової, професійної єврейської освіти; 3) період згортання програми розвитку єврейської освіти і ліквідації основних освітніх інститутів, уніфікація освіти в СРСР (1934–1938 рр.)²⁴².

Ідеологію радянської єврейської школи охарактеризував керівник єврейського бюро наркомосу М. Левітан. Він заявляв, що радянська єдина трудова школа на їдиш була важливим елементом виховання єврейської молоді, основним фактором боротьби проти релігійних, націоналістичних й сіоністських забобонів та одночасно утвердження атеїстичного й інтернаціоналістичного світогляду²⁴³.

У 1920-ті рр. була створена радянська шкільна система, яка включала в себе чотирирічні і семирічні школи I і II ступеня. Для дітей 8–14 років передбачалося навчання у семирічних трудових школах. Викладання у трудових єврейських школах здійснювалося російською, українською та мовою їдиш. Через несприятливі фінансові й господарчі умови ще не було

²⁴¹ Гуцало, Л. В., 2008. Національно-культурне життя єврейського населення у 20–30-х рр. ХХ ст. *Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Євреї на Житомирщині: історія і сучасність»*. Житомир, с. 50.

²⁴² Вітринська, О. В., 2016. *Політика радянської влади щодо юдаїзму в Україні в 1921–1929 роках*. Кандидат історичних наук. Полтава: Полтавський ун-т економіки і торгівлі, с. 130.

²⁴³ Школьникова, Э. *Трансформація єврейського местечка в СРСР в 1930-е годы (по материалам Государственного архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском)*. [online] *Общество «Еврейское наследие»*. Режим доступа: http://jhist.org/lessons_09/1930.htm. [Дата обращения 25 апреля 2021].

спроможності охопити всіх дітей шкільного віку, однак відсоток дітей поступово збільшувався, зростала мережа шкіл національних меншин. Статистичні дані свідчать, що протягом 1920-х рр. динаміка зростання кількості шкіл не була сталою. Під час коренізації мережа польських і єврейських шкіл зростала швидше, ніж на початку 1920-х рр.²⁴⁴.

В 1920 р. у Житомирі відкрили сім нових шкіл, серед них єдина трудова школа № 23, в якій навчався Л. Волинський (Рабінович). На той час це була найбільша школа міста (368 учнів і 19 вчителів). Навчання у школі проводилося російською мовою. А його майбутня дружина Раїса (Рахіль) Константиновська навчалася у київській школі № 45. Це була дослідно-показова, як би назвали її нині «елітна» школа, де більшість вчителів були чоловіками. Згадує математика Трескіна, географа Анатолія Сергійовича Карамосько. Уроки біології проводилися не в класі, а на біостанції, де було багато різноманітних квітів і тварин. Учні поверталися із цих занять з букетами і Р. Константиновська зазначала, що «ці уроки були святом для нас»²⁴⁵.

Так, у 1922 р. в Олевську, Волинської губернії були відкриті Перша трудова чотирьохрічна школа, де навчання велося українською та російською мовами, та Друга трирічна школа для єврейських дітей мовою їдиш, де працювало 5 вчителів і навчалася 169 учнів²⁴⁶.

Радянська відбудова відбувалась складно, й викликала спротив у більшості представників єврейських громад: вчителі, батьки, діти дотримувалися релігійних обрядів, святкували єврейські свята. Одним з найголовніших завдань антирелігійного виховання трудової школи полягало у боротьбі з Песахом²⁴⁷. Повідомлення із губернських відділів до Ліквідаційної комісії доводять, що у деяких округах 1923 р. ще існували релігійні навчальні заклади, і тому нарком

²⁴⁴ Сухомлинська О. В., Дічек Н. П. та ін., 2013. *Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.)*: монографія. Київ: Пед. думка, с. 234.

²⁴⁵ *Создано Раей: мемуары, генеалогическое дерево*, 2015. Леонид Волинский. Писатель, художник, организатор поисков Дрезденской галереи. Режим доступа: <http://zwinger.it/> [Дата обращения 14 февраля 2020].

²⁴⁶ Халімончук, К., 2009. *Освіта на Олевщині в 20–30-ті роки XX століття*. Житомир, с. 41.

²⁴⁷ Заремба, О. В., 2012. Періодик «Ратнбілдунг» як джерело до вивчення офіційного дискурсу доби коренізації (1928–1930). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 5, с. 343.

внутрішніх справ пропонував припинити діяльність існуючих хедерів, єшиботів та інших навчальних закладів релігійного характеру, що знаходилися як при молитовних будинках, так і приватних²⁴⁸.

Боротьба за пролетаризацію школи, особливо єврейської, мала надзвичайно негативні наслідки. Методичні прорахунки, слабкий підбір педагогічних кадрів, погане матеріальне забезпечення негативно позначились на успішності та якості знань учнів. У єврейських школах Житомира, Кам'янець-Подільського, Коростишева, Сквирі, Радомишля за 1924–1925 навчальний рік третина учнів показала низький рівень знань з рідної та української мови, математики та фізики. З другої половини 1920-х рр. викладання єврейської історії скоротилося до вивчення виключно теми класової боротьби у єврейській громаді. Помітно звужилася тематика предмету «єврейська література», з якого поетапно були виключені твори більшості дореволюційних і всіх зарубіжних єврейських письменників, що писали на їдиш²⁴⁹. Але в містечках Правобережної України школа на їдиш нерідко була єдиною альтернативою, тому більший відсоток дітей навчалося саме в ній.

До кінця 1920-х рр. лише половина єврейських дітей в УСРР відвідувала ці школи. При цьому 40 % євреїв шкільного віку в Україні не відвідували шкіл взагалі, або вчилися у підпільних хедерах. Така ж кількість вчилася у нелегальних сіоністських івритських школах²⁵⁰. На думку О. Жуковського, радянські єврейські школи були не популярними серед євреїв. Відсутність у переліку навчальних дисциплін староеврейської мови та переконаність батьків у зверхності та прогресивності російської культури змушувало їх віддавати дітей переважно до російських шкіл²⁵¹.

²⁴⁸ Рудницька, Н. В., 2017. *Історія євреїв Житомирщини*: навчальний посібник. Житомир, с. 256.

²⁴⁹ Советский Союз. Евреи в Советском Союзе в 1922–1941 гг. *Электронная еврейская энциклопедия (ЭЕЭ)*. [online] Режим доступа: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15416/> [Дата обращения 27 февраля 2020].

²⁵⁰ Гриневич, Л. В. та Гриневич, В. А., 2005. *Євреї в Україні В: Енциклопедія історії України : у 5 т. Т. 3: Е–Й*. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, с. 82.

²⁵¹ Жуковский, О. И., 2009. Особенности динамики численности еврейской этнической меньшинства Правобережной Украины між переписами 1897 та 1926 рр. *Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали*

І тому, як зазначає у своєму дослідженні О. Заремба, основною тенденцією в єврейському середовищі стала асиміляція у російську культуру. Єврейська інтелігенція, яка у більшості своїй складалася з акультурованих євреїв, що знали як їдиш, так і російську (переважно) або українську мову, прагнула посилати своїх дітей у школи з російською/українською мовою навчання²⁵². Наприклад, у Бердичеві на 1 січня 1925 р. функціонувало три єврейські школи з 957 учнями, п'ять українських з 1168 учнями, з яких 107 (10 %) – євреї; три польські, де євреїв взагалі не було, та дві російські з 1516 учнями, в яких частка євреїв становила 78 %, або 1190 осіб. Наведений приклад свідчить, що деякі школи з російською мовою викладання були майже повністю заповнені єврейськими дітьми, незважаючи на те, що в молодших групах діти розмовляли між собою лише рідною мовою їдиш²⁵³.

Там, де єврейські сім'ї мешкали некомпактно, національні школи або ж взагалі не створювалися, або ж існували в дуже незначній кількості. Це також сприяло мовній асиміляції єврейства. Цінності, яким навчали дітей батьки, радикально відрізнялися від того, що вони вивчали у радянській школі. Станом на 1 січня 1929 р. у Волинській окрузі було охоплено навчанням 85% євреїв. У національних школах при комплектації вчителями враховувалась їх національність. Так, у 28 єврейських школах працювало 160 вчителів, серед яких було 150 євреїв. А з 69 усіх семирічок і профшкіл округи, єврейських було 14. У 1928–1929 рр. працювало 5 єврейських хат-читалень²⁵⁴.

У більшості єврейських родин України батьки говорили на їдиш, знали добре українську або російську мови, вдома мали книги на івриті. Очевидці у спогадах називали їдиш «таємною батьківською мовою», для захисту дітей від можливих переслідувань, з середини 1930-х рр. намагались не розмовляти нею у присутності дітей та свідомо не вчили. В переважній більшості спогадів, як

міжнародної науково-практичної конференції (20 березня 2009 р.), Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, с. 362–366.

²⁵² Заремба, О., В., 2012. Періодик «Ратнбїлдунг» як джерело до вивчення офіційного дискурсу доби коренізації (1928–1930). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 5, с. 351.

²⁵³ ЦДАВО України, ф. 413. оп. 1, спр. 70, арк. 23.

²⁵⁴ Рудницька, Н. В., 2017. *Історія євреїв Житомирщини: навчальний посібник*. Житомир, с. 261.

усноісторичних, так і виданих мемуарах, наголошується на тому, що на вулиці, спілкуючись з однолітками, діти вивчали розмовний їдиш²⁵⁵. Ада Даль з Бердичева також підтверджує, що на їдиш говорили тільки тоді, коли хотіли зберегти якусь таємницю. Переважна більшість респондентів, які давали інтерв'ю у межах реалізації проекту «Голоси», підкреслювала цю особливість.

Радянська єврейська школа мала, окрім освітнього, особливе ідеологічне значення – вела пропаганду проти іудаїзму, прагнула викоринити єврейську національну самосвідомість. Якщо в звичайній загальноосвітній школі відсутність дитини в суботу або свято могла бути не поміченою, то в єврейській школі це спеціально переслідувалося. Радянські єврейські школи прагнули виховати громадянина з новим комуністичним мисленням, який би втілював ідеї партії у життя. Із згортанням коренізації, розпочалась уніфікація освіти і ліквідація єврейських радянських навчальних закладів.

Після постанови ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. про перегляд навчальних програм і всього характеру роботи єврейської школи, радянська єврейська школа остаточно втратила національний характер, у якій викладався їдиш і «класово витримана» єврейська література²⁵⁶.

Спосіб життя єврейських дітей і молоді в містечках визначалося не тільки вихованням у радянській єврейській школі, але й їх приналежністю до піонерської та комсомольської організацій. Підростаюче покоління виховували з вірою в комуністичні ідеали, у протистоянні релігійним віруванням і обрядам. Напередодні найбільших релігійних свят Різдва і Пасхи дітей з початкової школи залучали до вуличних демонстрацій, протестів із смолоскипами проти їх відзначення. По Житомирській окрузі у 1924 р. нараховувалося 1 тис. піонерів. Юні піонери брали активну участь у всіх радянських святах, партійно-комсомольських кампаніях. Здійснювалися екскурсії міських дітей в село, де проводилися бесіди, спортивні ігри, різноманітні творчі заняття. Батьки

²⁵⁵ Дайч, Ю., 2019. *Я помню*. Израиль, рукопис, самиздат, с. 6.

²⁵⁶ Советский Союз. Евреи в Советском Союзе в 1922–1941 гг. *Электронная еврейская энциклопедия (ЭЕЭ)*. [online] Режим доступа: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15416/> [Дата обращения 27 февраля 2020].

українських і єврейських дітей у цей час з однаковою підозрою і нерозумінням ставились до піонерії²⁵⁷.

Про зародження піонерського руху в Житомирі згадує й Л. Волинський у творі «Собаки». Вожатий першого у Житомирі піонерського загону імені Наріманова, вісімнадцятилітній войовничий хлопець Григорій Шріфтельник, водив хлопців за місто на аеродром. Щоб зацікавити молодь, організовувалися навчально-військові походи, під час яких видавалися гвинтівка і десять холостих патронів. Піонерам повідомляли про небезпеки, які могли очікуватися під час походу, включаючи, навіть, напади ворожої кінноти. Цьому ніхто не вірив, але ж іти з гвинтівкою на плечі було цікавіше, ніж марширувати вулицями з барабанами й горном, викрикуючи «здех Пілсудський» чи співаючи «Долой, долой монахів, рабинів та попів»²⁵⁸. Під час одного такого походу, в якому брав участь Л. Волинський, дійсно з'явилася кавалерія, і діти 11–12 років змогли застосувати навички стрільби холостими патронами на практиці. Піонерів обов'язково годували стравами польової кухні.

У Волинській губернії, зокрема в Житомирі та Бердичеві, у 1918 р. було створено громадське спортивне товариство «Маккабі», активна діяльність сіоністів сприяла поширенню серед молодих євреїв Волині його впливу²⁵⁹. Організація об'єднувала учнівську молодь, молодих робітників і кустарів, службовців, які сповідували сіоністську ідеологію та ставили за мету відродження єврейського народу в Палестині шляхом розвитку фізкультури і спорту. Регіональні об'єднання називались легіонами. Маккабівці організовували мітинги, лекції, спортивні змагання і вечори. За рішенням Ліквідаційної комісії з єврейських справ у липні 1919 р. його діяльність була заборонена²⁶⁰.

Серед єврейської молоді міст і містечок була популярною скаутська організація Гашомер-Гацоїр (з івриту – «Молодий страж»). У статутних

²⁵⁷ (1924). *Юнацька правда*, 3 серпня, с. 2.

²⁵⁸ Волинський Л., 1970. *Собаки*. Москва: Советский писатель, с. 313–314.

²⁵⁹ Рудницька, Н. В., 2017. *Історія євреїв Житомирщини*: навчальний посібник. Житомир, с. 256.

²⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 41, оп. 1 спр. 34, арк. 77.

положеннях так окреслювались завдання її членів: добре говорити на івриті, знати анатоמו-фізіологічні особливості людини, вчити історію єврейського народу, географію Палестини, володіти професіями повара і санітара, перебувати в таборі 2–7 днів, вміти проводити скаутські ігри, зав'язувати 12 вузлів, із них 4 – в темноті, розумітися на типографії, вміти вести патрулювання та організувати розвідку, займатися спортом та вміти плавати, знати скаутську літературу, біографії 5 видатних єврейських діячів та 10 пісень, написати конспект, що таке скаутизм, вміти вести бесіду та зробити корисну річ²⁶¹.

У межах конструювання радянської єврейської культури євсекції та єврейське бюро Наркомосу у 1920-х рр. докладали значних зусиль зі створення системи вищої і середньої спеціальної освіти. Президія Ради Національностей 15 лютого 1928 р. ухвалила рішення про потребу кваліфікувати єврейську молодь, особливо в тих професіях, де бракувало робітників; залучати її до шкіл фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), куди раніше приймалися тільки діти робітників. У 1929 р. Наркомат праці виділив 7.700 місць в індустрії спеціально для євреїв. Із цією метою у Житомирі збільшили кількість шкіл ФЗУ, які діяли при великих підприємствах. У школу приймалася молодь 14–18 років із початковою освітою і навчалася 3–4 роки. Професійно-технічна освіта поширювалася також серед юнацтва через бригадне навчання, технічні гуртки та курси. В газетах наголошувалося, що такі робітники були потрібні особливо «для гарячих і шкідливих цехів»²⁶².

Радянська влада поставила перед собою цілу низку практичних питань для вирішення найголовнішого завдання – утворення з республік «культурної країни», зазначалося у статті газети «Радянська Волинь»²⁶³. Велика увага приділялася освіті вчителів. Для підготовки національних педагогічних кадрів у 1920-х рр. у Житомирі постав Єврейський педагогічний технікум, який готував

²⁶¹ Рудницька, Н. В., 2017. *Історія євреїв Житомирщини*: навчальний посібник. Житомир, с. 258.

²⁶² (1924). *Юнацька правда*, 3 серпня, с. 2.

²⁶³ (1924). *Радянська Волинь*, 4 грудня, с. 6.

вчителів для викладання мовою їдиш. У ньому навчалося 120 студентів. Крім того, єврейський відділ діяв при Житомирському інституті народної освіти, де у 1930 р. навчалося 90 студентів. Всього, станом на 1931 р., в УСРР діяло три педагогічних, п'ять сільськогосподарських та 20 індустріальних єврейських технікумів²⁶⁴.

Єдиною можливістю вступу у вищі навчальні заклади освіти для єврейства – «позбавленців» залишався робітфак. Робітфаки (робітничі факультети) були створені при університетах і вишах у 1919 – 1920 рр. для освіти вірної радянській владі верстві студентства. Сюди зараховувалися робітники, члени профспілок, які пропрацювали на підприємстві не менше двох років, селяни, які «не експлуатували чужу працю», а з осіб нефізичної праці – лише члени КП(б)У або члени комсомолу, які мали стаж не менше трьох років. Для успішного зарахування потрібно було швидко читати й знати чотири дії арифметики. Курс навчання тривав два роки. Випускникам робітфаків гарантувався вступ без екзаменів у виші, де квота для них щорічно зростала. Після такого «вступу», через надзвичайно низький загальноосвітній рівень, неспроможність якісно навчатися, більшість з них швидко відсіювалася. Тогочасне студентство з презирством відносилося до робітфаків: «Шуму много, толку нет. То рабочий факультет»²⁶⁵. Уже з 1921 р. був запроваджений «класовий принцип» прийому до вищих навчальних закладів освіти. З цією метою був введений екзамен з політграмоти, під час якого від абітурієнта вимагали висловити свої політичні погляди.

Не дивлячись на всі ідеологічні перегини та складнощі, 1920-ті рр. можна назвати культурним ренесансом євреїв у СРСР.

Більшість молодих літераторів, переважно поетів, які писали на івриті, були авангардистами і дотримувалися крайніх лівих поглядів, а тому у 1924–1925 рр. переїхали з України до Ленінграду і Москви²⁶⁶. Вони вірили, що

²⁶⁴ Рудницька, Н. В., 2017. *Історія євреїв Житомирщини*: навчальний посібник. Житомир, с. 268.

²⁶⁵ Бейзер, М., 1999. *Євреї Ленінграда. 1917–1939*. Москва; Ієрусалим: Gesharim Мосты культуры, с. 301.

²⁶⁶ Там само, с. 327.

заборона івриту – результат тимчасового непорозуміння, яке в найближчий час буде усунуте.

Письменник Борух Шпільберг залишився жити в Бердичеві і дуже переймався тим, що був єдиною людиною у містечку, яка писала на івриті, і не виявилось жодного «вченого чоловіка», з яким можна було обговорити свої творчі ідеї²⁶⁷.

Велика кількість книг і журналів на їдиш видавалося державними видавництвами. З'явилися такі молоді письменники-комуністи, як Ізі Харік. Деякі письменники, які раніше покинули Росію після революції, почали повертатися. У другій половині 1920-х рр. у Радянському Союзі утворилася окрема група видатних письменників, які писали мовою їдиш на єврейські теми – Давід Бергельсон, Перец Маркиш, Моше Кульбак, Лейб Квитко.

Радянська цензура не дозволяла писати про цілий ряд важливих єврейських проблем. Так, не можна було сумувати стосовно зруйнування традиційного укладу містечкового життя, засуджувати переслідування релігійних й сіоністських активістів, представляти антисемітизм тільки в контексті класової боротьби. Дозволені теми – «антисемітизм і погроми», «євреї в революції», «відхід єврейських мас від релігії» тощо, про які могли писати не тільки письменники-євреї²⁶⁸.

У 1920-ті рр. український читач міг познайомитися із творчістю менш визнаних (але не менш талановитих) єврейських письменників на своїй рідній мові, в той час, як російською ці твори не перекладалися до 1990-х рр. (окремі не перекладені й досі). Один з таких авторів – уродженець Бердичева Дер Ністер (Пінхас Каганович). Професор Бер Котлерман зазначає, що твори Дер Ністера публікувалися в харківському журналі «Літературний ярмарок» за

²⁶⁷ Гительман, Ц., 2008. *Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. Авториз. пер. с англ. А. Б. Каменского; науч. редактор О. В. Будницкий. Москва: Новое литературное обозрение, с. 112.

²⁶⁸ Бейзер, М., 1999. *Евреи Ленинграда. 1917–1939*. Москва; Иерусалим: Gesharim Мосты культуры, с. 327.

1929 р.²⁶⁹. У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України у Києві зберігається його листування з українськими письменниками, оповідання «Сп'яніло», яке вперше було опубліковане київським видавництвом Культур-Ліги в літературному альманасі «Україна» на їдиш у 1926 р., а на початку 1929 р. побачило світ у збірці символістської прози Дер Ністера «Фун майне Гітера» («З моїх скарбів»)²⁷⁰.

Не дивлячись на те, що у 1930-х рр. було опубліковано значно більше творів на їдиш, ніж у 1920-х рр., переважна більшість їх написано у відповідності із непорушними принципами «соціалістичного реалізму». Принцип радянської єврейської літератури: «національна за формою і соціалістична за змістом», був надійною перешкодою для «нереалістичних» тенденцій, і одночасно, «захищав» від можливих «націоналістичних і шовіністських перехльостів»²⁷¹. Через масовий процес культурної асиміляції євреїв більшість єврейських письменників почали переходити на російську мову²⁷².

Кульмінацією розвитку так званого «єврейського стилю» була діяльність митців секції Культур-Ліги, яку створили у січні 1918 р. в Києві. «Культур-Ліга була заснована на трьох речах: єврейській народній освіті, єврейській літературі і єврейському мистецтві» – так було сформульовано кредо цієї організації. Завдання Культур-Ліги визначалося у перетворюванні єврейства в інтелігенцію і залученні інтелектуалів до культури їдиш²⁷³.

Протягом 1918–1920 рр. Культур-Ліга відкрила свої відділення у більшості українських міст, де існувала єврейська громада. Бюро

²⁶⁹ В «Літературному ярмарку» Миколи Хвильового обнаружили рассказ еврейского модерниста Дер Нистера, 2016. [online] *Хашадот*. Режим доступа: <http://archive.hadashot.kiev.ua/> [Дата обращения 2 марта 2020].

²⁷⁰ Дер Ністер. Сп'яніло. Пер. з єврейської Е. Райцина. [online] Режим доступу: https://www.academia.edu/35087041/Der_Nister_Drunk_Shiker_1926_in_the_Ukrainian_translation [Дата звернення 4 березня 2020].

²⁷¹ Советский Союз. Евреи в Советском Союзе в 1922–1941 гг. *Электронная еврейская энциклопедия (ЭЕЭ)*. [online] Режим доступа: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15416/> [Дата обращения 27 февраля 2020].

²⁷² Гутман, И., Галиль Н., 2008. *Катастрофа и память о ней*; пер. с иврита: С. Гурбич, А. Шевченко. Киев, с. 99.

²⁷³ Феномен Культур-Ліги (ליגע-קולטור). *Незалежна організація єврейської культури та освіти. Документи, дослідження, історія видавничої діяльності*. [online] Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/node/1918> [Дата звернення 2 липня 2020].

житомирського відділу єврейської Культур-Ліги розміщувалося у приміщенні клубу «об'єдиненцев» у Житомирі по вулиці Петроградській, 14 (сучасна вулиця Покровська, до декомунізації – Щорса. – Авт.). При відділенні існував великий хор. Бюро працювало кожного дня з 16-ї по 18-ту годину, окрім суботи. Поряд знаходився Єврейський художній театр, який був відкритий 14 січня 1919 р. У той час там діяло товариство артистів С. М. Клімова, про що повідомлялося у бюлетені газети «Волинська зоря» 3 березня 1919 р. Примітно було те, що у місцевих газетах «Волинська зоря», «Юнацька правда», «Волынская молва» назва «єврейський» не зазначалася²⁷⁴. Хоча, житомирські видавці, в переважній більшості, були євреями.

В умовах коренізації певних успіхів досягла видавнича справа. Випуском літератури мовою їдиш спочатку опікувалося кооперативне видавництво Культур-Ліга, пізніше – Державне видавництво України та Всеукраїнська філія Центрального видавництва народів СРСР.

У травні 1921 р. була організована Євсекція губвидавництва, яка існувала при Всеукраїнському видавництві. За час свого існування вона випустила книги на різноманітну тематику, такі як «Правила єврейської орфографії», стосовно суспільних і релігійних питань євреїв («Євреї й еміграція», «Боротьба з хедером»), про хвороби («Заразні хвороби» професора Д. Заболотного тощо) та з питань гігієни («Догляд жінки за собою під час хвороби», доктора Гершензона «Харчування грудної дитини»), дитячі книги і казки. Дитячі книжки посідали особливе місце у видавничій діяльності видавництва. Їх ілюстрували: М. Шагал, М. Эпштейн, І. Чайков, Н. Шифрін, Сарра Шор²⁷⁵.

Про широкий спектр діяльності Євсекції на Волині свідчить касова книга Волинського губернського бюро при губкомі КП(б)У, де вказано, що більшість коштів витрачали на транспорт, організацію концертів, мітингів, гонорари за статті, обробку текстів газет. При Голоvbюро організували інформаційний

²⁷⁴ (1919). *Волинська зоря*, 3 березня, с. 3.

²⁷⁵ Ривкіна, Г., 2013. *Євреї в час революційних перетворень (1917–1919)*. [онлайн] Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/3906> [Дата звернення 10 квітня 2021].

відділ, що дозволило видавати газету «Коммунистише Штим» – орган губернського бюро євсекцій при Волинському губкомі КП(б)У.

Також проводилися переговори з місцевими педагогами про видання цілого ряду популярних книг із агрономії, сільського господарства та інших спеціальностей. Лише у 1930 р. мовою їдиш видано 419 найменувань книг і періодичних видань, загальним накладом 2,6 млн примірників. На Житомирщині сіоністським організаціям було дозволено друкувати свої видання «на власному папері»²⁷⁶.

Одночасно з позитивними заходами радянської влади у сфері культури, освіти, науки, політика щодо релігії була незмінною упродовж 1920-х – 1930-х рр. – проти неї велась активна боротьба.

Найсильнішим ударом по радянському єврейству, його національній самосвідомості була атака на іудаїзм, хасидизм та традиції, із ними пов'язані. Релігія проникала в усі сфери життя єврея, визначала його поведінку і менталітет. Єврейська релігія була ключовим компонентом єврейської національної ідентичності. Боротьба носила в першу чергу ідеологічний характер та мала негативні наслідки для послідовних прихильників традиціоналізму. Створювалася ціла система альтернативних ритуалів, які повинні були відображати нові радянські реалії та практики.

Пропаганда майже не мала впливу на старше покоління, багато євреїв, і особливо жінки, продовжували дотримуватися єврейських традицій і ритуалів. Як зазначає у своєму дослідженні Е. Школьнікова, молоде покоління було більш гнучким, до того ж з економічної необхідності йому доводилося працювати в Шаббат і свята. Впливали також соціальні й політичні чинники, адже релігійна людина ставала другорядною в новому атеїстичному суспільстві²⁷⁷.

²⁷⁶ Рудницька, Н. В., 2017. *Історія євреїв Житомирщини*: навчальний посібник. Житомир, с. 248.

²⁷⁷ Школьнікова, Э. *Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском)*. [online] *Общество «Еврейское наследие»*. Режим доступа: http://jhist.org/lessons_09/1930.htm. [Дата обращения 25 апреля 2021].

На основі здійсненого аналізу доволі строкатого релігійного середовища Волині–Житомирщини, можна констатувати, що найбільше іудейських громад було зосереджено у Волинській та Бердичівській округах.

Синагога була одним із численних об'єктів, які символізували єврейську присутність у Житомирі. Згідно з постановою Адміністративного відділу, Хоральна синагога по Старовільській вулиці Житомира мала бути закритою. Скаргу Правління синагоги відхилили і доручили Адміністративному відділу скласти доповідну записку до ВУЦВК про санкціонування закриття синагоги²⁷⁸.

У Лугинах група євреїв-ремесників, не дочекавшись дозволу райвиконкому, самовільно захопила синагогу для влаштування там майстерні. В Ємільчино та селі Виступовичі Овруцького району закрили синагоги без достатньої кількості підписів: збираючи підписи людям погрожували, у голосуванні брали участь неповнолітні²⁷⁹.

По відношенню до представників іудейських священнослужителів дії радянського режиму у 1920-х рр. інколи мали надзвичайно жорсткий характер. Голови єшив Житомира, Києва, Бердичева разом із своїми учнями змушені були нелегально переїхали до сусідньої Польщі. А рабин Гедале-Мойше Гольдманізі містечка Новограда-Волинського був засуджений до 7 років сибірських таборів за утримання єврейської релігійної школи²⁸⁰.

З 1932–1933 р. розпочалося поступове згортання політики «коренізації», що символізувало завершення «загравань» сталінської влади з регіонами та національними групами. У цих умовах державно-партійна політика щодо національних меншин, зокрема, євреїв, різко змінюється. Ліквідовуються єврейські національні райони і селищні ради, навчальні заклади переходять, у переважній більшості, на російську мову викладання. Втілювалась у життя сталінська концепція «розв'язання» національного питання, яка передбачала так зване «злиття націй».

²⁷⁸ ДАЖО, ф. 354, оп. 1, спр. 37, арк. 23.

²⁷⁹ Рудницька, Н. В., 2017. *Історія євреїв Житомирщини*: навчальний посібник. Житомир, с. 256.

²⁸⁰ Коган, Л., 2017. Из истории еврейской общины г. Новограда-Вольнского. [online] *Еврейская Старина*, № 1(92). Режим доступа: <https://berkovich-zametki.com/2017/Starina/Nomer1/LKogan1.php> [Дата обращения 18 марта 2020].

Непоследовність національної політики радянської влади, боротьба з релігією, зневажливе ставлення до певних суспільних верств породжували та посилювали в суспільстві процеси расової та релігійної ксенофобії. Одним із таких явищ безперечно був антисемітизм.

Радянська влада спочатку приховувала факти прояву антисемітизму в державі від міжнародної спільноти, яка вірила у тезу, що «єврейське питання» успішно й остаточно ліквідовано у радянській країні, «країна ж «соціалістична». Але вже з другої половини 1920-х рр. антисемітські настрої й ексцеси стали в СРСР занадто явними, щоб можна було їх приховувати і надалі²⁸¹. З проявами побутового антисемітизму радянська влада намагалась боротися, випускаючи з цього приводу роз'яснювальну літературу. Однією з перших робіт на цю тему була книга «Антисемітизм – зброя наших ворогів» Д. Бурменко-Ортенберга. Вона написана у популярній формі запитань і відповідей, не переобтяжена фактичним матеріалом. На головне запитання книги: «Хто наші вороги?» автор дає вичерпну відповідь, називаючи цілі групи ворогів: від білогвардійців до непманів, але зазначає: «Не євреї наші вороги. Наш класовий ворог – це, насамперед, світова буржуазія»²⁸².

П. Канцелярський у праці «Радянська влада і єврейське населення в СРСР» опублікованій у 1929 р. розглядав причини тогочасного антисемітизму в середовищі службовців, студентів вищих навчальних закладів, робітників і закликав дати антисемітизму рішучу відсіч: «не можна допустити, щоб у середовище трударів вносилися національна ворожнеча, бо це послаблює робітничий клас і його диктатуру»²⁸³.

На початку 1930-х рр. у ситуацію втрутився сам Й. Сталін. Він оголосив у світовій пресі таку заяву: «Комуністи, як послідовні інтернаціоналісти, являються непримиримими і запеклими ворогами антисемітизму. В Радянському Союзі антисемітизм карається, як явище вороже радянському

²⁸¹ Гольдельман, С., 1958. Український збірник. *Книга 14*. Інститут для вивчення СРСР. Мюнхен, с. 49.

²⁸² Сучкова, О. Ю., 2014. Повсякденність єврейського населення УСРР у міжвоєнний період: вітчизняний історіографічний вимір. *Історичні та політологічні дослідження*. Видання Донецького національного університету, № 3–4 (57–58), с. 126.

²⁸³ Там само, с. 127.

устрою. Активні антисеміти караються смертною карою»²⁸⁴. Ця відповідь досягла цілі, на яку вона була розрахована: усунути можливі сумніви й укріпити надалі віру в те, що «єврейське питання» справді розв'язано. Від власних громадян промову Сталіна приховали на декілька років, оскільки її зміст не відповідав дійсності.

Таким чином, радянське державне будівництво та суспільне життя упродовж 1920-х – 1930-х рр. було позначене рядом практик та експериментів в економіці, культурній сфері, змінами у соціальній структурі та перебудовою відносин між владою та громадянином.

Нові суспільно-політичні реалії 1920-х рр. вплинули на активні міграційні процеси представників єврейської спільноти. Їх причини мали комплексний характер – економічні труднощі, побоювання повторення погромів, кращі побутові та соціально-економічні умови життя у великому місті. Єврейське населення Правобережної України активно мігрувало до великих міст СРСР.

«Воєнний комунізм» завдав, і без того слабкому господарству країни, ще більшої шкоди. Тому керівництво «країни Рад» було змушене піти на поступки у вигляді непу. Для єврейства це був економічно сприятливий період – вони активно долучилися до легальних форм виробництва, торгівлі, кооперації тощо.

Перебудова соціальної радянської структури суспільства була позначена активними жіночими емансипаційними процесами. Жіноче єврейство безпосередньо було охоплене вказаним явищем, яке мало для цієї спільноти вагомий наслідок, зокрема, збільшення рівня освіченості.

1920-ті роки стали періодом культурного розвитку населення союзних республік та національних меншин Радянського Союзу. На Правобережній Україні було утворено значну кількість національних органів влади: сільських, місцевого самоврядування та окремих судів.

Період коренізації позитивно позначився на розвитку освіти та культури. Створено мережу єврейських освітніх установ різного рівня – початкових,

²⁸⁴ Гольдельман, С., 1958. Український збірник. *Книга 14*. Інститут для вивчення СРСР. Мюнхен, с. 50.

середніх шкіл, закладів середньоспеціальної та вищої освіти. Діяли єврейські громадські спортивні та скаутські організації.

Єврейська література, яка створювалася на їдиші, видавалася значними накладками. Переклади її здійснювалися безпосередньо на українську мову, минаючи російську. Працювали спеціальні видавництва, які обслуговували культурні потреби єврейської спільноти.

3.2. Еміграційні процеси в єврейському середовищі: причини, напрямки та соціальний портрет переселенців

Масову хвилю еміграції євреїв спричинили соціальна, політична та економічна ситуація в радянській Україні. Перша світова війна, революції, єврейські погроми, занепад штетлів підірвали звичний уклад життя, тісно пов'язаний із релігійними та культурними традиціями. Єврейська національна меншина опинилася у досить складному становищі. Заможніші євреї, які не підтримували політику більшовиків, боялись конфіскації приватної власності, націоналізації промисловості, втрати торгових привілеїв. Саме цей економічний фактор став ключовим у їх від'їзді за кордон. Однак слід зазначити, що бажання емігрувати виникало не лише у заможних євреїв, але й представників інших соціальних груп. У випадку менш заможних чи навіть незаможних євреїв, обставинами, що спонукали до виїзду за кордон була загальна політична ситуація у СРСР, та пам'ять про жахіття погромів, які могли повторитись у майбутньому.

Після закінчення громадянської війни та створення СРСР, виїзд громадян за кордон став ретельно контролюватися радянським бюрократичним апаратом. Одночасно з вказаними подіями США і Великобританія закрили власні кордони перед єврейськими емігрантами з території колишньої Російської імперії, остерігаючись великої хвилі біженців, загального зростання антисемітизму та поширенням вказаними іммігрантами ідей «світової революції». Так, уряд

США у 1921 р. скоротив квоту євреїв-іммігрантів до 50 тис. осіб на рік, а в 1924 р., – до 10 тис. осіб²⁸⁵.

Виїхати з УСРР було значно складніше, ніж, наприклад, із Західної України, практично неможливо. У таємному листі наркома внутрішніх справ Василя Манцева від 19 квітня 1922 р. зазначалось: «Тільки Київ, Житомир, Вінниця, Чернігів всім Губотуправам... НКВС роз'яснює, що масові виїзди за кордон у теперішній час є досить небажаними, а тому необхідно при розгляді заяв громадян про видачу закордонних паспортів збирати від судово-каральних чи надзвичайних органів найточніші відомості про особу виїжджаючого, а також необхідне особливе клопотання державних установ чи підприємств про дозвіл тим, хто подавав заяву виїзду за кордон. Деякі полегшення у напрямку можливі тільки для емігрантів пролетарського і напівпролетарського походження»²⁸⁶.

У Постанові РНК УСРР від липня 1922 р. йшлося про довідки від Обкомгоспу про відсутність комунальних заборгованостей, від фінвідділу про відсутність державних заборгованостей та свідоцтво від ДПУ, що підтверджувало перед народним комісаром іноземних справ чи його уповноваженим (з дозволу яких міг відбутися виїзд за кордон і якими видавалась віза) відсутність перепон до виїзду²⁸⁷. Свідоцтва від ДПУ таємно видавалися від імені губернських відділів управління (калька російською – губотуправ). В «Інструкції № 18 Губотуправам про видачу свідоцтв про відсутність перепон для виїзду за кордон» зазначалося, що «видача свідоцтва й відмова від видачі такого повинні робитись виключно від імені губотуправ»²⁸⁸. Про необхідність отримання цієї довідки-дозволу для виготовлення візи з губернського відділу управління виконавчого комітету, повідомляється у

²⁸⁵ Дзира, О. І., 2016. *Імміграційна політика Канади щодо суспільно-політичного статусу українських переселенців 1918–1939 рр.* Кандидат історичних наук. [online] Міністерство освіти і науки України. Науково-дослідний інститут українознавства. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Dzyra_Olesia/Immigratsiina_polityka_Kanady_schodo_suspilno-politychnoho_statusu_ukrainskykh_pereselentsiv_1918193/ [Дата звернення 15 серпня 2021].

²⁸⁶ ДАКО, ф. Р-111, оп. 4, спр. 1.34, арк. 48.

²⁸⁷ ДАКО, ф. Р-4205, оп. 1, спр. 115, арк. 26.

²⁸⁸ Там само, арк. 22.

листуванні Російсько-канадсько-американського пасажирського агентства (далі – РУСКАПА) у Москві з його відділом у Києві, і підтверджується майже в кожній архівній справі.

30 жовтня 1923 р. РНК СРСР було ухвалено «Статут пасажирського агентства РУСКАПА». Документ закріплював за організацією монополію у справі еміграції із теренів СРСР. Засновниками агентства були Добровільний флот і Центральне правління державного торгового флоту, в надалі – «Русфлот», іноземні структури представляли: «Canadian Pacific Railway Company», «Cunard Steamship Company Limited», Голландсько-Американська Лінія²⁸⁹.

РУСКАПА надавало допомогу громадянам СРСР в оформленні документів для виїзду за кордон, здійснювало їх відправлення. Матеріали фонду РУСКАПА свідчать, що з території радянської України, виїзд здійснило менше однієї тисячі осіб, за весь період існування агентства протягом 1923–1930 рр. Підтвердженням цього є архівні справи, які зберігаються у державних архівах Житомирської і Київської областей. Значна частина цих справ стосується еміграції єврейських мешканців Бердичівської, Житомирської (з 1925 р. – офіційна назва Волинська. – Авт.) і Коростенської округ, що намагалися виїхати за межі СРСР упродовж 1925–1930 рр. Зазначені архівні документи засвідчують, що більшість євреїв виїжджали саме із містечок (штетлів), таких як Бердичів, Житомир, Любар, Чуднів, Білогородка, Шепетівка, Коростень, Ізяслав, Умань та ін.

Аналіз справ емігрантів Волинського агентства РУСКАПА засвідчує, що більшість мешканців Волинської округи бажали виїхати до Канади (301 справа) та США (124 справи). У деяких справах вказуються навіть безпосередньо міста, до яких прямували емігранти: Бостон, Нью-Йорк, Вашингтон, Чикаго, Клівленд. В інших документах є свідчення про еміграцію у країни Південної

²⁸⁹ VGD.RU ВЕБ, 2015. *Документи об иммигрантах содержащиеся в архивах бывшего СССР*. [online] Режим доступа: <https://forum.vgd.ru/1582/53708> [Дата обращения 12 августа 2021].

Америци: до Уругваю – 54 справи, Аргентини – 39 справ, Мексики – 26 справи, навіть були охочі виїхати на Кубу – 7 справ і до Бразилії – 3 справи.

Але не всім охочим вдалося емігрувати. У близько 20–30 % справ зазначається, що виїзд не відбувся. Це відбувалося через різні обставини: відмовлялися самі від поїздки через брак коштів, або отримували відмову в агентстві. Іноді вказувалося, що поїздка анульована, рідше – відмовляли в закордонному паспорті або не змогли виїхати через стан здоров'я. У назвах деяких справ навіть вказувалися релігійна приналежність (баптисти, лютерани) або професія емігранта «цирульник Хая-Тойбе»²⁹⁰.

Кожна справа фонду співвідноситься із прізвиськом охочого претендента виїхати з Радянського Союзу. Кількість охочих емігрувати пояснюються економічним, соціальним та політичним становищем українських євреїв на цих землях та еміграційною політикою СРСР.

Серед документів особових справ, збереглися опитувальні листи, медичні довідки, телеграми, ділове листування акціонерного товариства з клієнтами, квитанції про сплату послуг та інші важливі дані. Вони дають можливість з'ясувати правила виїзду з СРСР та в'їзду до США і Канади, вимоги до громадян, які бажають емігрувати (вік, стан здоров'я, склад родини, рівень грамотності, наявність запрошення, грошові витрати на поїздку та оформлення закордонних паспортів для дорослих і дітей) та інші, насамперед біографічні, відомості. Якщо в попередній період емігрували в основному бідні єврейські робітники й ремісники, що селилися в Нью-Йорку, Філадельфії, Чикаго, Сент-Луїсі, Сан-Франциско та інших великих містах США, то значну частину післяреволюційної радянської єврейської еміграції становила інтелігенція і представники середніх і вищих класів. Чимало їх мріяли згодом повернутися на звільнену від більшовиків батьківщину.

У родинних спогадах, також можна знайти згадки про те, що багато євреїв після революції емігрували з територій колишньої Російської імперії в

²⁹⁰ ДАЖО, ф. Р. 260, оп. 1, спр. 495. 7 арк.

різних напрямках. Раїса Константиновська (Рабінович) згадувала, як її батьки – інженер Григорій (Герш) Константиновський і його дружина Єлизавета Генріховна (в дівочтві Піковська) також обговорювали питання еміграції (вночі, коли діти вже повинні були спати). «Я пам'ятаю, ми жили у Шепетівці, на польському кордоні. Багато хто йшов через кордон пішки, перевозячи свій скарб, переводячи худобу... Але мати не хотіла емігрувати до Польщі. Хотіла в США, де вже жили її брат (Ісаак з родиною) і сестра (Єва). А це, мабуть, було неможливо. Так ми і залишилися в Союзі... І ніколи про це розмов не було»²⁹¹.

Процес виїзду за межі УСРР керувався спеціальним нормативним актом – «Положенням про в'їзд в межі СРСР і виїзд за межі СРСР», прийнятим ЦВК і РНК СРСР 5 червня 1925 р. Оформленням закордонних паспортів у СРСР займався Народний комісаріат іноземних справ. Однак дозвіл на їх видачу надавався Народним комісаріатом внутрішніх справ (далі – НКВС) та Народним комісаріатом з військових справ. Закордонний паспорт діяв протягом 6 місяців із моменту виїзду за межі СРСР і міг бути продовжений ще на 6 місяців за додаткову плату. Порушення цих строків каралось штрафом²⁹².

До еміграції не допускалися: 1) особи з низьким рівнем розумового розвитку, психічно хворі; 2) хворі на сухоти або будь-які інші інфекційні захворювання; 3) німі, сліпі, каліки; 4) злочинці; 5) повії та сутенери; 6) жебраки й волоцюги; 7) особи, які прибувають до Канади за кошти добродійних інституцій; 8) хронічні алкоголіки; 9) анархісти та члени анархістських організацій; 10) особи, які не вміють читати будь-якою мовою (за винятком дітей до 15 років і дорослих після 55 років)²⁹³.

²⁹¹ *Создано Раей: мемуары, генеалогическое дерево*, 2015. Леонид Вольнский. Писатель, художник, организатор поисков Дрезденской галереи. [online]. Режим доступа: <http://zwinger.it/> [Дата ображення 14 февраля 2020].

²⁹² Дзира, О. І., 2016. *Імміграційна політика Канади щодо суспільно-політичного статусу українських переселенців 1918–1939 рр.* Кандидат історичних наук. [online] Міністерство освіти і науки України. Науково-дослідний інститут українознавства. Режим доступу : https://chtyvo.org.ua/authors/Dzyra_Olesia/Immihratsiina_polityka_Kanady_schodo_suspilno-politychnoho_statusu_ukrainskykh_pereselentsiv_1918193/ [Дата звернення 15 серпня 2021].

²⁹³ Там само.

Для виїзду з УСРР потрібно було мати: 1) проїзний квиток на корабель (шифскарта), яку переважно оплачували родичі з-за кордону; 2) виклик від них з Канади чи то з іншої країни; 3) закордонний паспорт; 4) довідку з військкомату; 5) медичну довідку; 6) візу. Але, за розпорядженням державних органів, встановлювалися різні додаткові обмеження на в'їзд-виїзд.

Для пред'явлення американському консулу також потрібно було мати: 1) свідоцтво про несудимість; 2) метрику про народження і про шлюб (якщо така була); 3) фотокартки; 4) 10 доларів для оплати американської візи; 5) кишенькові гроші на особисті потреби і для проживання у Москві протягом декількох днів²⁹⁴.

Реєстраційні картки видавалися за наявності медичної довідки, опитувального листка і свідоцтва про професію. До відома пасажирів доводилося, що для виїзду в «різні заокеанські країни» урядом встановлювалися різноманітні правила. Вимагалось мати три незавірені фотокартки, надавати точні відповіді на запитання опитувального листка. У листі потрібно було вказати: 1) на скільки осіб виготовлялася шифскарта та дата заповнення; 2) прізвище, ім'я, по-батькові; 3) дату народження; 4) чи вміли читати і якою мовою; 5) заняття або спеціальність; 6) сімейний стан (одружений чи неодружений, вдівець, розведений тощо); 7) місце народження. У другій частині опитувальника вказували місто і країну, куди їхали і до кого (ступінь спорідненості й точну адресу), а також назву губернського міста, де отримували закордонний паспорт. У кінці зазначалася постійна адреса емігранта²⁹⁵.

Окрім зазначених вище документів для виготовлення паспорта, існували документи для отримання візи. До таких належало й свідоцтво про професію, про виготовлення якого ми дізнаємось з листа РУСКАПА до громадянки Махновенської-Горенштейн Леї з Бердичева від 27 квітня 1926 р., яка виїхала до батька в США як домашня прислуга: «Крім того... просимо негайно

²⁹⁴ ДАКО, ф. Р-3066, оп. 1, спр. 187, арк. 10.

²⁹⁵ ДАКО, ф. Р-3066, оп.1, спр. 566, арк. 12.

прислати свідоцтво про те, що Ви за професією домашня прислуга, назване свідоцтво може бути отримано на Біржі праці, Профспілці чи Міліції»²⁹⁶.

Наприклад, з Любара в Аргентину, до братів намагалися виїхати Песла (14 років) і Ріва (12 років) Красногар. Крім вищеназваних документів, їм обов'язково потрібно було мати дозвіл батьків, а також отримати довідку від адмінвідділу Бердичева, що перешкод до виїзду немає та оплатити виготовлення закордонних паспортів²⁹⁷. Московське агентство РУСКАПА узгоджувало відправку малолітніх пасажирів із кимось з дорослих, хто також виїжджав до Аргентини²⁹⁸. Коли закордонні паспорти були готові, надсилався лист про терміни прибуття у Київ для відправки на Москву і потім до Аргентини. При собі потрібно було мати реєстраційну картку з відміткою про видачу паспорта, дві незавірених фотокартки кожної сестри, листи від рідних із Аргентини, гроші на особисті потреби, для перебування у Москві і за багаж, а також 3 долари 10 центів з кожної людини на оплату аргентинської візи²⁹⁹. У січні 1930 р. на пароплаві «Денерара» вони (сестри Красногар) усе ж вирушили до Аргентини.

Отже, виїзд за кордон відбувався лише через Москву. Квартира в готелі коштувала 4 крб за добу. Витрати в дорозі для особистих потреб – 5 доларів, також на проживання за кордоном протягом 5–6 перших днів потрібно було мати 6 доларів. Для прикладу, шифскарта 2-го класу від Москви до Нью-Йорка коштувала 202 долари³⁰⁰.

Московське товариство РУСКАПА видало спеціальні циркуляри і розпорядження про відправку сімейних і самотніх пасажирів-емігрантів³⁰¹. Показовою є справа Лейзера Іцковича Кнелера з Махнівки Бердичівської округи, що у 1926 р. з сім'єю зібрався виїхати до Канади в місто Вінніпег, де вже проживав його брат. Лейзер Іцкович не міг своєчасно подати документи на

²⁹⁶ ДАКО, ф. Р-3066, оп.1, спр. 775, арк. 5.

²⁹⁷ ДАКО, ф. Р-3066, оп.1, спр. 566, арк. 19.

²⁹⁸ Там само, арк. 18.

²⁹⁹ ДАКО, ф. Р-3066, оп.1, спр. 566, арк. 3.

³⁰⁰ ДАКО, ф. Р-3066, оп.1, спр. 439, арк. 12.

³⁰¹ ДАКО, ф. Р-3066, оп.1, спр. 1, арк. 2.

закордонний паспорт, тому що не мав довідки з військкомату про зняття його з обліку. До того ж, сім'я була бідною, грошей не вистачало на два паспорти, хоча Л. Кнелер за професією був столяром і працював на заводі (не вказано на якому. – Авт.)³⁰². За період оформлення документів, доньці Хані виповнився 1 рік і 10 місяців (на початку оформлення документів їй було 6 місяців). Ця обставина вимагала купівлі шифскарти за половину вартості, що складало 31 долар і 25 центів³⁰³, а в 1927 р. вартість зросла до 83 доларів 75 центів. Для дітей до 16 років окремий паспорт не вимагався, їх вписували до паспорта матері.

Однією із додаткових перешкод для виїзду, була невідповідність жіночих імен у документах, і тому було прийнято рішення змінити єврейські імена на російські: Хая (дружина Л. Кнелера) – Клара, Хана – Анна. За підготовку всіх документів заплатили родичі. І лише за сприяння Єврейського Імміграційного Товариства в Канаді (ІКА), Л. Кнелеру був виданий паспорт за пільговим тарифом як «трудоному елементу». У березні 1927 р. родина терміново виїхала через Козятин у Москву, а потім до Канади³⁰⁴.

Агенти численних мореплавних компаній безконтрольно й безкарно здійснювали вимагання, по-суті справи, відвертий грабунок у єврейського й малочисельного українського населення, яке емігрувала. Іноземний відділ у Бердичеві затримував виготовлення закордонного паспорта Борису (Берку) Кацу з містечка Погребище Бердичівської округи, що працював рахівником. Лише після того, як він заплатив 6 крб., щоб прискорити цей процес, зміг отримати паспорт³⁰⁵.

Показовим прикладом грабунку емігрантів агентами РУСКАПА є справа Леї Іосіфовни Вейцман, яка 1927 р. намагалася виїхати з Любара, тодішньої Бердичівської округи до США. Спочатку їй повідомили, що вартість закордонного паспорту складає 55 крб., але згодом з'ясувалося, що це

³⁰² ДАКО, ф. Р-3066, оп.1, спр. 551, арк. 32 зв.

³⁰³ Там само, арк. 37.

³⁰⁴ ДАКО, ф. Р-3066, оп.1, спр. 551, арк. 1.

³⁰⁵ ДАКО, ф. Р-3066, оп.1, спр. 525, арк. 8.

пільговий тариф для робітників. Але оскільки Л. І. Вейцман була літньою жінкою й перебувала на утриманні сина, то її цікавило чи може вона розраховувати на такий паспорт. Відповідь була негативною. У Бердичівському адмінвідділі їй повідомили, що вартість закордонного паспорту складає 220 крб., а для «нетрудових елементів» – 330 крб. Також вона наївно цікавилася у листі про можливість вивезення грошей та коштовностей за кордон та в якій спосіб це дозволяється. Виготовлення документів, «не зрозуміло з яких причин», затримувалося. Уже з наступного листа Л. Вейцман у Московське товариство стало відомо, що її будинок згорів при загадкових обставинах, жінка була у відчаї і наполягала, що бажає виїхати якнайшвидше³⁰⁶.

Ще одна подібна справа. Ліза Кельнер, 24 років, з Любара, отримала свідоцтво про те, що вона за професією – кравчиня, але цього для отримання візи виявилось недостатньо³⁰⁷. Примітно те, що документи в Любарі Бердичівської округи видавалися українською мовою, а печатки були двомовні – їдиш/українська. Підготовкою її документів займався Іноземний відділ Бердичівського окружного адміністративного відділення. Спочатку помилково справа була надіслана до Волинського агентства РУСКАПА у Житомир, пізніше була переадресована до Києва. Л. Кельнер подавала в народний суд документи «на право бідності», але їй відмовили. Спочатку вона заплатила за паспорт 40 крб., але у 1926 р. тарифи змінилися і тому, в жовтні їй потрібно було внести доплату за паспорт – ще 110 крб., оскільки, згідно документів, вона не належала до «трудової категорії»³⁰⁸. До того ж строк дії візи закінчився ще 8 липня, потрібно було його продовжувати, а за все додатково платити. Після продовження строку дії візи до лютого 1927 р., дівчина знову готувала документи для еміграції і їй все ж таки вдалося виїхати до сестри в Канаду.

Документи готувалися досить тривалий час, процедура для молодих людей, зокрема дівчат, була складною. Це певним чином ілюструє справа

³⁰⁶ ДАКО, ф. Р-3066, оп. 1, спр. 187, арк. 16 зв.

³⁰⁷ ДАКО, ф. Р-3066, оп. 1, спр. 531, арк. 36.

³⁰⁸ Там само, арк. 12.

Фейги Дорфман з Бердичева. Коли їй виповнилося 18 років, вона зібралася виїхати до рідних у Канаду. Початок листування із Київським агентством датується вереснем 1926 р., і тільки у березні 1927 р. Ф. Дорфман отримала дозвіл на виїзд до Москви. Досліджуючи та порівнюючи особові справи фонду, можна зробити висновок, що цій дівчині вдалося досить швидко пройти всі процедури. Вона навіть змогла отримати паспорт за пільговим тарифом для робітників, що складав 55 крб. Цьому посприяло Канадське Єврейське Товариство «ІКА», яке, надіслало 50 доларів для виготовлення документів, що засвідчують близько десяти аркушів даної справи³⁰⁹. А двадцятирічна Рухель Гітман, також з Бердичева, яка була освіченою (в реєстраційній картці вказувалося про вміння читати будь-якою мовою) і мала довідку, що була домашньою прислугою, не змогла виїхати до Канади за браком коштів³¹⁰.

Циркуляр № 115 «Б» від 14 грудня 1927 р. змінював правила для виїзду за кордон самотніх жінок. Франя Канєвська, 1903 року народження, збиралася виїхати на Кубу, але було не відомо до кого саме. Вона була неосвічена, займалася хліборобством, тому агент Л. Жадановський вирішував питання її виїзду з січня по листопад 1928 р. Коли з'ясувалося, що вона хоче виїхати до нареченого, громадянина США Самарського (ім'я не відоме. – Авт.), їй не дозволили цього зробити. Тільки після телеграми Нью-Йоркської Контори Пароплавної Лінії «Ройяль Мейль» від 5 квітня 1929 р. про те, що власник їхньої шифскарти Самарський прибув у Європу, процес підготовки виїзду за кордон і Ф. Канєвської пришвидшили, та розпочали вдруге готувати документи. Самарський змушений був прибути у порт Риги для реєстрації шлюбу, оплатити повторно виготовлення усіх документів. І лише у листопаді 1929 р., узгодивши та пройшовши всі радянські бюрократичні процедури, вони змогли виїхати до США³¹¹.

³⁰⁹ ДАКО, ф. Р-3066, оп.1, спр. 390, арк. 18, 19, 20, 21, 22, 26, 30, 31.

³¹⁰ ДАКО, ф. Р-3066, оп.1, спр. 267, арк. 10.

³¹¹ ДАКО, ф. Р-3066, оп.1, спр. 525, арк. 1.

Якщо попередньо узагальнити питання виїзду українських євреїв у «Новий світ» протягом міжвоєнного періоду, то Канада, згідно статистичних даних, вийшла на перше місце за кількістю переселенців. Це було пов'язано зі встановленням ряду обмежень на в'їзд у США, а також кращими умовами для проживання і праці в Канаді, ніж в Аргентині, Бразилії, Парагваї, Уругваї та ін. країнах³¹². Канада відчувала потребу в робочій силі у сфері сільського господарства, а також емігранти мали матеріальну та моральну підтримку діаспори Канади. Саме до Канади в окреслений період емігрувала значна кількість євреїв та українців.

Якщо здійснити короткий огляд питання еміграції євреїв та українців до Канади, то варто зазначити, що певне «перезавантаження» вказаного процесу датоване 1923 р. Цьому сприяла угода, підписана 15 листопада 1925 р. між канадським урядом і залізничними компаніями «Canadian National Railway» і «Canadian Pacific Railway», що надавала останнім право перевозити емігрантів зі Східної Європи, які мали бути працівниками у сфері сільського господарства чи домашньою прислугою. Уже згодом у 1929 р., у роки Великої економічної депресії, для зменшення потоку іммігрантів було визначено віковий ценз для чоловіків: від 18 до 45 р.³¹³. А з 1930 р. на в'їзд до Канади мали право тільки реемігранти, жінки, наречені і діти до 18 років попередньо прибулих іммігрантів, які могли їх утримувати і надати житло. Друга половина 1930-х рр. позначилася незначним збільшенням обсягу імміграції, у зв'язку із покращенням економічного становища Канади. Проте варто зазначити, що у даному випадку про Радянську Україну вже йшлося, оскільки країна переживала період жорсткого сталінського тоталітаризму.

Серед інших напрямків переселення була й Палестина. Еміграція в країну тривала легально до 1936 р. За цей час туди переїхало близько 30 тис.

³¹² Дністрянський, М., 2008. *Етнографія України*: навчальний посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, с. 159.

³¹³ Дзира, О. І., 2016. *Імміграційна політика Канади щодо суспільно-політичного статусу українських переселенців 1918–1939 рр.* Кандидат наук. [online] Міністерство освіти і науки України. Науково-дослідний інститут українознавства. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Dzyra_Olesia/Immihratsiina_polityka_Kanady_schodo_suspilno-politychnoho_statusu_ukrainskykh_pereselentsiv_1918193/ [Дата звернення 15 серпня 2021].

радянських євреїв, певний відсоток з яких складали вихідці з Правобережної України³¹⁴. Палестинський еміграційний напрямок суттєво відрізнявся від усіх інших. У ньому головну спонукальну роль відігравали не тільки економічні фактори, але й ідея «повернення до Палестини (історичної батьківщини) і до старосврейської культури»³¹⁵. Окрім того, виїзд до Палестини, на певних етапах, був здебільшого еміграцією поодиноких осіб – «халуцім» (піонерів), тоді як єврейська еміграція в інші країни мала переважно родинний характер³¹⁶. Безробіття і важкі кліматичні умови у Палестині змусили багатьох емігрантів повернутися до СРСР.

Наприкінці 1920-х рр. у СРСР розпочалося поступове згортання політики коренізації, посилення авторитарних тенденцій, створення штучних додаткових труднощів у виготовленні (отриманні) документів на виїзд із держави. Так, зокрема, у липні 1928 р. розпочало діяти розпорядження НКВС про необхідність довідки з фінансових органів про відсутність заборгованостей перед державою для видачі паспорта, стали звичними відмови «з політичних мотивів», зросли консульські збори. У 1930 р. було закрите товариство РУСКАПА.

До середини 1930-х рр. у СРСР сформувався режим, який практично унеможлилював виїзд радянських громадян. 9 червня 1935 р. у радянському кримінальному кодексі поняття «зрада Батьківщині» було доповнене пунктом «втеча за кордон». За такі дії передбачалося застосування вищої міри покарання – смертної кари³¹⁷. До середини 1930-х рр. кордони СРСР поступово «закрилися», а заява про бажання емігрувати наражала на небезпеку заявника та його сім'ю, з тієї ж причини припинялися і зв'язки з родичами-емігрантами.

³¹⁴ Пархомовский, М. и Харув, Д., 2009. На четырех краях земли. Еврейская эмиграция из России (1881–1939). *Лехаим*. [online]. Режим доступа: <https://lechain.ru> › ARHIV › kabinet [Дата обращения 20 августа 2021].

³¹⁵ Schipper, N., 1930. *Historja Żydów oraz przegląd ich kultury*. Lwów., Cz. II. S. 91.

³¹⁶ Качараба, С., 2011. *Еміграція євреїв із Західної України в Палестину у 1919–1939 роках*. [online]. Режим доступа: <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um7/Statti/5-KACHARABA%20Stepan.htm> [Дата звернення 20 серпня 2021].

³¹⁷ Ключ, В., 2012. *9 июня 1935 года в СССР приняли закон о смертной казни за побег за рубеж*. [online]: Режим доступа: <http://topwar.ru/15206-9-iyunya-1935-goda-v-sssr-prinyali-zakon-o-smertnoy-kazni-za-pobeg-za-rubezh.html> [Дата обращения 21 декабря 2020].

Приблизно з цього часу офіційною у політичній доктрині радянської влади стала теза про те, що жодна радянська людина не бажає залишати СРСР.

Таким чином, процес еміграції радянських євреїв загалом та українських, зокрема, розпочався у першій половині 1920-х рр. Радянська влада випрацювала доволі складний, вартісний та довготривалий механізм, через який необхідно було пройти всім особам-емігрантам. Деякі полегшення були можливі тільки для емігрантів пролетарського і напівпролетарського походження. Влада чітко визначила коло осіб, яким виїзд із країни був категорично заборонено, таким чином піклуючись про, так би мовити, своє політичне реноме. Основними категоріями населення, хто емігрував, були молоді сім'ї, які мали родичів за кордоном, молоді самотні дівчата, що виїжджали або до батьків (чи когось одного з них), які раніше емігрували, або до нареченого, рідше молоді чоловіки – столяри, кравці, перукарі, рахівники за професією.

Важливе значення у справі еміграції з СРСР мали певні організації та товариства. Так, з 1923 р. розпочало свою роботу пасажирське агентство РУСКАПА, яке мало монополію у справі еміграції із теренів Радянського Союзу. Сприяли у питаннях еміграції також Канадське Єврейське Товариство «ІКА» і матеріальна та моральна підтримка діаспори країни, до якої відбувався виїзд. З радянських територій українські емігранти виїжджали через Москву спершу до Європи, а вже пізніше частина з них перебиралась до країн Північної та Південної Америки.

3.3. Репресії проти представників єврейської технічної, наукової та творчої інтелігенції

Упродовж 1930-х рр. у Радянському Союзі тривало утвердження авторитарного політичного режиму, який поступово перетворився на тоталітарний. Цей процес супроводжувався посиленням діяльності репресивно-карального апарату. 1930-ті роки «завершилися» «великим терором» 1937–1938 рр., який безпосередньо торкнувся значної кількості інтелігенції,

військових, представників різних національностей та соціальних груп. «Велика чистка» 1937–1938 рр. за задумом Й. Сталіна та його соратників, мала здійснити санацію радянського суспільства від небажаних осіб. Дослідники сталінського терору серед його причин найчастіше називають прагнення керівництва СРСР знищити так звану «п'яту колону» – уявних та реальних противників комуністичного режиму.

Історики М. Юнге та Р. Біннер на основі вивчення таємного наказу № 00447 та технології його виконання, запропонували таке означення «великого терору» – «поняття, яке включає масові репресивні операції серпня 1937–листопада 1938 рр.»³¹⁸.

Проте, як зазначав свого часу радянський письменник, літературний критик, дисидент і правозахисник Лев Копелєв, «на Україні тридцять сьомий рік почався в тридцять третьому». Маючи нині в розпорядженні потужний джерельно-історіографічний масив із даної проблематики, можна додати, що, напевно, ще на декілька років раніше.

Економічні негаразди повсякденного життя «пояснювалися» наявністю «внутрішнього ворога», з яким, звісно, слід було боротися, й цю «боротьбу» всі мали відчувати. Реалізація плану на пошук «ворожих елементів» серед представників старої технічної інтелігенції розпочалася після суду над звинуваченими у «шахтинській справі» 1928 р. Для того, щоб підкреслити масштаб «міжнародної змови» на різних підприємствах кам'яновугільної галузі заарештували понад 100 висококваліфікованих фахівців-інженерів, яких звинуватили у членстві в неіснуючій організації. Близько чверті осіб, яких репресували по цій справі, були єврейського походження.

З ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У 25 березня 1929 р. були надіслані «Зведення про настрої технічної інтелігенції», у яких зазначалось про наявність в інтелігентських колах «лицемірства і дворушництва, що виявляється в офіційному висловлюванні своєї повної і абсолютної довіри партії і владі при

³¹⁸ Юнге, М., Біннер Р., 2003. *Как террор стал «большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения.* Москва: АИРО-XX, с. 9. (352 с.)

одночасному іронічному ставленні та злісному висміюванні у своєму колі основних політичних і господарських заходів уряду...»³¹⁹.

Розпочалися арешти серед директорів, головних інженерів металургійних, машинобудівних, коксохімічних заводів, керуючих будівельними трестами, керівників колгоспів і радгоспів. Серед репресованих була й значна кількість євреїв – державних, партійних, військових діячів, представників творчих професій, яких запідозрили в потенційній нелояльності до комуністичного режиму.

Однак, нині не існує жодного ґрунтовного дослідження про репресії серед єврейської інтелігенції.

У середині 1930-х рр. багато євреїв проходило у справах колишніх монархістів, есерів, меншовиків та інших небільшовицьких організацій. У суспільно-політичну лексику та життя входить нове поняття політичної риторики – «ворог народу». Згодом це кліше почали вживати в офіційних документах, «дійшло» воно навіть до тексту «Сталінської конституції» 1936 р., відповідно ст. 131³²⁰ Пошуки «ворогів народу» та «шкідників» велися серед інтелігенції і в усіх сферах суспільного життя.

За сфальсифікованою справою антирадянської монархічної організації до вищої міри покарання були засуджені рабини А. Кельман, З. Фрідман, М. Хасін³²¹. Загалом, стосовно священнослужителів іудеїв, то лише на Житомирщині, як вказує Т. Рафальська, за виявленими, але неповними даними у 1918–1980 рр. від репресій постраждало... 15 священників іудейської віри»³²².

³¹⁹ Шаповал, Ю., 2014. Всеволод Балицький: доля спецслужби крізь долю її керівника. В: Бажан О. Г., Подкур Р. Ю., упоряд. *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції*. Київ: Ін-т історії України НАН України, с. 400.

³²⁰ Исторический факультет Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова, 1997. *Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года (с последующими изменениями и дополнениями)*. [online] (Последнее обновление 26 августа 2019). Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm> [Дата обращения 15 июня 2020].

³²¹ Рафальська, Т., 2007. Національні меншини Житомирщини в ХХ столітті: від «коренізації» до «великого терору». *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, [online] № 33, с. 98-99. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2007_33_9 [Дата звернення 11 червня 2021].

³²² Рафальська, Т. Л., 2012. *«Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 – листопад 1938 рр.)*: монографія. Житомир: Волинь, с. 49.

Територія Правобережної України, як прикордонна, передбачала особливо пильний контроль органів державної безпеки та внутрішніх справ. Для національних груп, які компактно проживали тут упродовж тривалого часу, це виявилось особливо небезпечно, оскільки було «зручно» звинувачувати їх у шпигунстві на користь розвідок інших держав. Відносно єврейської спільноти такий аргумент не спрацьовував, оскільки самостійної єврейської держави ще не існувало. Проте радянська карально-репресивна система знайшла вихід із цієї «колізії» – євреї «могли були» слугами світового імперіалізму, сіонізму, контрреволюціонерами, просто шкідниками – палітра звинувачень була строкатою.

Масштабна хвиля політичних репресій, жертвою якої безпосередньо стала єврейська інтелігенція, пов'язана з ліквідацією так званого «троцькістського ухилу». Вона тривала в 1935–1937 рр., коли «носіїв контрреволюційного троцькізму» «виявляли» серед єврейської інтелігенції – вчителів, викладачів, журналістів, інженерів.

14 жовтня 1935 р. у Коростені заарештували заступника редактора окружної газети «Більшовицький форпост» Григорія Дінермана. Обвинувачення стверджувало: «...будучи цілком сформованим троцькістом, проводив контрреволюційну троцькістську агітацію ... в Коростенській окружній газеті, зберігав у себе вилучену контрреволюційну троцькістську літературу, намагався просунути троцькістське гасло під час випуску газети...». За першим вирок Г. Дінерман отримав 5 років ув'язнення у ВВТ, а у 1938 р. трійка УНКВС Дальбуду (державний трест дорожнього і промислового будівництва в районі Верхньої Колими, головне управління розташовувалося у Магадані. – Авт.) засудила його до розстрілу. Директора неповної середньої школи с. Слободище Бердичівського району Елю Бронштейна «за проведення

контрреволюційної троцькістської роботи серед вчителів села...» 26 жовтня 1936 р. засуджено на 5 років ув'язнення у ВВТ³²³.

Окремою трагічною сторінкою каральної політики радянського режиму на Житомирщині стали репресії в Житомирському педагогічному інституті імені Івана Франка. В. Єршов поділяє їх на чотири етапи, відлік яких датує 1933 р.³²⁴. Своєрідною квінтесенцією абсурду, яка ілюструє всю штучність, безглуздість і нелюдськість політичних репресій є справа про звинувачення директора цього інституту упродовж 1935–1936 рр., Ківи Табакмахера. Спочатку, як було прийнято за усталеною процедурою, його у січні 1936 р., рішенням бюро Житомирського міськпарткому виключили з партії як троцькіста. Але бюро Київського обкому КП(б)У згодом поновило його партійність. 5 серпня 1936 р. К. Табакмахера усунули від роботи, 15 серпня – зняли з посади директора педінституту. А вже 10 жовтня 1936 р. була підписана постанова на арешт і розпочато слідство. Після жовтневих свят підслідного етапували до Києва, де «слідство» тривало 7 місяців.

Незважаючи на всі моральні, психологічні і фізичні знущання, Ківа Маркович так і не визнав себе винним у пред'явленому звинуваченні. Проте у той час це не мало важливого значення, оскільки доказів, і так «вистачало». 13 травня 1937 р. «Табакмахера Ківу Марковича – за контрреволюційну, троцькістську діяльність» засуджено до п'ятирічного ув'язнення у ВТТ. Покарання він відбував на Воркуті. У 1942 р. К. Табакмахеру було висунете нове звинувачення, за яким він просидів 21 місяць під слідством у табірній в'язниці. Після цього було ще примусове поселення у Казахстані, новий десятирічний термін у 1950 р. і лише 1957 р. він був звільнений з табору та реабілітований³²⁵.

³²³ Шевчук, Ю. В., 2011. Єврейське населення Житомирщини в роки репресій (1936–1939). В: *Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 кн.* Кн. 4. Редкол. тому В. С. Балюрко (голова), заступник голови Ю. Г. Градовський, Л. А. Копійченко та ін. Житомир: Полісся, с. 31.

³²⁴ Єршов, В., 1998. Політичні репресії в Житомирському педінституті 1933–1941 рр. *Волинь-Житомирщина*. Житомир, № 3, с. 37. (37–71)

³²⁵ Єршов, В., 2011. Один із репресованих директорів Житомирського педінституту. В: *Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 кн.* Кн. 4. Редкол. тому В. С. Балюрко (голова), заступник голови Ю. Г. Градовський, Л. А. Копійченко та ін. Житомир: Полісся, с. 88–95.

«Соратницею» К. Табакмахера у поширенні контрреволюційного троцькізму в Житомирському педагогічному інституті була Клара Чудновська, яка з 1935 р. працювала завідуючою заочним відділенням. Узагальнюючи весь перебіг справи, можна констатувати, що вона «легко відбулася» – за рішенням бюро Житомирського міськкому КП(б)У від 22 серпня 1936 р. К. Чудновську виключили з рядів комуністичної партії і зняли з роботи. Рятуючись від розправи, вона виїхала з Житомира³²⁶.

Надзвичайно схожою на участь К. Табакмахера виявилася трагічна доля директора Вінницького медичного інституту Григорія Брилліанта, також «троцькіста». Його заарештували 27 липня 1937 р. й одразу провели обшук вдома та в службовому кабінеті. Ці заходи не дали ніяких законних підстав для продовження кримінального провадження. Тому до підслідного застосували незаконні методи слідчої роботи – 10 днів його тримали у холодному карцері, принижували, били, погрожували розправою із сім'єю. Все це зламало Г. Брилліанта і 9 серпня він підписав протокол допиту: «визнаю себе винним у тому з кінця 1935 р. і до моменту арешту я є учасником контрреволюційної троцькістської організації...». Але вінницьким енкавееєсівцям цього було замало – така постать як директор медінституту мав би входити в злочинну групу. І незабаром «виявилось», що у Вінниці діяла «українська контрреволюційна троцькістська терористична організація». Особливо ганебною у цій ситуації виявилась поведінка колег директора по медінституту та окремих студентів. Частина з них, всіяко обмовляла та оббріхувала Г. Брилліанта і таким чином, ще більше ускладнювала його становище.

16 жовтня 1937 р. Григорія Брилліанта було засуджено до 20 років позбавлення волі, поразки в політичних правах на 5 років і конфіскації усього особистого майна. Покарання засуджений відбував у Норильлазі. У січні 1944 р. було задоволене його прохання про скорочення терміну покарання. Але скористатися цією «милістю» радянського режиму йому не судилося – значно

³²⁶ Єршов, В., 1998. Політичні репресії в Житомирському педінституті 1933–1941 рр. *Волинь-Житомирщина*. Житомир, № 3, с. 63–64.

погіршився стан здоров'я. Наприкінці 1948 р. Г. Бриліант був переведений до Олександрійської тюрми МГБ СРСР. 20 листопада 1950 р. він помер³²⁷.

Викладача Житомирського єврейського педагогічного технікуму Герша Айзмана заарештувати 25 серпня 1937 р. Він також виявився «затягим троцькістом» і за контрреволюційну діяльність 28 березня 1938 р. Г. Айзмана засудили на 8 років ув'язнення у ВТТ.

Жертвами репресій проти троцькістів ставали як окремі особи, так і цілі «злочинні групи».

У Бердичеві співробітники УНКВС Вінницької області за звинуваченням «у приналежності до антирадянської контрреволюційної троцькістської організації» з 17 серпня 1936 р. до 22 березня 1937 р. заарештували 11 місцевих жителів. «Осередком троцькізму» став перший шкіряний завод, де ворожу роботу проводив директор Абрам Свірський. Їхнє шкідництво також поширювалося на 121 військову будівельну ділянку, на сільськогосподарський сектор району. «Активним учасником» групи був агроном, завідувач Бердичівського міськземвідділу Григорій Бродецький. 13 червня 1937 р. «троцькісти» Бердичева були засуджені на різні строки ув'язнення: А. Свірський отримав 8 років таборів, а Г. Бродецький та більшість обвинувачених – 5 років ув'язнення у ВТТ.

На Олевському порцеляновому заводі Коростенський оперативний відділ НКВС «виявив» групу троцькістів – усього в 1936–1937 рр. було заарештовано 19 осіб – робітників та службовців заводу. Організатором та керівником троцькістів заводу слідство «зробило» економіста підприємства Юхима Вайнермана. 9 серпня 1937 р. всі фігуранти справи були засуджені до 5 років позбавлення волі у ВТТ³²⁸.

³²⁷ Давидюк, А., 2007. Слідча справа Г. Д. Бриліанта. В: *Реабілітовані історією. Вінницька область: у 5 кн. Кн. 2.* Ред. тому: Л. М. Спіридонова (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», с. 36-41.

³²⁸ Шевчук, Ю. В., 2011. Єврейське населення Житомирщини в роки репресій (1936–1939). В: *Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 кн. Кн. 4.* Редкол. тому В. С. Балюрко (голова), заступник голови Ю. Г. Градовський, Л. А. Копійченко та ін. Житомир: Полісся, с. 32–33.

Вивчаючи долю євреїв в умовах тоталітарного режиму, особливу увагу необхідно приділяти з'ясуванню причин і мотивів карально-репресивних дій радянської влади. Характерною рисою суспільного життя другої половини 1930-х рр. у СРСР, на думку В. Венгерської, стала прихована боротьба проти «єврейського засилля» – поступове обмеження чисельності євреїв у складі органів державної та партійної влади, силових структур³²⁹. Т. Вронська наголошує, що пообіцявши народу світле майбутнє, нові керівники держави послідовно, у небачених досі масштабах витісняли на маргінес ті суспільні групи, в яких переважали люди з високим майновим і освітнім цензом, а також представників національних меншин, в тому числі й євреїв³³⁰.

25 липня 1937 р. наказом НКВС СРСР за № 00439 була розпочата операція проти німців, що мешкали на території СРСР. Нині дослідники сходяться на тому, що Народний комісар внутрішніх справ СРСР М. Єжов цим не обмежився і дав розпорядження розпочати репресії проти цілої групи національних спільнот. Об'єктами репресій ставали також церковники, «сектанти», сіоністи.

У 1937 р. за звинуваченням у приналежності до німецько-фашистського угруповання були заарештовані лікарі-стоматологи Марія Дорн і Рахиль Бронштейн-Курило. Ніяких конкретних, чітко кваліфікованих злочинних дій їм пред'явлено не було, але ця обставина не стала перепорою у винесенні вищої міри покарання. Проте згодом, коли частково викривалася злочинна діяльність керівництва УНКВС у Житомирській області, стали відомими справжні мотиви арешту цих людей. «... Дорн і Курило-Бронштейн були заарештовані тільки тому, що комусь із начальства потрібна була їх квартира і цінності, які знаходилися у них». А Р. Бронштейн-Курило насправді

³²⁹ Венгерська, В. О., 2019. Антисемітизм та його вплив на особливості пам'яті про жертви недемократичних політичних режимів. *Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах»* (Рівне, 2019 р.). Рівне, с. 61.

³³⁰ Вронська, Т., 2013. Механізми цілеспрямованої маргіналізації в контексті державного терору в Україні (1917–1953 рр.). *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Київ: Ін-т історії України НАН України, с. 109.

розстріляли за те, що вона відмовилася показати керівництву УНКВС у Житомирській області заховане золото³³¹.

Найбільш несамовитою була «польська національна операція», поштовхом до якої став виданий М. Єжовим 11 серпня 1937 р. наказ № 00485 «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, поразницьку та терористичну діяльність польської розвідки в СРСР»³³².

З формулюванням «антирадянська агітація», 5 жовтня 1937 р. на 10 років позбавлення волі було засуджено єврея за національністю, вчителя с. Сокілець Кам'янець-Подільського району Сигізмунда Буртмака³³³.

На основі опрацювання архівних документів, О. Бажан зробив підрахунки, що лише у Києві та області за так званою «польською лінією» на 1 жовтня 1937 р., із поміж інших національностей, було заарештовано 114 євреїв³³⁴.

Як прояв ініціативи місцевого, українського керівництва держбезпеки та внутрішніх справ, сприймається телеграма НКВС УРСР від 29 грудня 1937 р. за № 83921 про розгортання операції проти єврейських активістів. У документі наголошувалося: «негайно переглянути всі обліки і розробки по сіоністах, заарештувати антирадянський сіоністський актив». І як відзначають дослідники, арешти євреїв розпочалися вже 30–31 грудня³³⁵.

Як наглядно засвідчено документами, багато євреїв були звинувачені за «польською лінією». З подібними обвинуваченнями упродовж другої половини 1937 р. були заарештовані: директор єврейської неповної середньої школи

³³¹ Шевчук, Ю. В., 2011. Єврейське населення Житомирщини в роки репресій (1936–1939). В: *Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 кн.* Кн. 4. Редкол. тому В. С. Балюрко (голова), заступник голови Ю. Г. Градовський, Л. А. Копійченко та ін. Житомир: Полісся, с. 34–35.

³³² Шаповал, Ю., 2007. Україна в добу «великого терору»: етапи, особливості, наслідки. «Єжовщина» починається. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, 1 (28), с. 83.

³³³ (2009). *Реабілітовані історією: Хмельницька область: у 6 кн.* Кн. 2. Редакція тому: М. П. Вавринчук (голова) та ін. Хмельницький, с. 844.

³³⁴ Бажан, О., 2017. «Ми всіх ворогів народу змемо з лица землі, щоб не бруднили наш Радянський Союз...» Великий терор на Київщині в 1937–1938 рр.: механізм, діапазон, специфіка. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, 1(47), с. 8.

³³⁵ Копійченко Л. А., Костриця М. Ю. та Тіміряєв Є. Р., 2011. До історії репресій проти уродженців і жителів єврейської національності Житомирщини у 1920–1950-х рр. В: *Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 кн.* Кн. 4. Редкол. тому В. С. Балюрко (голова), заступник голови Ю. Г. Градовський, Л. А. Копійченко та ін. Житомир: Полісся, с. 13.

селища Ушомир Коростенського району Мордух Вандер, учитель історії школи № 3 м. Бердичева Шая Франкович, головний інженер Баранівського порцелянового заводу Ілля Клігштейн, економіст-плановик Бердичівського цегельного заводу Герш Кац³³⁶.

Надзвичайно показовою у цьому контексті є справа зі звинувачення відомого київського інженера-будівельника Григорія Константиновського, зятем якого на той час був Л. Волинський (Рабінович). Ця справа, зокрема, дозволяє відтворити як персональний досвід людей, що стали свідками арештів рідних, обшуків у власних домівках, так і методи, які використовувались радянськими спецорганами під час виконання планів арештів.

Григорій (Герш) Веніамінович Константиновський був відомим інженером-будівельником 1930-х рр. Його ім'я, як і більшості інших репресованих у Радянському Союзі, на тривалий період було викреслено із колективної пам'яті. Народився він 1885 р. у Житомирі в єврейській родині³³⁷. Закінчив Київську гімназію із золотою медаллю, що дозволило йому вступити до Київського політехнічного інституту, подолавши обмеження у вигляді «тривідсоткової квоти» для євреїв, яка існувала в Російській імперії, й отримав професію інженера-будівельника.

Від 1920 р. й до арешту перебував у складі профспілки працівників будівництва важкої промисловості. Багато їздив країною, будував мости, заводи, урядові та житлові будинки. Так, за проектом Г. Константиновського був споруджений металургійний завод в Дніпродзержинську (до 1936 р. – Каменське, 2016 р. місту повернуто історичну назву. – Авт.), цементний завод в Амвросіївці й інші³³⁸.

³³⁶ Шевчук, Ю. В., 2011. Єврейське населення Житомирщини в роки репресій (1936–1939). В: *Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 кн.* Кн. 4. Редкол. тому В. С. Балюрко (голова), заступник голови Ю. Г. Градовський, Л. А. Копійченко та ін. Житомир: Полісся, с. 36.

³³⁷ *Создано Раей: мемуары, генеалогическое дерево*, 2015. Леонид Вольнский. Писатель, художник, организатор поисков Дрезденской галереи. [online] Режим доступа: <http://zwinger.it/> [Дата обращения 14 февраля 2020].

³³⁸ Костюкович, О., 2017. *Его последний, мой первый адрес*. [online] Фонд последний адрес. Режим доступа: <https://www.elkost.it/facts/elena-kostioukovitch-for-last-address-website-03-05-17> [Дата обращения 23 июля 2020].

На момент арешту він працював головним інженером спорудження будинку Уряду у Києві (сучасна будівля Кабінету Міністрів України. – Авт.). Будинок РНК УРСР став першим об'єктом нового республіканського адміністративного центру на Липках, формування якого було пов'язане з перенесенням у 1934 р. столиці України з Харкова до Києва.

Можна припустити, що арешт Григорія Константиновського спричинило перевищення попередніх розрахунків кошторису на спорудження будинку Уряду. Фактор безпартійності став додатковим аргументом для висунення звинувачень. Його донька Раїса згадує, що кожен прихід батька з роботи приносив нові факти арештів серед інтелігенції Києва різного віку, й різних національностей. Що відбувалося, ніхто не міг зрозуміти³³⁹. Оскільки родина вже пережила один арешт – сина Германа, який мешкав і працював у Воронежі, посилювалось відчуття тривоги.

Матеріали архівної кримінальної справи Григорія Константиновського містять детальну інформацію про його арешт 30 грудня 1937 р.³⁴⁰. Подібні «подарунки» напередодні свят підкреслювало особливий цинізм чиновників та виконавців, причетних до реалізації каральних акцій.

Затриманому інкримінувалася традиційне «шпигунство на користь Польщі». Р. Константиновська згадує, що о третій годині ночі пролунав дзвінок у двері. З усіх кімнат у комуналці повискакували люди і слухали за ким прийшли? Виголосили прізвище Константиновських. Вона побігла до батька і почала його будити. У кімнаті розпочався обшук, забрали креслення та копії попередніх проектів, друкарську машинку, одяг, гроші, зняли з руки батька годинник. Тільки обручку прадіда з ім'ям «Ліза» всередині, він зняв сам і віддав доньці. Обручка, за свідченням оповідачки, зберігається у родині онуки.

³³⁹ *Создано Раей: мемуары, генеалогическое древо*, 2015. Леонид Волынский. Писатель, художник, организатор поисков Дрезденской галереи. [online] Режим доступа: <http://zwingen.it/> [Дата обращения 14 февраля 2020].

³⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 46127, арк. 14.

Це єдиний предмет із золота, який не виміняли на хліб. Коли дівчина запитала, куди забирають батька, їй мовчки залишили номер телефону слідчого³⁴¹.

Наступного дня Р. Константиновська зустрілася зі слідчим. Коли Раїса поцікавилась, за що заарештували батька, їй відповіли, що вона не знає з ким спілкувався її батько в Каменському. Справа в тому, що монтаж будівництва коксового заводу здійснювали французи, спілкування із іноземцями (по роботі та через перекладача), й стало приводом для арешту³⁴². Слідством було «встановлено», що 1929 р. Г. Константиновський, в період роботи головним інженером на будівництві коксового заводу в Каменському, встановив зв'язок із представником іноземної фірми, інженером Шульте (без імені), який неначебто був агентом «польської розвідки».

Як стверджувалось, від Шульте він отримував завдання збирати і передавати для «польрозвідки» матеріали про спорудження і конструкції коксового заводу, а також просував шкідницькі проекти конструкцій, домагаючись їх встановлення на заводі. У справі містилось звинувачення, що у 1929–1930 рр. були встановлені (з метою шкідництва) дробарки для вугілля, у підземних бункерах, на глибині восьми метрів над «горизонтом» води. Це привело до великих затрат і затримки закінчення будівництва.

Звинувачення стверджувало, що і в 1933 р., перебуваючи в Києві на посаді завідуючого проектного бюро ОКС заводу «Більшовик», Г. Константиновський також передавав Шульте шпигунські відомості про потужність першого київського машинобудівного заводу «Більшовик», про характер продукції заводу й споруди, які зводили на його території³⁴³.

Як зазначається у справі, з метою активізації шпигунської діяльності, він завербував інженера Зеленьова, від якого отримав плани гаража ЦВК УСРР та приміщення Держбанку. Ці матеріали були передані Шульте через Крецман-

³⁴¹ *Создано Раей: мемуары, генеалогическое дерево*, 2015. Леонид Волынский. Писатель, художник, организатор поисков Дрезденской галереи. [online]. Режим доступа: <http://zwinger.it/> [Дата обращения 14 февраля 2020].

³⁴² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 46127, арк. 14.

³⁴³ Там само.

Кренберга під час його останнього візиту до Києва у 1935 р.³⁴⁴. Свідчення проти Г. Константиновського давали заарештовані Зеленцов і Слюсаревський. Всі прояви «шкідництва» були, щонайбільше, надуманими, а подекуди – і відверто абсурдними.

Г. Константиновського звинуватили у шпигунстві за статтею 54-6 ч. 1 кримінального кодексу УРСР. Слідство тривало недовго – вже 4 лютого 1938 р. Григорія Веніаміновича за рішенням трійки Київського обласного управління НКВС засудили до розстрілу³⁴⁵. Під тортурами від визнав звинувачення у шпигунстві на користь Польщі, але нікого не обмовив. Вирок був виконаний 16 лютого 1938 р. у Києві, ймовірно за все, місцем його поховання є територія колишньої спецділянки НКВС УРСР у Биківнянському лісі (нині – у складі території Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили». – Авт.).

Григорію Константиновському на момент розстрілу було 52 роки. Рідні довгий час нічого не знали про його долю. Через багато років сім'ї видали неправдиве свідчення про смерть, в якому значилося, що Г. Константиновський відбував покарання у виправно-трудоному таборі і помер 4 березня 1943 р. від паралічу серця³⁴⁶, що безперечно не відповідало дійсності.

У 1957 р. Григорій Веніамінович Константиновський був посмертно реабілітований за відсутністю складу злочину³⁴⁷.

Донька, Раїса Константиновська згадувала, що у 1937 р. писала дипломну роботу. «Арешт батька, якого я надзвичайно любила, дуже важко подівав на мене. Я захворіла. Перестала їсти, від їжі нудило, перестала спати. До третьої години ночі не лягали, ніби чекали повторення арештів. Так у мене почалося безсоння, яке залишилося, мабуть, на все життя. Без сновідних з того часу я не сплю... У 1938 р. я захистилася. Прийшла додому... Ніколи не забуду стану

³⁴⁴ Там само, арк. 37.

³⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 46127, арк. 40.

³⁴⁶ Костюкович, О., 2017. *Его последний, мой первый адрес*. [online] Фонд последний адрес. Режим доступа: <https://www.elkost.it/facts/elena-kostioukovitch-for-last-address-website-03-05-17> [Дата обращения 23 июля 2020].

³⁴⁷ Там само.

порожнечі... Батько так хотів, щоб я закінчила інститут. Як би він радів... Але будинок був порожній»³⁴⁸.

У 2010 р. Раїса Константиновська, у віці дев'яносто семи років перед смертю, лише трохи не дочекавшись знайденої справи батька, написала такі рядки: «Моя пам'ять повертає мене безперервно до тих фатальних років. І зараз так багато говорять про сталінські репресії... Але так і не сказано в повний голос про провину мільйонів, що жили тоді, в тридцяті роки, причетних до страшного злочину століття, і ніхто не просить вибачення за скоєне ними, їх батьками»³⁴⁹.

Оцінюючи зміни в історичній політиці сучасної Росії, вона наголосила: «Як багато людей хоче повернути минуле, забувши, мабуть, про те, що сталося тоді. Адже це торкнулося не обраних, а всіх, абсолютно всіх груп населення, включаючи дітей. Боже мій, скільки побудували молитовних будинків різних, хіба не для того, щоб гріхи замолювати? Як прикро за батька, за батьків, за всіх тих, кого так по-варварськи знищили, позбавили життя у розквіті років, молодих, красивих, розумних, талановитих ... Не можу забути, не можу пробачити...»³⁵⁰.

З цих слів можна зрозуміти глибину травм, яких зазнавали члени родин репресованих. У них не просто засудження системи, а й кожного причетного до її функціонування в такому нелюдському форматі.

Враховуючи всю «особливість» репресій першого року «Великого терору», у вітчизняній історіографії склалася усталена думка, що політичні репресії у 1937 р. мали саме національне забарвлення³⁵¹.

³⁴⁸ *Создано Раей: мемуары, генеалогическое дерево*, 2015. Леонид Вольнский. Писатель, художник, организатор поисков Дрезденской галереи. [online] Режим доступа: <http://zwinger.it/> [Дата обращения 14 февраля 2020].

³⁴⁹ *Создано Раей: мемуары, генеалогическое дерево*, 2015. Леонид Вольнский. Писатель, художник, организатор поисков Дрезденской галереи. [online] Режим доступа: <http://zwinger.it/> [Дата обращения 14 февраля 2020].

³⁵⁰ Костюкович, О., 2017. *Его последний, мой первый адрес*. [online] Фонд последний адрес. Режим доступа: <https://www.elkost.it/facts/elena-kostioukovitch-for-last-address-website-03-05-17> [Дата обращения 23 июля 2020].

³⁵¹ Нікольський, В. М., 2001. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні. *Український історичний журнал*, № 2, с. 88.

За попереднім узагальненням, 1937 р. в УРСР було заарештовано близько 4.100 осіб єврейської національності, на жаль, без поділу на соціальні та професійні групи. Відповідно у Вінницькій області заарештовано 562 євреї, у Житомирській – 187, у Кам'янець-Подільській – 5. Будучи третьою за кількістю населення етнічною групою республіки, від загальної кількості репресованих євреї склали 2,6 %³⁵².

Відповідно до вказаної телеграми НКВС УРСР від 29 грудня 1937 р., пошуки сіоністського підпілля розпочалися і в Житомирі. Упродовж грудня 1937 р. – березня 1938 р. у місті заарештували 5 осіб³⁵³. Колективна справа іменувалася «антирадянська буржуазно-націоналістична організація сіоністів», по ній проходили: вчитель 4-ї єврейської школи міста Яків Шполянський, викладачі Житомирського шляхового, механічного та єврейського педагогічного технікумів Іона Мерлінський, Девід Мерлінський, Саул Тартаковський відповідно. 10 травня 1938 р. всі учасники сфабрикованої справи були засуджені до ВМП – розстрілу, який виконали 4 червня того року³⁵⁴.

Упродовж грудня 1937 р. – квітня 1938 р. житомирські чекісти сфабрикували ще одну справу «сіоністів-контрреволюціонерів», за якою проходило 7 євреїв. Її керівником зробили лікаря-стоматолога Іцхока Райха. За рішенням трійки УНКВС у Житомирській області всі 7 членів групи були розстріляні³⁵⁵.

Понад 50 осіб, в основному євреї, в лютому–березні 1938 р. були заарештовані в Житомирі за фіктивною справою підпільної антирадянської есерівської організації Волині. Керував цією «розгалуженою мережею» колишній секретар губкому партії есерів, завідувачий Житомирським

³⁵² Там само, с. 79, 82.

³⁵³ Шевчук, Ю. В., 2011. Єврейське населення Житомирщини в роки репресій (1936–1939). В: *Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 кн.* Кн. 4. Редкол. тому В. С. Балюрко (голова), заступник голови Ю. Г. Градовський, Л. А. Копійченко та ін. Житомир: Полісся, с. 32–33.

³⁵⁴ Рудницька, Н. ред., 2012. *Євреї Житомира*. Житомир: Житомирський благодійний центр «Хесед Шломо», с. 59–60.

³⁵⁵ Шевчук, Ю. В., 2011. Єврейське населення Житомирщини в роки репресій (1936–1939). В: *Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 кн.* Кн. 4. Редкол. тому В. С. Балюрко (голова), заступник голови Ю. Г. Градовський, Л. А. Копійченко та ін. Житомир: Полісся, с. 34.

історичним архівом, Володимир Юр'єв-Бик, 1883 року народження. По справі проходив, зокрема, і лікар-бактеріолог Семен Ліберман. Всі фігуранти «розслідування» були розстріляні³⁵⁶. Пізніше колишній співробітник Житомирського обласного УНКВС, який вже сам опинився у статусі підслідного, свідчив, що Юр'єв-Бик був заарештований як колишній есер без наявності матеріалів про його контрреволюційну діяльність, і після того, «як Вяткін і я побили його, то він дав свідчення про контрреволюційне есерівське підпілля у Житомирі»³⁵⁷.

Протягом першої половини 1938 р., крім Житомира було «виявлено» декілька єврейських антирадянських, контрреволюційних, націоналістичних, сіоністських організацій в різних населених пунктах – Бердичеві, Ємільчиному, Коростені, Малині, Новограді-Волинському, Овручі, Олевську та ін.³⁵⁸.

Так, наприклад, як учасників ворожої організації «Гехолуц», співробітники Ємільчинського РВ НКВС заарештували 13 євреїв, серед яких два вчителі єврейської школи містечка Ємільчине Аврум Бунгер і Лея Сегал. За звинуваченням у антирадянській роботі серед єврейського населення, агітацію за виїзд із СРСР у Палестину, вони були розстріляні³⁵⁹. Або, в Олевську 1 січня 1938 р. був заарештований, а згодом страчений «затятий сіоніст» Беніамін Харцман, на день арешту – директор Олевської єврейської школи³⁶⁰.

Звіт про оперативну слідчу роботу начальника Житомирського УНКВС заступнику наркома внутрішніх справ України від 3 серпня 1938 р. містив дані, що в області «в 1938 р. репресовано 178 учасників сіоністських організацій»³⁶¹.

³⁵⁶ Там само, с. 35.

³⁵⁷ Рафальська, Т. Л., 2012. *«Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 – листопад 1938 рр.)*: монографія. Житомир: Волинь, с. 102.

³⁵⁸ Копійченко Л. А., Костриця М. Ю. та Тіміряєв С. Р., 2011. До історії репресій проти уродженців і жителів єврейської національності Житомирщини у 1920–1950-х рр. В: *Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 кн.* Кн. 4. Редкол. тому В. С. Балюрко (голова), заступник голови Ю. Г. Градовський, Л. А. Копійченко та ін. Житомир: Полісся, с. 14.

³⁵⁹ Шевчук, Ю. В., 2011. Єврейське населення Житомирщини в роки репресій (1936–1939). В: *Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 кн.* Кн. 4. Редкол. тому В. С. Балюрко (голова), заступник голови Ю. Г. Градовський, Л. А. Копійченко та ін. Житомир: Полісся, с. 34.

³⁶⁰ Градовський, Ю. Г., Копійченко, Л. А. заст. гол., 2015. *Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 кн.* Кн. 7. Ч. І. Житомир: Полісся, с. 180.

³⁶¹ Рафальська, Т. Л., 2012. *«Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 – листопад 1938 рр.)*: монографія. Житомир: Волинь, с. 92.

«Масштабною» виявилася мережа «Гелохуц» на Вінничині. За матеріалами групової справи проходило понад 30 осіб, яких заарештували упродовж січня–березня 1938 р. Керувати цією організацією вінницькі чекісти «назначили» Шльому Яблочника – викладача фізики Вінницького педагогічного інституту. Цей мужній чоловік майже два місяці протримався у застінках Вінницького УНКВС, не визнаючи себе винним і не підписуючи протоколи. Але, на жаль, сили були не рівними. Під тиском слідства Ш. Яблочник вигадав цілу систему з організаціями сіоністів у Жмеринці, Браїлові, Бершаді, Крижополі, Тростянці, Дзигівці, Томашполі, Копайгороді, Шпикові та ін. І кожна з вказаних організацій нараховувала від 10 до 30 осіб, якими керував інструктор. Серед заарештованих по цій справі були і представники місцевої єврейської інтелігенції. Це студенти з незакінченою вищою медичною освітою Фріда Фітерман і Борис Клейнерман, лікар Герш Бортник, працівник банку Хаскель Барер, директор школи з Комсомольська Ісак Куцин, викладачка школи для сімей військовослужбовців Рахіль Раппопорт.

Рішенням трійки від 11 квітня 1938 р. 24 особи, які проходили по справі «вінницького Гелохуцу» були засудженні до розстрілу, який терміново виконали. Решта – 7 фігурантів «отримали» 10 років ув'язнення у ВТТ³⁶².

Період «Великого терору» завдав значних втрат медичній та ветеринарній інтелігенції країни. На Правобережній Україні це засвідчено також. 3 травня 1938 р. як агента німецької розвідки заарештували лікаря поліклініки Червоного Хреста м. Бердичева Давида Шеренциса. Слідство вилучило все майно підозрюваного, а самого лікаря 4 жовтня 1938 р. було засуджено до розстрілу. 28 серпня цього року заарештовано лікаря-венеролога, завідувача шкірно-венерологічним відділенням Бердичівської лікарні Фелікса Ландсберга. Лише «чистка» в рядах органів НКВС врятувала підслідного – він отримав

³⁶² Давидюк, А., 2007. Вінницький «Гелохуц»: міфи і реальність. В: *Реабілітовані історією. Вінницька область: у 5 кн.* Кн. 1. Ред. тому: І. С. Гамрецький (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. Вінниця: ДП «ДКФ», с. 839–851.

3 роки позбавлення волі. Фантазія співробітників карально-репресивних органів породила існування шпигунсько-диверсійної організації ветеринарних лікарів, «філією», якої у Житомирській області керував заарештований ветлікар облземуправління Ісак Шерешевський. У справі проходило 8 осіб – переважно ветлікарів. Усі учасники цієї організації були розстріляні³⁶³.

Із наведених фактографічних даних, з'ясовано, що серед репресованих осіб єврейської національності на Вінниччині, Житомирщині, Хмельниччині були й жінки. Дослідники вказують, що на Житомирщині було страчено 15 жінок. У їх число входять уже наведені нами прізвища, окрім них репресованими були педагоги Н. Шумська, М. Шмуттер, яким інкримінувалася антирадянська і контрреволюційна діяльність, участь в контрреволюційних організаціях³⁶⁴.

Таким чином, наприкінці 1920-х – у 1930-х у СРСР були проведені декілька етапів тоталітарних репресій, які охопили всі національні, соціальні та професійні групи. Показовим стало те, що початок масштабних «чисток у суспільстві» був ознаменований пошуком ворогів, шпигунів і саботажників у лавах технічної інтелігенції – проведено «шахтинський процес». Отже, саме інтелігенція стала першим та одним із основних об'єктів терору.

Для Правобережної України, особливо, значну частку місцевої інтелігенції склали представники національних спільнот, найперше євреї.

На теренах Волині, Київщини, Поділля цілеспрямовані репресії місцевої єврейської інтелігенції активізувались із середини 1930-х рр. Приводом до них стали внутрішньопартійна боротьба та «поява» різних ухилів і антипартійних груп. Наймасштабнішою у цьому відношенні була операція проти троцькістів, під махове колесо якої потрапила велика кількість місцевих вчителів, викладачів вишів, редакторів і журналістів, керівників та службовців тощо.

³⁶³ Шевчук, Ю. В., 2011. Єврейське населення Житомирщини в роки репресій (1936–1939). В: *Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 кн.* Кн. 4. Редкол. тому В. С. Балюрко (голова), заступник голови Ю. Г. Градовський, Л. А. Копійченко та ін. Житомир: Полісся, с. 36–37.

³⁶⁴ Рудницька, Н. В., 2017. Більшовицька ідеологія та єврейські політичні партії й громадські організації у міжвоєнний період. В: *Нариси історії Житомирщини першої половини ХХ століття*: колективна монографія. За заг. ред. В. О. Венгерської, С. В. Стельниковича. Житомир: Полісся, с. 281.

Висновки до 3 розділу

Попри позитивні здобутки, радянські перетворення 1920-х – 1930-х рр. мали й негативні ознаки, пов'язані з непослідовною і половинчастою національною політикою. А це у свою чергу породжувало та підживлювало явища національної ксенофобії, безпосередньо антисемітизм. Це стало поштовхом до еміграції радянських євреїв загалом та українських, зокрема, яка розпочалася у першій половині 1920-х рр. Згідно попередніх узагальнених даних, найбільше представників єврейської спільноти Правобережної України виїхали до Канади, США, країн Латинської Америки, незначна частка – до Палестини. На початку 1930-х рр. у Радянському Союзі самовільний виїзд з країни законодавчо було прирівняно до зради Батьківщині. До середини 1930-х рр. кордони СРСР поступово «закрилися», а влада оголосила, що жодна радянська людина не бажає добровільно залишати свою країну.

Упродовж липня 1937 р. – листопада 1938 р. усю країну охопила наймасштабніша репресивна хвиля проти всього населення, доведена до абсурду, що в історіографії отримала назву «великого терору». Одним із його складових були репресії стосовно національних меншин. Єврейська етнічна спільнота, у цих обставинах, у черговий раз виявилася заручницею свого бездержавного існування. Вивчення матеріалів архівно-кримінальних справ створює уявлення про механізми фабрикування політичних справ, форми і методи діяльності радянських органів внутрішніх справ і державної безпеки. Значна частина інтелігенції, зокрема і єврейської, фактично виявилася в ізоляції, перебувала в атмосфері недовіри та під постійною підозрою. Проте, відповідальність за кількість жертв несе не лише тодішнє керівництво країни, а й тисячі «інформаторів», активність яких «стимулювала» атмосфера страху та прагнення вислужитись, а також найогидніші людські почуття. «Великий терор» не тільки наніс шкоду економіці та обороноздатності СРСР, а й негативно позначився на морально-психологічному стані радянського суспільства напередодні та на початковому періоді Другої світової війни.

РОЗДІЛ 4

УКРАЇНСЬКЕ ЄВРЕЙСТВО В УМОВАХ ВІЙНИ ТА НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ПЕРСОНАЛЬНИЙ ВИМІР)

4.1. Моделі поведінки жінки-єврейки в умовах війни та евакуації (на основі его-документів)

Історіографія проблеми Голокосту в Європі та Україні характеризується наявністю різноманітних підходів, оцінок, відмінністю у хронології та акцентах. Під уламками Радянського Союзу були остаточно поховані й властиві для цієї країни тенденції до замовчування, «забування», «стирання» з пам'яті про цю трагедію. В Україні з кожним роком розширюється коло дослідників Голокосту. На сьогоднішній день складно стверджувати, що тематика Голокосту належить до малодосліджених.

У цьому розділі ми плануємо зосередитись на використанні методологічних підходів історії «знизу», історії повсякдення, жіночої історії з використанням усноісторичних досліджень та аналізі таких наративних джерел як спогади, мемуари, родинні листи, світлини та щоденники, які фіксували події війни та відчуття, хвилювання, проблеми людей, які перебували в екстремальних умовах виживання. На стратегії виживання жінок не міг не впливати такий чинник як настанови влади, або ж прийняті суспільні уявлення про місце жінки. Жінка і в радянській, як і нацистській системі трактувалась/сприймалась як менш вартісна, другорядна людина. На ці аспекти звернула увагу Т. Заболотна, яка розглядала історію виживання жінок в умовах окупації. Вона наголосила, що організовуючи у містах карткову систему для мешканців, які були прописані у так званих домових книгах, окупанти ввели таку класифікацію: «жінки- домогосподарки та жінки-утриманки», «члени

сімей, репресованих», «члени сімей, репресованих більшовиками», жінки та діти військовополонених»³⁶⁵.

Однак, після оголошення у 1941 р. трудової мобілізації, жінки віком від 18 до 45 років перетворились вже на ресурс, який ця влада могла використовувати для власних потреб та розв'язання завдань. У мемуарах Є. Ржевської згадується один з найбільш таємних нацистських документів, надісланих штабом радянського фронту для ознайомлення. Датований 20 квітня 1942 р., документ називався «Програма головного уповноваженого з використання робочої сили». В ньому зазначалося: «Для того, щоб відчутно розвантажити від роботи вкрай зайняту німецьку селянку, фюрер доручив доставити у Німеччину з східних областей 400–500 тис. добірних, здорових і міцних дівчат»³⁶⁶.

У випадку єврейських жінок, в нацистській системі для них не передбачалось майбутнього, вони мали бути знищені, як і діти, народжені ними. В умовах війни постать жінки завжди трагічна. Жінка психологічно та фізично несла більшу відповідальність за дітей і старих, які залишилися у неї на утриманні. Це були або умови окупованих територій, або ж евакуація, також існував і досвід перебування на фронті чи в партизанських загонах. Жінки залишили спогади та мемуари, які дозволяють дослідити різні моделі поведінки жінки-єврейки в умовах війни та евакуації. У цьому розділі використані спогади Ю. Дайч, написані, але видані не у типографський спосіб, а шляхом так званого самвидаву. Варіант, який авторка дослідження використала для написання розділу, отримала від подруги, що мешкає в Ізраїлі та обізнана з предметом її наукових зацікавлень.

Серед євреїв, які врятувалися, були ті, хто своєчасно змогли евакуюватися. Тому частина дослідження буде присвячена питанням евакуації і особливостей перебування й виживання в її умовах. Оскільки Друга світова

³⁶⁵ Заболотна, Т., 2011. Життя та побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941–1944 рр.). В: *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: історичні нариси: у 2-х книгах*. Кн. 2. Київ: Наукова думка, с. 16–17.

³⁶⁶ Ржевская, Е., 2011. *За плечами XX век*. Москва: АСТ: Астрель: Полиграфиздат, с. 248.

війна, перш за пов'язується із трагедією Голокосту, ми зупинимось. на цій сторінці історії.

Символом знищення євреїв у всіх містах та містечках України став Бабин Яр, який із звичайного району Києва перетворився на місце жахливої загибелі 33.771³⁶⁷ євреїв, в переважній більшості жінок, дітей та людей похилого віку. Попри величезну кількість загиблих євреїв в Бабиному Яру, були й такі, кому вдалося врятуватись. Досвід та умови й обставини, за яких цим людям вдалося уникнути смерті, також розглянемо у розділі.

Зупинимось і на порівнянні досвіду дорослих жінок та дівчаток, які опинились в евакуації, й саме завдяки цьому врятувались від Голокосту. В якості джерельної бази розділу будемо використовувати щоденники, мемуари як євреїв, так і не євреїв; жінок, які перебували під окупацією та доступними для них методами описували трагедію Голокосту, умови життя й виживання; а також усноісторичні свідчення, які представлені як у відкритому доступі, а також є результатом участі авторки дисертації в усноісторичному проєкті, який реалізовувався у 2020 р. БФ Меморіал «Бабин Яр». За допомогою усноісторичних джерел можна відтворити ситуації, середовище й умови окупації, порятунку, перебування в евакуації, провести реконструкцію індивідуального досвіду респондентів, з'ясувати історичний контекст або його окремі елементи.

У розділі розглянемо характерні риси досвіду евакуації, спільних та відмінних моментах, впливу вікового та інших факторів на сприйняття та трактування тих чи інших явищ і подій.

Серед використаних джерел помітне місце належить спогадам дружини Леоніда Волинського Рабіновича Раїси (Рабінович)³⁶⁸, які охоплюють період з кінця 1920-х – до середини 1960-х рр., які вже використовувались у попередніх

³⁶⁷ Ця цифра вважається офіційною визнаною цифрою жертв євреїв, підрахунки, із властивою для них скрупульозністю здійснювали самі німці. Ці цифри фігурували на Нюрнберзькому процесі, вони фігурують і в збірці документів під редакцією професора Е. Віна (Wiehn E.), 1991. Die Shoah von Babij Jar: Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 fünfzig Jahre danach zum Gedenken. Konstanz.

³⁶⁸ *Создано Раей: мемуари, генеалогическое древо*, 2015. Леонид Волинский. Писатель, художник, организатор поисков Дрезденской галереи. [online] Режим доступа: <http://zwinger.it/> [Дата обращения 14 февраля 2020].

розділах. Це спогади дорослої людини, яка несла відповідальність за життя своїх рідних в умовах евакуації. Серед інших джерел, елементи спогадів Дори Хайкіної³⁶⁹, їдишимовної поетеси, яка до війни та після неї мешкала у Києві, під час війни була в евакуації в місті Кустанай. Серед умовної групи підлітково-юнацьких – спогади Гені Баташової та Марії Грінберг (Пальті)³⁷⁰, які у двох дивом змогли врятуватись з Бабиного Яру; матеріали з інтерв'ю Чарни Глібовської³⁷¹, яка народилася 1924 р. у Житомирі, як оповідь про власний досвід, так і приклади порятунку подруги; й змогла врятуватись під час Голокосту; Рози Дубосарської³⁷², Ніни Герасимової³⁷³, росіянки, яка з мамою мешкала в Києві та мала відношення до порятунку сусідів-євреїв у вересні 1941 р. Щоденник Ніни Герасимової, який зараз зберігається у музеї Другої світової війни в Києві, й доступний на сайті музею, дозволяє відтворити як окремі епізоди окупації Києва, серед яких і події у Бабиному Яру, так і скласти загальне уявлення про особливості життя пересічних мешканців міста в умовах окупації. Сучасні дослідники припускають³⁷⁴, що на початку 1950-х рр., щоденник зазнав певних коректив, перш ніж став частиною музейної експозиції. На підтвердження своєї думки А. Портнов наводить такі міркування: «Наявний у музеї текст був переписаний до зошита (до речі, однотипний зовнішній вигляд записів, однакове чорнило також впадають в око) не раніше 1952 р. Відповідно, це не первісний щоденник, в його, адаптована до вже повоєнних суспільних очікувань, копія, виготовлена самою авторкою. ...

³⁶⁹ Бураковский, А., 1998. Последняя из могилок идишской литературы. [online] *Вестник*. № 3 (184). Режим доступа: <http://www.vestnik.com/issues/98/0217/win/burakov.htm> [Дата обращения 15 февраля 2020].

³⁷⁰ Грінченко, Г., 2016. Бабин Яр в усній історії. *Бабин Яр: Історія і пам'ять*. За ред В. Гриневича, П. Р. Магочія. Київ: Дух і літера, с. 199–207.

³⁷¹ Oral history interview with Charna Gilbovskaia, 1994 August 15. [online] Available at: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn511916> [Accesssed 16 July 2021].

³⁷² Інтерв'ю із Дубосарською Розою Абрам-Гершівною, 1923 р. н., Житомир. 20 листопада 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр»*.

³⁷³ *Щоденник Ніни Герасимової мешканки окупованого м. Київ. 1941 р.* [online] Режим доступу: <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/visu/9> [Дата звернення 12 квітня 2021].

³⁷⁴ Портнов, А., 2021. *Вікторія Копосова та її щоденник. Нове джерело про Київ часів Другої світової війни*. [online] Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/11/2/160392>. [Дата звернення 14 квітня 2021].

Багатство наведених побутових деталей свідчить на користь того, що таки не все в цьому документі є вигадкою»³⁷⁵.

Окремі пасажі, які зустрічаються в тексті, дозволяють погоджуватись із подібною точкою зору. Зокрема, кидається в очі той момент, що Ніна, ще юна дівчина неодноразово наголошує на своїй «русскости» як особливо важливої риси, яка їй мала визначати її поведінку в умовах окупації. Неодноразово висловлює критичні зауваження щодо українців, зокрема в одному із щоденникових записів початку окупації зустрічаємо такий: «Цілком можливо, що росіян виселять із Києва та зроблять його повністю українським містом. Скоріше б закінчилась війна!!!»³⁷⁶.

Серед дитячих спогадів, які були використані у цьому розділі: Юлії Дайч³⁷⁷, якій на початок війни було лише п'ять років, тому вони найпевніше є результатом колективного пригадування, й найбільш яскравих дитячих вражень; Світлани Муцинмахер³⁷⁸, яка народилася лише у 1941 р., й переважна більшість спогадів, ймовірно є відтворенням оповідей дорослих, інформації, яка накопичувалась протягом життя, та інших спогадів.

Его-джерела та усні історії про евакуацію євреїв у східні регіони Радянського Союзу дають змогу дослідити не тільки умови проживання, але й моделі поведінки жінки-єврейки, напрямки евакуації, пошук роботи та житла, взаємовідносини та взаємодопомогу місцевого населення з переселенцями, зокрема єврейськими сім'ями. Достовірність родинних спогадів підтверджується листами, фотографіями, реліквіями тощо. Особливу цінність представляють комплекси листів, що належать одній родині. Сімейне листування показує, з однієї сторони особливості фронтового повсякдення, з іншої – стратегії подолання труднощів у тилу. Листи з сімейних архівів

³⁷⁵ Там само.

³⁷⁶ *Щоденник Ніни Герасімової мешканки окупованого м. Київ. 1941 р.* [online] Режим доступу: <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/visu/9> [Дата звернення 12 квітня 2021].

³⁷⁷ Дайч, Ю., 2019. *Я помню*. Израиль, рукопис, самиздат. 81 с.

³⁷⁸ Інтерв'ю із Муцинмахер Світланою Рахмільною, 1941 р. н., Житомир, 7 серпня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

Олени Костюкович³⁷⁹, онуки Леоніда і Раїси Рабінович та Валентини Коваленко демонструють спільність трагічної долі євреїв в 1941–1944 рр.³⁸⁰. Перші були написані понад 77 років тому на маленьких листочках паперу або на зворотному боці листівок, які іноді покриті плямами від сліз як відправника, так і одержувачів. Другі написані через багато років після війни, вже в період незалежності України. Родинне листування дає можливість повніше, в деталях уявити картину подій. Оцінити ті чи інші вчинки з точки зору різних учасників листування – чоловіків і жінок, дітей і дорослих, евакуйованих, військових та цивільних осіб. Листи містять багато важливих деталей і прикладів, добре передаючи відчуття епохи.

Не менш важливим джерелом дослідження теми є сімейний фотоальбом. Це погляд із середини, в них поєднується історія родини й історія країни. Світлина дають певне уявлення про людей, яких спіткала трагедія Голокосту. Ми можемо зібрати воєдино картину, яка допоможе познайомитись із деталями біографій, способом життя, родину, оточення всіх, кого фіксували на плівці, й у такий спосіб розширити уявлення про світ, який майже зник в умовах війни.

Більшість представлених фотографій у архіві родини Рабіновичів³⁸¹, були зроблені у фотоательє перед війною, ймовірно, у Києві. У випадку фотографій родини Дайч, можна припустити, що в евакуації, серед важливих речей, які взяли з собою у дорогу, опинився фотоапарат (дивись додаток В).

Одним з родинних просопографічних портретів, дослідженням яких займається авторка роботи, є родина письменника, мистецтвознавця й художника Леоніда Наумовича Волинського (Рабіновича), про представників якої вже йшлося у попередніх розділах. В цій частині ми будемо звертатись до

³⁷⁹ Костюкович, О., 2017. *Его последний, мой первый адрес*. [online] Фонд последний адрес. Режим доступа: <https://www.elkost.it/facts/elena-kostioukovitch-for-last-address-website-03-05-17> [Дата обращения 23 июля 2020].

³⁸⁰ Інтерв'ю з Коваленко Валентиною Миколаївною, 1958 р. н., с. Гришківці Бердичівського району Житомирської області, 17 вересня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проєкту «Голоси Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр»*.

³⁸¹ Леонид Наумович Вольнский. *Жизнь и творчество*, 2015. [online] Режим доступа: zwinger.it/ [Дата обращения 4 ноября 2020].

спогадів представників цієї родини, зокрема його дружини³⁸² та дружини брата³⁸³. До війни Рабіновичі проживали у Житомирі, деякий час він служив художником-оформлювачем у єврейському театрі, який функціонував у Житомирі (дивись додаток Г). З 1930-х рр. родина переїхали до Києва. Бабин Яр став місцем розстрілу дев'яти представників сім'ї. Дружина Л. Волинського (Рабіновича), Раїса Григорівна Рабінович (Константиновська), донька Віра, її мати Єлизавета Генріховна, дружина арештованого брата Дося, та її донька Майя, встигли евакуюватися на початку серпня 1941 р. Примусив їх виїхати Л. Волинський (Рабінович), який на короткий час приїхав зі Львова до Києва, й знав про долю євреїв на західноукраїнських землях. В подальшому ми ще повернемося до родини Рабінович.

Повертаючись до усноісторичних спогадів, які переносили оповідачів у різні періоди їх довгого життя, варто звернути увагу на деякі моменти, які певною мірою руйнують прийняті в сучасній історіографії стереотипи. Особливістю оповідей всіх респондентів, які згадували про власне, та життя своїх родин у довоєнний період в містах та містечках Правобережжя, є згадки про голод у 1932–1933 рр., від якого потерпали всі мешканці міст та містечок, як і сіл, безвідносно до національної належності. Так, у спогадах Чарни Глібовської³⁸⁴, сторінки життя, що пов'язані із голодом мають доволі чіткі обриси. Оповідь містить згадки про цілковиту відсутність їжі, пошук мерзлої картоплі, намагання врятувати маму, смерть братів та сестер (яких крім неї у сім'ї було четверо) від голоду.

В інтерв'ю Рози Дубосарської (1923 р. н.), мешканки Житомира, згадується про те, що попри доволі високі статки в родині (батько мав невеликий взуттєвий магазин, а мама була кравчиня), родина також потерпала від голоду у 1932–1933 рр. «Це були дуже-дуже важкі роки. Але не можна сказати, що Голодомор був виключно направлений проти українців, як іноді

³⁸² *Создано Раей: мемуары, генеалогическое дерево*, 2015. Леонид Волинский. Писатель, художник, организатор поисков Дрезденской галереи. Режим доступа: <http://zwinger.it/> [Дата обращения 14 февраля 2021].

³⁸³ Ржевская, Е., 2011. *За плечами XX век*. Москва: АСТ: Астрель: Полиграфиздат, 672 с.

³⁸⁴ Oral history interview with Charna Gilbovskaia, 1994 August 15. [online] Available at: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn511916> [Accessed 16 July 2021].

трактують наші політики. Терпіли і гинули від Голодомору українці, росіяни, євреї, навіть біля нас китайці – люди пухли з голоду і у них були пухирі на опухлих ногах»³⁸⁵.

Попри шалену нацистську пропаганду, пов'язану із обґрунтуванням справедливості війни проти Радянського Союзу, який ніс загрозу так званого іудо-комунізму, помітна кількість євреїв, які мешкали на території цієї країни, і й першу чергу, на території України, були далекими від втілення ідеалів більшовизму. Хоча й змушені були пристосовуватись до встановлених правил. Частково про це вже йшлося в попередніх розділах. Попри намагання радянського керівництва знищити представників «ворожих» класів, й всього, що в їх розумінні уособлювало ненависну буржуазію, в частині єврейських родин зберігали традиції, використовували мову (однак після завершення періоду націоналізації, лише дома), та завдяки загальному вищому рівню освіти, яку мали євреї, попри радянську «рівність», належали до творчої, наукової і технічної інтелігенції, працювали у державних та партійних органах.

Так, у спогадах Ю. Дайч міститься інформація про те, що прадід був рабином, ходив в чорному одязі і в ярмулці. Їдиш був «таємною» батьківською мовою, дітей мові спеціально не вчили»³⁸⁶. Родина не дотримувалися кашриту³⁸⁷, про синагогу батько не розповідав, хоча всі єврейські свята святкували. Рецептам єврейської кухні бабуся навчала свою невістку. Дід працював фармацевтом в аптеці неподалік від вокзалу. До націоналізації був власником, а бабуся провізором. З метою збереження життя та отримання можливості влаштуватися на роботу, в багатьох єврейських сім'ях у 1930-х рр. приховували походження.

³⁸⁵ Інтерв'ю із Дубосарською Розою Абрам-Гершівною, 1923 р. н., м. Житомир, 20 листопада 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

³⁸⁶ Дайч, Ю., 2019. *Я помню*. Израїль, рукопис, самиздат, с. 6.

³⁸⁷ Кашрут – система ритуальних правил, які визначають відповідність будь-чого вимогам єврейського Закону (Галахи). В основі кашриту лежать заповіді Тори. Як правило, цей термін використовують по відношенню до релігійних установок, пов'язаних із їжею, але іноді це стосується й інших аспектів життя євреїв, які дотримуються релігійних традицій.

Початок війни для більшості респондентів зафіксований як факт цілковитої несподіванки та відсутності розуміння подальшої поведінки. Найбільш часто згадуваними моментами початкового періоду війни були такі: по-перше, якщо мова йшла про великі міста (Київ, Житомир) зафіксовані у пам'яті факти мародерства мешканцями міст місцевих крамниць. Другий момент – якщо родина мала можливість, або приймала рішення про евакуацію, значна більшість євреїв старшого віку категорично відмовлялись залишати свої домівки, мотивуючи свою поведінку тим, що вони пам'ятали період німецької окупації у 1918 р., саме в цей час, через запровадження доволі жорсткого порядку, який спирався на підтримку гетьмана П. Скоропадського, фактично припинились єврейські погроми. Вони називали німців цивілізованою нацією, представники якої не могли здійснювати не гідних вчинків.

Серед доволі часто повторюваних спогадів, які зафіксовані в інтерв'ю представників єврейських родин, що змогли вижити, це той факт, що їх батьки служили в армії до початку війни, і як правило, родини військових (як і радянських чиновників, співробітників промислових підприємств, медиків) потрапляли до категорії тих, хто мав право на першочергову евакуацію. Однак не всі захотіли скористатись такою можливістю.

Об'єднує спогади, які збирались на Правобережжі, і твердження значної кількості респондентів про те, що евакуація не була організована, й цивільне населення залишилась сам на сам із власними проблемами.

Спогади про перший день війни у кожному конкретному випадку має свої особливості, але в цілому можемо говорити про подібність – оскільки йшлося про вихідний день, літо, завершення навчального року у школах. У більшості жіночих спогадів, фіксації подій у щоденниках, згадується похід на ринок, варення, тобто цілком звичні, рутинні речі. В окремих випадках йдеться про випускні вечори, які або відбулись напередодні, або ж планувались на вечір 22 червня. Речі та події, які мають відношення до мирного життя, яке раптом було обірване війною.

Початок війни у спогадах очевидців-мешканців Києва має багато подібного. Так, відома єврейська поетеса Дора Хайкіна так описує 22 червня 1941 р.: «Я зібралась на Галицький ринок, його ще називали «Євбаз», купити полуницю, щоб зварити варення на зиму. А мама пішла в магазин за цукром. Й дуже швидко повернулась, сказала злякано: щось у місті трапилось, весь час по місту літають карети швидкої допомоги, якась біда! Я вийшла на вулицю. Одразу оголосили тривогу. Багато хто з перехожих вирішив, що тривога навчальна, але все ж зайшли в парадні. Але якась жінка з протигазною сумкою на плечі тривожно сказала: «Пост-Волинський горить, на світанку розбомбили, камня на камні не лишилось!»³⁸⁸.

У спогадах Р. Рабінович та Ю. Дайч йдеться про те, що про початок війни дізналися зранку, від сусідок, які прийшли з базару, де купували ягоди. Після цього всі побігли слухати радіо. На другий день батька Ю. Дайч записали в ополчення, його з групою студентів відправили рити окопи і ставити протитанкові загородження – «їжаки»³⁸⁹. Чоловік Р. Рабінович був мобілізований також на другий день війни.

Роза Дубосарська пригадує про закінчення школи в Бердичеві та випускний вечір, який пройшов 21 червня 1941 р. 22 червня вона приїхала в Житомир до батьків, а в три години дня місто зазнало бомбардувань³⁹⁰. І цей факт окреслив новий відлік часу, який змінив звичні правила життя та норми. Перше подібне відхилення пов'язане зі спогадами про мародерство, до якого вдалися мешканці Житомира, після того, як в приміщення місцевого універмагу потрапила бомба, й люди почали тягнути все, що там було: «Хтось ніс матрац, хтось відро, хто рулон тканини»³⁹¹.

³⁸⁸ Бураковский, А., 1998. Последняя из могикиан идишистской литературы. [online] *Вестник*. № 3 (184). Режим доступа: <http://www.vestnik.com/issues/98/0217/win/burakov.htm> [Дата обращения 15 февраля 2020].

³⁸⁹ Дайч, Ю., 2019. *Я помню*. Израиль, рукопис, самиздат, с. 6.

³⁹⁰ Інтерв'ю із Дубосарською Розою Абрам-Гершівною, 1923 р. н., м. Житомир, 20 листопада 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр»*.

³⁹¹ Грінченко, Г., 2016. Бабин Яр в усній історії. *Бабин Яр: Історія і пам'ять*. За ред. В. Гриневича, П. Р. Магочія. Київ: Дух і літера, с. 194.

Початковий період війни у більшості тих, хто пережив ті дні на власному досвіді, зберіглася пам'ять про мародерство та грабунок всіх крамниць на Хрещатику. Окремі деталі цих спогадів різняться, в залежності від віку та статі людини. Так, описуючи ці дні, Ніна Герасимова також згадує й про факти мародерства, які мали місце: «На Хрещатику було людно, тягнули все що попадеться, особливо іграшки»³⁹². У статті Г. Грінченко³⁹³ наводяться спогади, які були записані у 1990-х рр. представниками USC Shoah Foundation Institute у Києві. У наведених в статті спогадах Костянтина Мірошника йдеться про нетривалий момент безвладдя, коли Червона армія пішла, а німці ще не зайшли в місто. «В Києві почався погром, розгром крамниць, тому що влади нема... люди все тягли, ... усі щось брали, вивозили тачками й візками»³⁹⁴.

Постанові ЦК ВКП(б) від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів та цінного майна» передбачала евакуацію цивільного населення в установленому порядку. В документі зазначалось, що серед першочерговий груп, які мали бути евакуйованими – фахівці та інженерно-технічний персонал стратегічно важливих підприємств, а також жінки, діти, інваліди та люди старше 50 років³⁹⁵. Щодо виконання рішень цієї постанови за першою частиною, вони виконувались доволі оперативно. Чого не можна сказати про організацію евакуації другої категорії осіб, зазначених у Постанові.

Згадки про можливість евакуюватись із підприємствами містяться у тих спогадах, автори яких (або члени їх родин) мали до них відношення. У таких випадках згадується про організовану евакуацію, яка не запам'яталась пов'язаною із якимось ексцесами. Завдяки особливій увазі влади до стратегічно важливих об'єктів, та можливості швидкого відновлення їх функціонування на

³⁹² Щоденник Ніни Герасимової мешканки окупованого м. Київ. 1941 р. [online] Режим доступу: <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/visu/9> [Дата звернення 12 квітня 2021].

³⁹³ Грінченко, Г., 2016. Бабин Яр в усній історії. *Бабин Яр: Історія і пам'ять*. За ред В. Гриневича, П. Р. Магочія. Київ: Дух і літера, с. 199–207.

³⁹⁴ Грінченко, Г., 2016. Бабин Яр в усній історії. *Бабин Яр: Історія і пам'ять*. За ред В. Гриневича, П. Р. Магочія. Київ: Дух і літера, с. 194.

³⁹⁵ Левин, Д., 2009. *Судьбоносное решение: бегство евреев во внутренние районы СССР летом 1941 года*. Яд Вашем: Исследования. Национальный мемориал Катастрофы и героизма Яд Вашем. Иерусалим, с. 47.

нових місцях розміщення, така евакуація проходила в першу чергу та з належним рівнем організації (Юлії Дайч разом із батьками в дитячому віці евакуювалася з науково-дослідним інститутом до Магнітогорська)³⁹⁶. Хоча всі й пригадували, що збори були швидкими, у спогадах матері Юлії, Лариси Дайч наголошується, що найбільш шкодували за тим, що не взяли ляльок для доньок, скаржились на організацію харчування (при цьому воно все ж було). Юлія Дайч пригадує, як сама малювала ляльки і одяг для них, а потім вирізала. Згадує про книжки з казками, які зберігала під подушкою у вагоні.

Такі проблеми звучать дисонансом до тих, з якими зіштовхнулись «неорганізовані» мешканці міст та містечок під час евакуації. Ті хто приймали самостійне рішення про необхідність евакуації, не мали можливості подорожувати настільки комфортно. Так в інтерв'ю Р. Дубосарської наводяться більш ніж промовисті факти про особливості організації евакуації в Житомирі та перебування в дорозі до місця призначення.

Вона згадує, що одразу після початку бомбардування Житомира, в місті почали говорити про необхідність евакуації. Для величезної кількості охочих покинути міста та містечка, до яких з невідворотною швидкістю наближались німецькі частини, на вокзал подали товарні вагони та відкриті платформи, на яких вивозили військову техніку. Більш швидкі та активні займали товарні вагони, а вона із родиною опинилась на одній із відкритих платформ. Р. Дубосарська наголошує, що йшлося про 6 липня, й спеку, яка в той час стояла. Навіть на цих платформах була така щільність, що тривалий час вона не могла повноцінно поставити обидві ноги. Перша значна зупинка – Куп'янськ під Харковом, під час якої всі попадали спати прямо на асфальті. В цьому місті було організовано санпропускник із обідом. І це єдиний випадок, коли людям забезпечили одноразове харчування протягом всієї дороги³⁹⁷.

³⁹⁶ Дайч, Ю., 2019. *Я помню*. Израїль, рукопис, самиздат, с. 18.

³⁹⁷ Інтерв'ю із Дубосарською Розою Абрам-Гершівною, 1923 р. н., м. Житомир, 20 листопада 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проєкту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

Далі евакуйовані вже вирушили у звичайних, не товарних вагонах. Родина складалась із п'яти осіб, зайняти змогли лише два місця у вагоні. Дорогою сиділи/стояли по черзі. Майже вся дорога – спогади про голод і цілковиту відсутність їжі, жахливу антисанітарію та всього, що з цим пов'язувалось.

Спогади про дорогу пов'язані із бомбардуванням ешелонів та смертю від осколочного поранення у серце сусідського хлопчика, Сиркіса Шики Лейбовича, якого поховали у рові, що утворився внаслідок вибуху поблизу залізничної колії, на пшеничному полі. Люди, які тривалий час перебували в дорозі без дотримання будь яких санітарних умов, навіть для відправлення фізіологічних потреб, у спеку, рано чи пізно приречені були або на інфекційні хвороби, або ж на таку проблему як воші. За спогадами Дубосарської всі «рвали на собі шкіру від вошей»³⁹⁸.

Серед не менш сильних спогадів цього періоду – реакція на воду та можливість помитися, яка знімала з людей традиційні обмеження щодо меж пристойності та природну сором'язливість. Цю ситуацію вона описує таким чином : «Ми під'їхали до притоки Волги. Тоді весь ешелон полинув до води і роздягаються всі: старі, жінки, чоловіки, діти. Всі наголо роздягаються від цих вошів, від цього бруду. І ніхто не соромиться. На нас як на дикунів ... Це ж далеко від фронту, Росія. Виходили сільські мешканці ... хто плакав, хто сміявся, хто хрестився, хто проклинав. Реакції були різні. Але нам було байдуже. Абсолютно байдуже»³⁹⁹.

Різнилися і умови перебування в евакуації, на нових для людей тимчасових місцях проживання. Однак, робота на евакуйованих підприємствах стратегічного значення дозволяла, хоча й дуже відносно, але все ж краще облаштувати побут родини. Так Раїса Рабінович у Саратові влаштувалася інженером хімічної лабораторії евакуйованої московської організації

³⁹⁸ Інтерв'ю із Дубосарською Розою Абрам-Гершівною, 1923 р. н., м. Житомир, 20 листопада 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проєкту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

³⁹⁹ Там само.

«Нафтогаззйомка», в якій перевіряли якість пального для військової техніки. На початку 1942 р. організацію реєвакуювали до Москви. Р. Рабінович, після того, як знайшла житло в місті, також переїхала туди разом зі своїми рідними⁴⁰⁰. Лариса Дайч працювала на Магнітогорському металургійному комбінаті, де виготовлялася броня для танків, в лабораторії, в якій перевіряли якість метала і зварювальних швів.

В умовах евакуації жінки змушені були працювати по 15–17 годин на добу на воєнних підприємствах, подекуди зазнаючи приниження і сексуального насилля. Такі сюжети розглядались у публікаціях, які в останні роки з'явилися в Україні⁴⁰¹, авторка дисертації також зверталась до їх розгляду⁴⁰².

Приклади евакуації та спогади про цей процес різняться у мемуарах, щоденниках, але в загальних речах мають дуже багато подібного. Так, більшість тих, хто перебував у дорозі у дуже ранньому віці лише фіксують факт поїздки, й пригадують окремі, найбільш яскраві епізоди/або ж просто речі, які траплялись/запам'ятались в дорозі. В переважній більшості вони детальніше описують окремі моменти, пов'язані із життям, побутом та роботою матерів, тіток та інших близьких родичів, з якими перебували в евакуації.

Ті ж респонденти, які в більш свідомому віці пройшли через всі випробування, пов'язані із евакуацією, ділились доволі детальними спогадами про цей період їх життя, який часто зводився до виживання.

Вступ до Києва німецьких частин та реакція на них населення в кожному із відомих/доступних дослідникам варіантів спогадів описується по-різному. Так на сторінках щоденника Н. Герасимової зустрічаємо такий опис: «Німці вступили в місто 19 вересня 1941 р. в п'ятницю на мотоциклах. ... Розбирали

⁴⁰⁰ *Создано Раей: мемуары, генеалогическое дерево*, 2015. Леонид Вольнский. Писатель, художник, организатор поисков Дрезденской галереи. [online] Режим доступа: <http://zwinger.it/> [Дата обращения 14 февраля 2020].

⁴⁰¹ Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства, 2015. *Зб. наук. Статей*. Наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ: ТОВ «Арт-книга». 336 с.; Гон, М. та Івчик Н, 2016. Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності. *Голокост і сучасність*. № 1, с. 9–49; Подольський, А., 2015. Єврейські жінки України в добу Голокосту та нацистської окупації (1941–1944): спроби дослідження трагічної долі. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні*, с. 219–230.

⁴⁰² Геча, О. А., 2018. Жінка та війна у мемуарах та оповіданнях її свідків й учасниць. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя. Вип. 51, с. 81–86.

мішки заграмаджень, вулиці були завалені осколками та папірцями, людей було мало, день був надзвичайно холодний та похмурий. Тільки євреї на Хрещатику зустрічали німців із хлібом та сіллю. Ось це пробачити було неможливо!!!»⁴⁰³

Для порівняння наведемо інший варіант спогадів про події цього ж дня, й враження, які вони викликали у мешканців міста: «Народ стояв на тротуарах, обабіч. А по центру, таким вільним кроком, прекрасно вдягнені, помпезно. Ну не те що б помпезно, але в будь-якому разі, це йшла армія. Це був парад військ у дуже добрій формі. Ситі, чисті, голени увійшли до Києва. Різний настрої був у людей. Були такі, що дуже з того раділи. І офіцери, деякі німецькі офіцери були верхи, не тільки в машинах, тому дівчата, жінки, чоловіки кидали їм квіти, які принесли із собою туди. Німців зустрічали захоплено. Але бачив я і дуже похмурих людей»⁴⁰⁴.

Як вже зазначалось, серед спогадів про війну та особливо період окупації, є й щоденники не євреїв, в яких згадується про страшні події Голокосту, й зокрема, Бабиного Яру. На сьогодні загальновідомою є інформація про те, що нацисти звинуватили саме євреїв у підпалах та вибухах на Хрещатику, які призвели до значного руйнування центру міста. Ще одним звинувачення, яке висунули проти євреїв, стосувались неначебто пошкодження ними систем водопостачання з Дніпра та брандспойтів, які б дозволили швидко приборкати пожежі та подолати їх наслідки. Звернемось до щоденника Н. Герасимової, яка описувала детально ситуацію у Києві напередодні страшного Судного дня.

У записах щоденника від 26 вересня читаємо: «Горить Пушкінська, музейній провулок, будинок вибухає за будинком і неможливо нічого зробити, немає води. всі люди з великих будинків з вузлами йдуть вулицею. Сьогодні батогами гнали великий натовп євреїв. Вчора довго були у дворі. З боку Хрещатику йшли великі клуби диму. Весь час видно спалахи та чутно, як

⁴⁰³ Щоденник Ніни Герасимової мешканки окупованого м. Київ. 1941 р. [online] Режим доступу: <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/visu/9> [Дата звернення 12 квітня 2021].

⁴⁰⁴ Грінченко, Г., 2016. Бабин Яр в усній історії. *Бабин Яр: Історія і пам'ять*. За ред. В. Гриневича, П. Р. Магочія. Київ: Дух і літера, с. 194.

вибухають будинки. ... невідомо звідки стало відомо, що все місто має бути евакуйованим. Почали збиратись, взяли все найбільш цінне. Страх та розпач»⁴⁰⁵.

Такі настрої мешканців міста постійно «підігривались» різноманітною інформацією, чутками, які дуже швидко поширювались містом та наказами, яке видавала нова влада. У щоденнику Ніна окреслює цю ситуацію так: «кожну годину новини». Запис від 28 вересня твердить що: «в середині дня був вивішений страшний для євреїв наказ: щоб завтра на 8. 00 всі вони з'явилися на Лук'янівку (у Бабин Яр) з документами та теплими речами. Хто не з'явиться, той буде розстріляний. Хвилювання серед євреїв страшні, тяжко бачити хвилювання людей. Багато з них думають, що йдуть на смерть»⁴⁰⁶.

На сьогодні відомо, що Ніна Герасимова разом із своєю матір'ю у жовтні 1941 р. перехувала своїх сусідів, єврейське подружжя Грінбергів. Відповідно до постанови Фонду «Пам'ять Бабиного Яру» від 22 лютого 1998 р., за виявлені християнське милосердя й доброту та врятовані життя приречених на загибель євреїв її було нагороджено грамотою «Праведника України»⁴⁰⁷.

У щоденнику Ніна згадує про настрої напередодні 29 вересня: «Прийшла Марія Федорівна страшно схвильована, сказала, що вони євреї, й їм треба йти, а паспорти у них були російські, але вона їх загубила... Філіп Гнатович старався приховати сльози. Євреї цього ніяк не очікували. Всі сусіди думали, що вони росіяни. Один із сусідів сказав, що євреїв будуть висилати до Радянського Союзу, ця новина викликала радість у сусідів»⁴⁰⁸.

Про різноманітні версії щодо подальшої долі євреїв, яким наказали зібратись в районі Лук'янівської вулиці, також багато згадується в сучасній літературі, присвяченій Голокосту. Звісно, що про найгірше мало у кого виникали думки, хоча, судячи з нагнітання в попередні дні масового психозу,

⁴⁰⁵ Щоденник Ніни Герасимової мешканки окупованого м. Київ. 1941 р. [online] Режим доступу: <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/visu/9> [Дата звернення 12 квітня 2021].

⁴⁰⁶ Щоденник Ніни Герасимової мешканки окупованого м. Київ. 1941 р. [online] Режим доступу: <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/visu/9> [Дата звернення 12 квітня 2021].

⁴⁰⁷ Національний музей Історії України у Другій Світовій війні. Меморіальний комплекс. [online] Цифрові колекції/Україна. Київ. Бабин Яр. Режим доступу: <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/view/2/20> [Дата звернення 15 червня 2021].

⁴⁰⁸ Щоденник Ніни Герасимової мешканки окупованого м. Київ. 1941 р. [online] Режим доступу: <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/visu/9> [Дата звернення 12 квітня 2021].

який був спрямований проти євреїв, такі думки не могли не з'явитися. Однак найбільш поширеною версією було переселення до Палестини, на територію Радянського Союзу, або як згадується в окремих спогадах «до Сталіна»⁴⁰⁹.

У записі від 29 вересня описується як рух євреїв вулицями Києва, так і рішення, яке Ніна прийняла щодо своїх сусідів: «29 вересня з раннього ранку натовпи євреїв тягнулись вулицями Києва з вузлами та валізами, дітьми. Йшли мовчки, не чуто було сліз, ніхто із росіян не дозволив собі жодного хуліганського випадку проти них. Сусідів (євреїв) не пустила, вони мене послухались»⁴¹⁰. Далі вона фіксує, що 30 вересня вже всі знали про розстріли євреїв у Бабиному Яру.

У Бабиному Яру розстріляли більшість єврейського населення Києва, в тому числі дев'ять представників родини Рабіновичів: батьки Леоніда Волинського Наум та Шифра (Софія) Рабінович (дивись додаток Д) та родина тітки Фейги (прізвище не відомо). Сестра Шифри Таня, яка після революції емігрувала до Польщі, там загинула під час війни у концентраційному таборі. Ще одна сестра, Генрієтта Штейнман пережила блокаду Ленінграду. Три брати Михайло, Хаїм і Шмі-Лев емігрували до Польщі і стали жертвами Катастрофи. У збірнику «Бабин Яр: книга пам'яті» (2005 р.) вказуються загиблими 67 Рабіновичів, серед них є імена батьків Л. Волинського:

«Рабінович Шифра, 49 лет, ул. Рейтерская, 32, кв. 23

Рабінович Нухим-Вольк Яковлевич, 51 год»⁴¹¹.

У цьому збірнику згадано дев'ять жінок з ім'ям Фейга, але яка саме була родичкою Рабіновичів, невідомо, тому що її прізвище після одруження і адреса проживання були інші. Це потребує додаткових досліджень. У спогадах

⁴⁰⁹ Інтерв'ю із Дубосарською Розою Абрам-Гершівною, 1923 р. н., м. Житомир, 20 листопада 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

⁴¹⁰ Щоденник Ніни Герасімової мешканки окупованого м. Київ. 1941 р. [online] Режим доступу: <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/visu/9> [Дата звернення 12 квітня 2021].

⁴¹¹ Бабин Яр: Книга Памяти, 2005. Сост. И. М. Левитас. Киев: Изд-во «Сталь», с. 43.

Р. Рабінович є запис, який свідчить, що «Фейга Исааковна, в девичестве Канделис, убита в Бабьем Яру 29.09.1941»⁴¹².

Леонід Волинський два з половиною роки був переконаний, що дружина із донькою не врятувалися від розстрілів у Бабиному Яру. Перед розлукою у серпні 1941 р. подружжя домовилося про адреси рідних і знайомих, через які можна було розшукати один одного. У жовтні 1943 р. Л. Волинський (Рабінович) відправив лист своїй тітці Ганрієтті у Ленінград, яка пережила блокаду. Потрібно відмітити, що цей лист був платним (дивись додаток Е). Це означало, що він ще проходив перевірку після полону і не був допущений в ряди військовослужбовців, оскільки польова пошта була безкоштовною. Дата в листі затерта і стоїть відмітка про перегляд цензурою. Ганрієтта (Гіза) Штейнман одразу надіслала телеграми дружині і брату Л. Волинського.

Ввечері 6 листопада 1943 р. (у день звільнення Києва) Р. Рабінович отримала телеграму від тітки Гізи із Ленінграда про те, що її чоловік Л. Рабінович живий, шукає родину, й проходить перевірку після полону у фільтраційному таборі, в Полтавській області, в селі Глобино. В цей же день Р. Рабінович розпочала пошуки батьків чоловіка. Вона написала листівку на їхню довоєнну адресу у Київ, в якій просила відгукнутися сусідів по комунальній квартирі, когось, кому відома їхня доля. Про масові розстріли, на той час, інформація не поширювалась. Ніхто не відгукнувся, листівка пролежала на пошті два місяці і була повернута з поміткою «Адресат не проживає». О. Костюкович назвала цей напис «Пам'ятником нелюдської епохи»⁴¹³.

Пізніше надійшов лист, в якому тітка Гіза із Ленінграда детально все описувала і додала: «горе наше велике, що моя люба сестра і шурин... загинули

⁴¹² *Создано Раей: мемуары, генеалогическое дерево*, 2015. Леонид Волинский. Писатель, художник, организатор поисков Дрезденской галереи. [online] Режим доступа: <http://zwinger.it/> [Дата обращения 14 февраля 2020].

⁴¹³ *Леонид Наумович Волинский. Жизнь и творчество*, 2015. [online] Режим доступа: zwinger.it/ [Дата обращения 4 ноября 2020].

від рук мерзотників»⁴¹⁴. Вона сподівалася, що рідні залишилися живими, не могла повірити, що їх немає, але «доля нас покарала»⁴¹⁵. У листі до Раїси вона запитувала, чому вони не поїхали разом з ними, невже не могли залишити речі? «Люди кидали все і рятували своє життя» додавала вона у листі.

Через тітку Ганрієтту зв'язалися з Ісааком (Ізею) Крамовим (Рабіновичем), від якого Раїса також отримала листа, в ньому неприхована радість від усвідомлення того, що його брат живий. «Мій брат – це не тільки кров моя, не тільки плоть моя..., а й духовно близька людина, єдиний, можливо в моєму житті... Як важко мені було без нього» писав він. «Сьогодні радість пробудила у мені нову віру, що побачимо ще ми своїх рідних, батька і матір в Києві... Повідомте на Рейтерську про мене»⁴¹⁶. Такі новини вселяли надію на повернення до звичного, довоєнного життя. Він хотів, щоб вся родина зібралася разом, тому що ще не знав про трагічні події вересня 1941 р.

Дружина Ісаака Крамова, Єлена Ржевська, у своїй книзі згадує про зустріч братів після війни: «Він поспішав, вечірнім поїздом їхав до Києва побачитися з братом. Улюблений брат, старший і єдиний... Два з половиною роки він значився як «без вісті зниклий», що частіше рівнозначно було – убитий. Він їхав до воскреслого з мертвих брата. Вперше у розгромлений Київ, де Бабин Яр, де по-звірячому вбиті їхні батьки»⁴¹⁷.

Згадки про регіональні «Бабині Яри» та інші історії порятунку від знищення під час Голокосту, знаходимо в оповідях очевидців подій Другої світової війни. Так, житомирянка Роза Дубосарська розповідає про свою одногрупницю по фізико-математичному факультету Київського університету Шуру Гінзбург, яка змогла врятувалися під час акції знищення євреїв у Гадячі (Полтавська область). У наказі, який було розміщено в цьому місті, йшлося про те, що німці зобов'язали євреїв взяти із собою золото, обрізані довгі коси та з'явилися у призначене місце в центрі міста. Вона була у натовпі серед

⁴¹⁴ Там само.

⁴¹⁵ Там само.

⁴¹⁶ Там само.

⁴¹⁷ Ржевская, Е., 2011. *За плечами XX век*. Москва: АСТ: Астрель: Полиграфиздат, с. 587.

приречених, але один із поліцаїв-конвоїрів дозволив їй відійти, й таким чином вона змогла врятуватись. Вона вижила в окупації завдяки тому, що могла шити. Не побоялась вночі, після «акції» повернутись додому, забрати необхідне кравецьке приладдя, яке лишилося від вбитого в цей день батька, й пішла на села шити людям валянки. За це її годували⁴¹⁸.

Під час інтерв'ювання у ході здійснення проекту Фонду «Бабин Яр» «Голоси. Свідчення про Голокост», 80-річна Ганна Петрівна Данилюк (1941 р. н.) із села Мала Козарка Романівського району Житомирської області розповіла, що її мама переховувала цілу єврейську родину у ямі під яблунею, а зверху картоплю насадили⁴¹⁹. Ця єврейська родина жила по-сусідству, і ніхто в селі не знав, де вони поділися. На жаль, ні імен, ні прізвища Ганна Петрівна не пам'ятає. Пам'ятає лише, що хлопчик, коли виріс, у Романові був головою райдержадміністрації, допомагав їхній родині. А дочка працювала у Мирополі, у перукарні в центрі. У родинному архіві зберігається повоєнна фотографія, де у центрі – Назарук Степаніда Якімівна, у колі своїх дітей і онуків у дворі, де переховувала єврейську сім'ю (дивись додаток Ж). Наведена інформація свідчить про усвідомлення жінками небезпеки для власних дітей, але вони були готові допомогти іншим людям, особливо своїм сусідам.

Ще одним досвідом, з яким зіштовхнулась частина тих єврейських жінок, що разом зі своїми родинами врятувались втечею із гетто, що були створені у містечках Правобережжя, стало перебування/життя в лісі поруч із партизанами, у складі так званих сімейних таборів. Війна та голод були невіддільні. В гетто і в підпіллі, в якому євреї, як і раніше, жили родинами, члени сім'ї відчували страшний голод. Деякі жінки ризикували своїм життям заради шматка хліба. Матері були змушені задовольнятися мізерно малими порціями продуктів і весь

⁴¹⁸ Інтерв'ю із Дубосарською Розою Абрам-Гершівною, 1923 р. н., м. Житомир, 20 листопада 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

⁴¹⁹ Інтерв'ю із Данилюк Ганною Петрівною, 1941 р. н., с. Мала Козарка Романівського району Житомирської області, 18 жовтня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

час стикалися з дилемою, як ділити їжу між членами сім'ї. Багато матерів відмовляли собі в їжі, щоб підтримати своїх дітей.

4.2. Чоловічий досвід участі в Другій світовій війні

Значна більшість єврейських чоловіків призовного віку в перші ж дні війни були мобілізовані. За різними даними, в Червоній армії та флоті в роки війни служили від 430 до 450 тис. євреїв, 142 500 загинули⁴²⁰. Олег Будницький свого часу проаналізував доступні дослідникам щоденники, які в умовах війни велися солдатами-євреями, й запропонував їх середньостатистичний портрет. За його оцінками, всі вони, як і майже половина радянських євреїв напередодні війни – мешканці великих міст. У всіх за плечима десять класів школи, частина студенти, або ж випускники інститутів та університетів. Цей момент типовий, оскільки євреї складали 11,1 % від загальної кількості студентів в Радянському Союзі, більшість з яких припадала на Київ, Одесу та Харків⁴²¹. Переважна їх більшість були радянськими патріотами. Чоловіки старшого віку пішли добровольцями в армію або ж до ополчення. Молодші потрапляли під призов у визначені терміни.

Військові мемуари чоловіків, особливо у радянському випадку, як правило, містять стандартний «джентльменський набір» – участь у бойових діях, іноді – характеристики зброї, демонстрація власних заслуг та військової звитяги. Однак, на їх сторінках зустрічаємо й «ліричні відступи», які присвячені близьким та рідним людям, іноді це описи міст, місцевості, з якою пов'язані оповідачі/автори мемуарів/спогадів, філософські роздуми та узагальнення.

Джерела, які використовувались під час написання цього розділу, об'єднує те, що автори неодноразово могли загинути у перші місяці війни, але

⁴²⁰ Будницький, О., 2010. *Євреї на війні, солдатские дневники*. [online] Май 2010 Режим доступа: <https://www.lechaim.ru/ARHIV/217/budnitskiy.htm> [Дата обращения 15 июля 2021].

⁴²¹ Там само.

дивом вижили і продовжили боротьбу проти нацистів на фронті: Леонід Волинський у складі Другого Українського фронту дійшов до Дрездена. У складі партизанських загонів, після порятунку шляхом втечі з території гетто, воювали до кінця війни Марк Мешок та Мейлох Бакальчук-Фелин, й такі випадки не були поодинокими.

В 2003 р. у Росії була здійснена підготовка до видання книги спогадів, про участь євреїв, що мешкали до війни на території Рівненщини у партизанському русі, який охоплював як територію Білорусі, так і Житомирщини⁴²². Фактично йдеться про історико-географічні регіони Полісся та Волині. Упорядники видання стверджують, що спогади були написані ще у 1940-х рр., а видані у 1958 р. мовою їдиш в Аргентині⁴²³. Текст дуже неоднозначний, із різко негативними оцінками українського руху, що в російськомовному перекладі окреслюється цілком ідеологічними кліше «бандеровці», українські фашисти, шовіністи. Одночасно, автор неодноразово наводить приклади співпраці з українськими селянами, їх допомоги та підтримки єврейських родин, які змогли втекти з гетто та переховувались (старі і діти) /або воювали у партизанських загонах.

Складається враження, що російське видавництво, яке готувало видання до друку, дуже «творчо» попрацювало над текстом, й список літератури, який наводиться в кінці тексту окреслено відповідним чином «Список літератури, який використовувався під час підготовки видання до друку», цю думку підтверджує. Цей список містить 28 джерел, більшість з яких була видана у період з другої половини 1960-х – до середини 1980-х рр., є й видання середини – кінця 1990-х рр. Власне перший блок літератури припадає на період, коли в Радянському Союзі формувався новий міф про Велику вітчизняну війну, з відповідними установками, кліше, що закріплювались у свідомості радянських

⁴²² Бакальчук-Фелин, М., 2003. *Воспоминания еврея-партизана*. Москва: Возвращение, 65 с. [online] Режим доступа: https://royallib.com/read/bakalchukfelin_meylah/vospominaniya_evreyapartizana.html#0 [Дата обращения 27 июля 2021].

⁴²³ Там само.

громадян та «кочували» з одного видання/фільму/театральної вистави/наукової/публіцистичної статті до іншого.

Повертаючись до персональних досвідів війни, розглянемо такі на прикладі Леоніда Волинського (Рабіновича). На фронт він пішов добровольцем. Як член Спілки художників він мав право на евакуацію, але не скористався ним. У званні молодшого техника-лейтенанта він пройшов усю війну. Спогади про перебування у перші місяці війни у полоні він описав у своєму біографічному творі «Крізь ніч»⁴²⁴. Як людина, що безпосередньо на собі відчула всі жахи полону, автор детально описує умови перегонів, місця масових страт євреїв, комуністів та інших категорій полонених, моделі поведінки та відношення місцевого населення до втікачів. Він вважав, що потрібно було детально все описати, бо залишився єдиним, хто стояв у шеренгах для розстрілів і залишився живим. Його родина залишалася у Києві, але він не знав, як провели його рідні останню ніч з 28 по 29 вересня 1941 р. Документи і речі не збереглися. Не залишилось людей, які б після війни могли розповісти про них.

Спогади Марка Мешока описують трагедію в окремо взятому містечку Червоноармійську (сучасний Пулини) на Житомирщині. В тексті зосереджується увага на самій «акції» та місцях знищення євреїв нацистами і їх поплічниками. Його ім'я, як партизана, учасника боротьби з нацизмом, включено і в книгу колишнього партизанського командира Леоніда Беренштейна «Євреї – герої Опору. У підпільній боротьбі проти нацистських окупантів на Україні (1941–1945)»⁴²⁵.

Спогади М. Мешока підтверджують причини відмови від евакуації, про які вже згадувалось раніше, а також свідчать, що остаточне рішення приймав найстарший чоловік у родині. Коли почалася війна, батька призвали в армію, а дід був гарної думки про німців, про яких він пам'ятав ще з часів Першої

⁴²⁴ Волинский (Рабинович), Л., 2013. *Сквозь ночь*. [online] Режим доступа: <https://knigogid.ru/books/943342-skvoz-noch/toread> [Дата обращения 2 марта 2020].

⁴²⁵ Беренштейн, Л. и Елисаветский С., 1998. *Евреи – герои сопротивления в подпольной и партизанской борьбе против нацистских оккупантов на Украине (1941–1945)*. Объединение выходцев из Украины в Израиле. Тель-Авив: Кругозор, 336 с.

світової війни, і вирішив залишитися. Йому виповнилося тоді 84 роки, й він не хотів залишати своє майно. Багато євреїв просто не розуміли, «як людина може залишити будинок і всі свої речі, і почати життя волоцюги». Ті, хто володів нерухомістю, особливо землею, були сповнені рішучості «не кидати свою спадщину і свої будинки»⁴²⁶. Коли дід змінив своє рішення, і родина Марка Мешока вирушила на підводі у дорогу в напрямку Києва, вже було пізно.

Він, один з небагатьох, згадував і про «хороших німців», які на початковому етапі війни не були ворожі до євреїв, іноді навіть проявляли співчуття до них. Про поведінку німців в перші дні війни на окупованих територіях свідчить такий епізод. Біля школи у Червоноармійську німці поставили кухню. Після роздачі їжі своїм солдатам, залишки роздавали місцевим мешканцям й одразу фотографували, як вони годують населення. Декілька разів М. Мешок приносив додому обід у каструлі, поки хтось не назвав його «юда». Кухар вдарив його чоботом в обличчя, по спині і відібрав каструлю. Але інший німець ввечері приніс їм додому їжу й ліки, а також сказав, що вони можуть ще втекти, поки не прийшла зондер-команда, яка розстріляє усіх євреїв⁴²⁷.

Згодом мати дізналася, що батька з іншими призовниками прямо з військкомату ще не перевдягненими у форму, німці забрали у полон. Полонені знаходилися в таборі біля сіл Ягоденка і Рудня. В той час можна було ще викупити полоненого. Тому мати викупила батька за пляшку самогону. Пізніше було прийнято рішення про повернення в село Очеретянку, але його з батьком наздогнали два поліцаї, побили і заарештували⁴²⁸. В першу чергу німці знищували єврейських чоловіків. На наступний день всіх посадили до вантажівок і сказали, що везуть будувати дорогу Львів-Київ. Біля села Ягоденка, за єврейським кладовищем, М. Мешок побачив дві ями. В одній він

⁴²⁶ Левин, Д., 2009. *Судьбоносное решение: бегство евреев во внутренние районы СССР летом 1941 года*. Яд Вашем: Исследования. Национальный мемориал Катастрофы и героизма Яд Вашем. Иерусалим, с. 55.

⁴²⁷ Мешок, М., 2005. *Не забуду! Не прощу!*. Тель-Авив, с. 12.

⁴²⁸ Там само, с. 15.

помітив присипане жіноче волосся і згадав, як раніше збирали високих гарних єврейських і українських дівчат для роботи в Німеччину, але вони опинилися тут. Пізніше він дізнався, що ями викопали полонені червоноармійці, яких згодом розстріляли неподалік.

Вперше М. Мешока врятував німець Ніколай Фрітчер (у селі була німецька колонія, у період коренізації – центр Пулинського німецького національного району), до війни батько з ним працював. Він на велосипеді приїхав за колоною і у метушні вихватив Марка, завернув у свою куфайку, а поліцаю сказав, що він його родич, який потрапив туди випадково. На очах М. Мешока нацисти вбили 42 людини, та скинули до братської могили на єврейському кладовищі біля села Ягоденка. Все життя він пам'ятав, як на його очах в батька стріляв поліцай Рижук.

Завдяки автору спогадів, маємо можливість скласти уявлення про гетто, що було створене в одному із районних центрів Житомирської області. В цьому описі відобразились типові риси, що характеризували ситуацію, в яку потрапили євреї в умовах окупації на території рейхкомісаріату Україна. Гетто розташовувалось у центрі містечка, біля лікарні. Єврейські родини змушені були жити до декілька родин у будинках та носити спеціальні розпізнавальні знаки – нашиті жовті зірки на спині і на грудях. Охорона території гетто здійснювалась силами допоміжної поліції. Мешканців гетто активно залучали до примусової праці. М. Мешок згадував: «Чоловіків майже не було, в основному вони були розстріляні у той час (липень 1941 р). Фактично їжі не було, ні у жителів містечка, які також голодували, ні у тих, хто був у гетто... Не вистачало води...»⁴²⁹. Діти з десяти років повинні були працювати: збирали хміль, будували разом з полоненими дорогу.

На території України нацистам не було властиво проводити політику «геттоїзації»⁴³⁰, тому вже 27 грудня 1941 р. стало днем повної ліквідації

⁴²⁹ Мешок, М., 2005. *Не забуду! Не прощу!*. Тель-Авив, с. 18.

⁴³⁰ Цей термін активно використовують фахівці, які досліджують історію євреїв та Голокост. Зокрема, це Й. Петровський-Штерн, Т. Снайдер, В. Лауер та ін.

єврейської громади Червоноармійського (Пулинського) району. До своєї смерті він не міг забути ту морозну, страшну ніч, коли їх вигнали з гетто і вивели за містечко, голосно повідомивши, що всіх повезуть у Палестину. У метушні Марк загубив матір, а сам опинився пораненим у ямі. Але Марк вибрався знову з розстрільної ями. У німця Н. Фрітчера знову зустрів свою маму, якій раніше вдалося вибратися з колони смертників і брата Леоніда, якого переховувала жінка в іншому селі⁴³¹.

Автори спогадів не оминають і складні питання колаборації, співпраці певної частини українського суспільства з нацистами.

Не поодинокими були випадки, коли мешканці сіл надавали притулок євреям в обмін на використання їх роботи в якості найманої сили. Селяни не враховували фізичний стан втікачів й полонених, та намагалися їх використовувати як безоплатну робочу силу у власних господарствах.

Основною стратегією виживання полонених на окупованих територіях України була їх фізична праця, поки могли працювати і були потрібні як безоплатна робоча сила – вони залишалися живими. Протягом окупації родину декілька раз заарештовували. Майже два роки вони прожили втрьох у камері поліцейського відділку в Червоноармійську. Саме мистецтво кравчині Фаїни Мешок допомагало вижити в нелюдських умовах гетто та полону.

Повертаючись до постаті Л. Волинського, слід зазначити, що після першої втечі з полону, він опинився в околицях Кременчука. У кінці грудня 1941 р., після збору врожаю, всіх втікачів викликав до себе сільський староста і повідомив, що потрібно їхати у Градижськ на реєстрацію. У дворі чекали троє невідомих «з жовто-блакитними пов'язками на рукавах. Все стало зрозумілим – знову полон»⁴³².

Стратегії виживання радянських військовополонених під час перегонів допомогли Л. Волинському вистояти. Потрібно було йти попереду, щоб не

⁴³¹ Мешок, М., 2005. *Не забуду! Не прощу!*. Тель-Авив, с. 25.

⁴³² Волинский (Рабинович), Л., 2013. *Сквозь ночь*. [online] Режим доступа: <https://knigogid.ru/books/943342-skvoz-noch/toread> [Дата обращения 2 марта 2020].

відставати, під час короткочасних привалів лягати в кювет і задирати ноги до верху, щоб відпочили. Наявність власної посудини для баланди, якою годували раз на добу, була обов'язковою.

У творах М. Мешока та Л. Волинського наводяться підтвердження участі євреїв у партизанському русі. Леонід Волинський співпрацював з партизанським загonom на Полтавщині, яким керував колишній секретар районної управи Козубенко та з підпільним радянським активом району⁴³³.

У сімейному архіві Олени Костюкович виявилася невеличка записка, підписана Козубенко, у якій зазначається, що з січня 1942 р. до 28 вересня 1943 р. Л. Рабінович під документами на ім'я Єфима Купріяновича Шевченко проживав у селі Глобіно Полтавської області.

Як згадував М. Мешок, разом із своїми родичами у 1943 р. він потрапив до підривної групи «За перемогу!» з'єднання Д. Малікова, яка дислокувалася в селі Стара Буда, й нараховувала близько 100–150 чоловік. Обов'язки юнака у загоні були різними: збирати по хатах хліб для партизан, взимку під простирадлами повзти до озера по воду для поранених, щоб не побачив німецький літак-розвідник, виклик фельдшера, згодом розвідка й участь в «рейковій війні». Одного дня партизани привели заарештованого Рижуга, який розстріляв його батька і всі у загоні про це знали. Наступного ранку у присутності представника СМЕРШа росіянина Кіашкіна, Рижуга присудили до розстрілу. Саме М. Мешоку, не дивлячись на його підлітковий вік (йому було лише 15 років), наказали виконати вирок⁴³⁴.

Під час рейду С. Ковпака, юнак отримав серйозне поранення хребта, але залишився в строю, в мінометному взводі. До спини прив'язали дошку і він подавав міни. Пізніше став їздовим загону, перевозив вантажі лежачи.

⁴³³ Леонід Наумович Волинский. *Жизнь и творчество*, 2015. [online] Режим доступа: zwinger.it/ [Дата обращения 4 ноября 2020].

⁴³⁴ Мешок, М., 2005. *Не забуду! Не прощу!*. Тель-Авив, с. 39.

Серед мемуарів, які залишили по собі єврейські чоловіки, що мали відношення до партизанського руху й спогади М. Бакальчука-Феліна⁴³⁵. Містечко Серники⁴³⁶, в якому він жив разом із родиною до війни, розташовувалось на Рівненщині, яка у міжвоєнний період входила до складу Польщі. В тексті він у поетичній формі описує Волинь, регіон, з яким пов'язувалась його доля, доля його близьких, а згодом і діяльність єврейського партизанського загону, до створення якого долучились ті євреї, що втекли з гетто. Автор спогадів намагається підкреслити унікальність саме волинського єврейства, наголошуючи на тому що «щедра рука та розкриті двері – ось родові символи Волинського єврейства»⁴³⁷. М. Бакальчук-Фелін так описує результат взаємопроникнення культур: «Своєрідний відбиток наклала Волинь на єврейські міста та містечка, а євреї, своєю чергою, наклали свій відбиток на слов'янські землі. Покоління євреїв були проникнуті ідеями радісного хасидизму, єврейськими традиціями, національними та соціально-етичними ідеями. На Волині народились наш національний поет Х-Н. Бялік та рано померлий М. З. Файєрберг, які писали на івриті»⁴³⁸.

Серед жажливих випробувань та досвідів війни, які мали єврейські чоловіки, й перебування у німецькому полоні. Про цей період свого життя, дехто зміг говорити/писати через тривалий час після закінчення війни. Події, які описані у творі «Крізь ніч» Л. Волинський написав через 20 років, коли він побував у селі Ковалі на Полтавщині і побачив, що на місці масового розстрілу радянських командирів і євреїв, серед дерев стоїть пам'ятник з червоною

⁴³⁵ Бакальчук-Фелін, М., 2003. *Воспоминания еврея-партизана*. Москва: Возвращение, 65 с. [online] Режим доступа: https://royallib.com/read/bakalchukfelin_meylah/vospominaniya_evreyapartizana.html#0 [Дата обращения 27 июля 2021].

⁴³⁶ За спогадами М. Бакальчука-Феліна, 1943 р. гетто у всіх довколишніх містечках припинили свої існування. Тут були проведені тотальні «акції», і замість повнокровних єврейських громад лишилися лише братські могили. Євреї усіх містечок були розстріляні. «Тільки у моєму рідному містечку Серниках ще існувало гетто. У Серниківському гетто мешкало біля 900 євреїв, головним чином жінки та діти. Вісімдесят відсотків чоловіків було розстріляно у 1941 р. під час акції 9 Ава». Там само.

⁴³⁷ Бакальчук-Фелін, М., 2003. *Воспоминания еврея-партизана*. Москва: Возвращение, 65 с. [online] Режим доступа: https://royallib.com/read/bakalchukfelin_meylah/vospominaniya_evreyapartizana.html#0 [Дата обращения 27 июля 2021].

⁴³⁸ Там само.

зіркою. А неподалік місця розташування Кременчуцького шталагу, до якого Л. Волинський не дійшов, є меморіальний комплекс.

Серед чоловічих спогадів про війну, є й такі, в яких описується різні етапи випробувань та поневірянь. Завдяки спогадам, які на сьогодні доступні дослідникам, маємо можливість дослідити досвід порятунку від знищення у вересні 1941 р. у Бабиному Ярі, подальше виживання в умовах окупованого Києва, та перебування у Сирецькому концтаборі, без права на життя, яке людина все ж змогла для себе вибороти.

Захар Трубаков⁴³⁹, автор однієї із біографічних повістей-спогадів, які сьогодні дозволяють скласти загальну уяву про події Другої світової війни, й всього, що пов'язувалось із окупацією Києва та подіями в Бабиному Яру та в цілому Голокостом, значною мірою долучився до руйнування певних стереотипів та міфів, які протягом тривалого часу формувались довкола питань, пов'язаних із війною. Один із таких стереотипів, що всі євреї цілком покійно пішли на заклання до Бабиного Яру. Захар Трубаков на власному прикладі та прикладі своїх друзів та знайомих по Києву, заводу, на якому він працював до війни, демонструє хибність такої точки зору. І хоча у книзі містяться не менш жахливі спогади про умови та особливості перебування й використання в'язнів-євреїв Сирецького концтабору, навіть в цьому випадку він підкреслює, що більшість з них шукали шляхи для порятунку й не залишали сподівання на своє звільнення та життя.

Згадуючи події 29 вересня 1941 р., він пише про те, що й сам не пішов, й інших відмовляв, як міг. В якості аргументів проти участі в цьому поході він наводив приклади того, як розправились нацисти з євреями Мінська. Але, за його оцінками, «більшість слухала, однак не чула. Багато хто просто не хотів вірити у найгірше»⁴⁴⁰.

⁴³⁹ Трубаков, З. *Тайна Бабьего Яра*. [online] Режим доступа: <http://amkob113.ru/bkv/trb-1.html> [Дата обращения 9 августа 2021].

⁴⁴⁰ Трубаков, З. *Тайна Бабьего Яра*. [online] Режим доступа: <http://amkob113.ru/bkv/trb-1.html> [Дата обращения 9 августа 2021].

Дружина З. Трубакова була україркою, й завдяки своєму, певною мірою авантюризму, він тривалий час жив у Києві, не дивлячись на усвідомлення того факту, що через невиконання наказу від 28 вересня міг в будь-який момент бути розстріляним. Дружина змогла роздобути довідку із свастикою, цей документ, як зазначав З. Трубаков, «діяв на всіх магічно»⁴⁴¹. Разом із дружиною вони підробили й інші документи, змінили ім'я у профспілковому квитку та вирізали сторінку у військовому із зазначенням національності. Не дивлячись на такий цілком не певний статус, вони почали новий відлік життя в місті. Згадуючи ситуацію після розстрілу євреїв у Бабиному Яру, він констатує той факт, що у Києві в той час утворились величезні черги тих, хто бажав отримати житлову площу, яка звільнилась від євреїв.

Щодо рівня «магічності» довідки зі свастикою – вона допомогла отримати квартиру на вулиці Саксаганського, 69. Попри докори сумління, автор спогадів наголошує на необхідності жити далі. Як стверджував З. Трубаков, квартира, яку йому надали, виявилась не єврейською, в ній до війни жив німець Шиц, радянський інженер-будівельник, який служив у Червоній армії.

Серед нових щоденних практик окупованого Києва – необхідність відстежувати появи всіх нових наказів. За відсутності належних засобів масової інформації, їх поширення зводилось до розклеювання на огорожах. Невиконання всіх наказів, які видавала нова влада, загрожувало смертною карою. У спогадах наводиться приклад розстрілів власників голуб'ятень, які не виконали розпорядження про їх знищення⁴⁴².

Постійний страх смерті – про це відчуття згадувала значна частина людей, що перебували під окупацією, особливо це стосувалося євреїв, які змушені були приховувати своє походження. Про приклади пристосування до нових умов життя також довідуємось із спогадів. У відповідності із російською

⁴⁴¹ Там само.

⁴⁴² Трубаков, З. *Тайна Бабьего Яра*. [online] Режим доступа: <http://amkob113.ru/bkv/trb-1.html> [Дата обращения 9 августа 2021].

приказкою «З вовками жити, по-вовчому вити», мешканці міста наповнювали свої помешкання зовнішнім антуражем, який мав демонструвати їх лояльність до влади. Єврей З. Трубаков згадує, що купив портрет Гітлера та поставив його на видному місці в рамці, а також повісив у східному куті кімнати православну ікону.

Життя продовжувалось і в умовах окупації, потрібно було шукати можливості для заробітку та харчування. Продукти в великих містах коштували неймовірно дорого, окупаційна влада періодично намагалась запровадити контроль над цінами, але такі заходи мали протилежний ефект, який призводив до зникнення продуктів із ринків. Кілограм сала коштував 7000 крб., масла – 6000 крб., стакан солі 200 крб., кг хліба – 250 крб. Зарплата, яку міг отримувати в умовах окупації робітник заводу приблизно дорівнювала 500 крб.⁴⁴³ У щоденнику Н. Герасимової відображається ситуація, що склалась у Києві з харчуванням (запис від 22 жовтня 1941 р.): «Життя в місті не налагоджене, продуктів немає ніяких, на базарі за гроші нічого не можливо купити, все на обмін. Лише один раз давали 200 грамів хліба по книжкам. Німці зупиняють по дорозі селян і забирають у них всі продукти, тому вони бояться нести продукти на базар. Почали ходити деякі трамваї, очікують холодну зиму⁴⁴⁴.

В умовах окупації головним шляхом пошуку та купівлі-обміну продуктів стало відвідування ближніх та дальніх сіл. В переважній більшості випадків мова йшла про обмін товарів (одяг, взуття, тканини та ін.), які могли запропонувати мешканці міст в обмін на продукти. В таких умовах веломашина, яку автор спогадів отримав разом із квартирою, перетворилась на незамінну річ, що дозволяла швидко долати значні відстані та забезпечувати родину продуктами.

Щоденникові записи фіксують події, які відбувались в грудні у Києві: «13 грудня німці встановили тверді та більш низькі ціни на продукти, й всі

⁴⁴³ Щоденник Ніни Герасимової мешканки окупованого м. Київ. 1941 р. [online] Режим доступу: <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/visu/9> [Дата звернення 12 квітня 2021].

⁴⁴⁴ Щоденник Ніни Герасимової мешканки окупованого м. Київ. 1941 р. [online] Режим доступу: <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/visu/9> [Дата звернення 12 квітня 2021].

продукти зникли. Однак вже через два дні, 15 грудня закон про тверді ціни відмінили, знову на базарі все з'явилося. Зі вчорашнього дня Київ та область перебувають під німецьким командуванням⁴⁴⁵.

Велике місто, хоча й значно у менших масштабах, в порівнянні з маленькими населеними пунктами, мали свої небезпеки, серед яких і можливість бути впізнаними людьми з попереднього життя, або ж прагнення отримати винагороду у 1 тис. дойч марок, оголошену «за голову» єврея. «Покидьки, п'яниці та карні елементи із місцевих старались на цьому заробити. Справа набула такого широкого розмаху, що у німців не вистачало ні сил, ні можливостей перевіряти всі «сигнали»⁴⁴⁶. Одна із знайомих родини написала подібний донос й на Захара, однак перший раз він зміг довести свою «русскість». Наступний раз не був таким вдалим. Намагаючись встановити контакти із партизанським підпіллям, він та інші люди, причетні до цих спроб, були викриті та потрапили до в'язниці гестапо. Трапилось це вже у 1943 р., й за спогадами З. Трубакова, в камері разом із ним було декілька євреїв. З часом їх переправили до Сирецького концтабору, період перебування в якому прирівнюється до аду. Але навіть в тих нестерпних умовах, більшість людей зберігали присутність духу та віру у власний порятунок.

Останні місяці окупації території України, з територією якої пов'язувались найжахливіші злочини нацистів проти людяності, позначені спробами нацистського керівництва приховати їх сліди. Стосувалось це і спроби знищити трупи (шляхом спалення), всіх розстріляних у Бабиному Яру. Для виконання цієї жахливої роботи окупанти знову залучили євреїв, які за різних обставин потрапили до Сирецького концтабору. У спогадах Захара Трубакова⁴⁴⁷ йдеться про події кінця літа 1943 р., коли його та інших в'язнів концтабору долучали до знищення (спалення) трупів жертв Бабиного Яру.

⁴⁴⁵ Там само.

⁴⁴⁶ Трубаков, З. *Тайна Бабьего Яра*. [online] Режим доступа: <http://amkob113.ru/bkv/trb-1.html> [Дата обращения 9 августа 2021].

⁴⁴⁷ Трубаков, З. *Тайна Бабьего Яра*. [online] Режим доступа: <http://amkob113.ru/bkv/trb-1.html> [Дата обращения 9 августа 2021].

Крім трупів, які знаходились у яру, періодично до печей, які були встановлені тут, з міста привозили так звану душогубку, в якій дорогою, до місця призначення, людей вбивали газом. Одного разу, коли відкрили герметичні двері кузова, всі закрилися. Машина була набита абсолютно голими мертвими жінками. Вони сиділи одна на одній на ледь зігнутих колінах. Голови були пов'язані хустками – так зазвичай українки зав'язувались перед купанням. Скоріше за все, їм сказали, що повезуть до бані. Деякі із отруєних у душогубці починали рухатися, таких охорона дострілювала. Всього за день полонені розвантажили чотири таких машини. Пізніше стало відомо, що в Києві на Саксаганського, 72 знаходився будинок розпусти для німецьких офіцерів. Всі ці приречені «жриці» кохання були звідти⁴⁴⁸.

Для багатьох чоловіків-євреїв відновлення пам'яті про загиблих під час Голокосту перетворилось на справу честі. Так, через багато років після війни, разом з рідними загиблих, М. Мешок здійснив перепоховання останків всіх євреїв, розстріляних біля села Ягоденка Червоноармійського (Пулинського) району, в тому числі і свого батька, на єврейському цвинтарі. Тепер на цьому місці стоїть пам'ятник, зведений на гроші рідних загиблих, всього там поховано 487 чоловік (дивись додаток II). У списку євреїв, які були розстріляні в Пулинському районі у 1941 р., що зберігається у селищній раді, нараховується 576 євреїв, серед них 29 осіб з прізвищем Мешок. У 2004 р. в Києві, в Ізраїльському посольстві, ветерану Петру Піскуну, який в роки війни допоміг врятувати єврейську родину Марка Мешока, вручено медаль і почесну грамоту Праведника народів світу.

У сімейному архіві родини Рабіновичів зберіглася фотографія 1965 р., на якій можна побачити учасників обговорення проекту пам'ятника жертвам Голокосту архітектора Авраама Мілецького, поряд з Будинком Архітекторів. На груповому фото поруч стоять А. Мілецький, Л. Волинський, В. Некрасов та інші учасники, що свідчить про активну діяльність Л. Волинського у справі

⁴⁴⁸ Там само.

збереження пам'яті про трагедію Бабиного Яру. Про збереження пам'яті щодо родинної трагедії й особистий біль Л. Волинського свідчить знайдений у шухляді його письмового стола вірш про Бабин Яр (дивись додаток К). Ймовірно, йому належить авторство цього тексту, що підтверджує його тугу за втратою найрідніших людей.

Підсумовуючи викладений у підрозділі матеріал, підкреслимо, що чоловічій досвід євреїв, які у перші дні війни, в значній кількості, були мобілізовані до лав Червоної армії в якості як рядових так і офіцерського складу, практично не відрізнявся від подібного досвіду представників інших національностей. Однак на значну кількість євреїв-фронтовиків, чиї родини не встигли/не змогли/не захотіли евакуюватись, очікувало значно більше випробування та потрясіння, з яким їм прийшлося пройти через все життя – усвідомлення факту втрати рідних та близьких, похованих у братських могилах, яких «інтернаціональна» радянська влада воліла називати «мирним радянськими громадянами». Відновлення пам'яті про загиблих для багатьох перетворилось на справу життя.

Ситуація, коли євреї в якості військовослужбовців потрапляли в полон, була гіршою, оскільки вони перетворювались у першочергову мішень негайного фізичного знищення, на відміну від інших полонених, яких також не планували лишати в живих, але момент їх смерті був розтягнутий у часі, й залишав більше шансів на втечу або можливий викуп жінками. Такі практики на початковому етапі війни були не поодинокими. В окремих випадках, могли «викупати» й військових євреїв. Діяльність партизанських загонів, й долучення євреїв до них, або ж як у випадку серниківських євреїв, створення єврейського загону, (з якими дуже часто перебували єврейські родини, що рятуватись від знищення в гетто), ще одна цікава сторінка історії, про яку в сучасній українській історіографії мало досліджень, оскільки в переважній більшості євреї долучались до так званого комуністичного підпілля, яке протистояло націоналістичному, й ці моменти конфронтації також знайшли відображення в окремих спогадах.

Умови окупованого великого міста, такого, наприклад, як Київ, надавали більше шансів на порятунок для тих євреїв, які всупереч наказу від 28 вересня 1941 р., не вирушили з іншими до Бабиного Яру. Як правило, така ситуація пов'язувалась із змішаним родинами, коли простіше було приховати своє походження, а особливо походження власних дітей. Однак загроза доносів з боку знайомих, просто сусідів, дворників та ін., активної діяльності гестапівських органів з виявлення ворогів, перетворювала кожен день життя на випробування. На тлі глобальних небезпек потрібно було вирішувати і цілком буденні речі, пов'язанні із життєзабезпеченням власних родин. Серед інших випробувань та досвідів воєнного часу, що випали на долю євреїв, як і представників інших національностей – перебування у концтаборах, й зокрема Сирецькому, що розташовувався неподалік Бабиного Яру. Як приклад особливого цинізму представників окупаційної влади по відношенню до євреїв – їх використання у якості фізичної сили у повторному знищенні вже мертвих євреїв Бабиного Яру, з метою приховання слідів військових злочинів.

4.3. Дитячий досвід та стратегії виживання в умовах Голокосту

Дитячий досвід війни був значно травматичними порівняно із подібним досвідом дорослих, враховуючи нестійкість дитячої психіки. З інтерв'ю із Бараз Цивією Абівною⁴⁴⁹, довідуємося, що її родина практично у повному складі вирушили в евакуацію, але оскільки мешкали вони у містечку на Житомирщині, їм потрібно було ще дістатись на конях до Києва. В цій подорожі в родині трапилась трагедія – коні переїхали під час зупинки молодшу сестру оповідачки, яку поховали вже в Києві. У Києві ж батька було мобілізовано до армії. Потім спогади про теплушку, в якій вирушили до Казахстану, в місто Бугуруслан. Цивія Абівна згадує про те, що фактично одразу після приїзду до місця призначення вона захворіла на малярію, епідемія

⁴⁴⁹ Інтерв'ю із Бараз Цив'єю Абівною, 1931 р. н., м. Житомир, 04 листопада 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проєкту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

якої, за її словами, вирувала у місті влітку 1941 р. Родина жила разом із власницею маленької кімнати із глиняною підлогою. Особливо пам'ятними були холодні казахські зими. Влітку діти збирали та висушували кізяки й спеціальні рослини, які, за словами оповідачки, були схожі на віники. Спроба евакуюватися не для всіх була вдалою. Так, в своїх спогадах про початок війни, Чарна Глібовська розповідає про спробу її родини евакуюватись. Але рішення про це старші члени сім'ї прийняли запізно, в селищі Стара Котельня (неподалік Житомира) їх застав наказ про обов'язкове повернення євреїв у міста/місця їх постійного проживання. Вони змушені були повернутись до Житомира. В місті створили гетто на вулиці Чуднівській, куди всі вони переселитись та були зобов'язані носити знаки на рукаві одягу⁴⁵⁰. З такими подіями у спогадах Ч. Глібовської пов'язується початок окупації в Житомирі.

Зі спогадів Чарни Глібовської про житомирське гетто дізнаємося про те, що першими з нього забрали молодих жінок та дівчат, під приводом прання білизни для німецьких солдат та офіцерів. Серед цих жінок була і мама Чарни. Коли її мама разом із тіткою не повернулись через три дні, вона вирушила на Богуню⁴⁵¹ їх шукати. Місцеві мешканці розповіли про те, що їх розстріляли.

В інтерв'ю згадуються прізвища поліцаїв, тих хто брали безпосередню участь у фізичному знищенні, систематичному приниженні євреїв та мародерстві – це місцевий німець Луц, Лисовський, Музика – всі вони були сусідами, й жили поруч до війни. Чарна згадує про їх причетність до вбивства родичів старшого віку та жорстоке побиття бабусі, Ферштейн Герти Шулівни в їх будинку, за чим дівчина спостерігала із вікна сусіднього. Серед вражаючих дитячих спогадів та травм, й ситуація, яку вона також описує й стосувалась її трьох двоюрідних братів – хлопчиків-підлітків Суні, Мілі, Гриші, яких заставили виносити та закопувати трупи своїх рідних на території Смолянського кладовища Житомира, неподалік якого родина мешкала. Не менш травматичний спогад – опис того, як поліцаї заставили священника

⁴⁵⁰ *Oral history interview with Charna Gilbovskaia*, 1994 August 15. [online] Available at: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn511916> [Accessed 16 July 2021].

⁴⁵¹ Район на околиці Житомира з лісами, в якому протягом окупації здійснювались масові розстріли, в цьому ж районі розташовувався концтабір для військовополонених

Смолянського кладовища закопувати ще напівживу бабусю під загрозою розстрілу.

Разом із негативними спогадами та іменами сусідів-поліцаїв, з теплотою розповідає про тих сусідів, які допомагали та рятували євреїв. Зокрема, ім'я Донченко Марії. Чарна знайшла притулок у дитячому будинку, на хуторі Затишшя, неподалік Житомира. Вона змогла врятуватись завдяки тому, що колишня однокласниця, в сім'ї якої Чарна переховувалась більше місяця, погодилась віддати свою метрику, завдяки чому дівчинка потрапила до дитячого будинку, що розташовувався на околиці Житомира на хуторі Затишшя⁴⁵².

У спогадах Гені Баташової, яка дивом разом із своєю подругою, змогла уникнути смерті у Бабиному Яру, наводяться моторошні спогади про останні години життя її найближчих людей: мами, сестри та брата. Вона згадує свої відчуття, думки й загальний стан, в якому перебувала протягом нескінченного дня 29 вересня 1941 р. тринадцятилітня дитина:

«... Німці...не церемонилися. Вони нас гнали як худобу. ... Мама дуже плакала, я залякла. ... Я зрозуміла, що я йду на смерть. І я подумала: у мене більше ніколи не болітимуть зуби. Це було єдине, чим я могла собі зарадити. Мама, плачучи весь час, от якось намагалась ... Ось так, ось, я пам'ятаю її руки – вона весь час намагалась... щоб собою заступити...»⁴⁵³. Втративши свідомість від жахливої сцени вбивства немовляти, вона відстала від своїх рідних, а прийшовши до тям побачила свою сусідку та подругу Маню Пальті, з якою вирішили спробувати щастя, заявивши поліцаям, що вони не єврейки, а росіянки, а в проходи зайшли випадково, проводжаючи своїх знайомих. Як згадує Геня Маня була блондинкою та дуже гарною на вроду, й сама Баташова, за її словами, не була схожа на єврейку⁴⁵⁴. Це спрацювало, й дівчатам вдалося вибратися з цього місця смерті, й завдяки сусідам отримати документи й гроші,

⁴⁵² *Oral history interview with Charna Gilbovskaia*, 1994 August 15. [online] Available at: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn511916> [Accessed 16 July 2021].

⁴⁵³ Грінченко, Г., 2016. Бабин Яр в усній історії. *Бабин Яр: Історія і пам'ять*. За ред. В. Гриневича, П. Р. Магочія. Київ: Дух і літера, с. 201.

⁴⁵⁴ Там само.

які дозволили їм залишити Київ та врятувати життя. Вони пішки вирушили до Харкова, внаслідок тієї тривалої осінньої мандрівки, в холод та дощ підірвали здоров'я і не змогли мати власних дітей. Але залишились живі, і як впевнена Марія в цій складній та небезпечній дорозі їх оберігали мамині душі⁴⁵⁵.

Випадки порятунку єврейських дітей як у Києві, так і в інших містах, попри масовість юдофобських настроїв, були непоодинокі. Так, матір та донька Бобовик, Олена та Євгенія переховували у підвалі свого будинку по вулиці Горького у Києві упродовж двох років єврейських хлопчиків, Олександра та Георгія Склянських. Інструментом їх порятунку стало охрещення у католицькому храмі Св. Олександра. У музеї Другої світової війни в Києві зберігається фото родини Бобовик та загальна інформація про цей порятунок⁴⁵⁶.

Події 30 вересня 1941 р. закарбовані в пам'яті Михайла Ситко, якому на той момент було лише шість років. Він згадує поведінку сусідів, які відмовляли його маму йти до Бабиного Яру, оскільки вона мала не єврейське прізвище, а дітей називали «росіянами» (батько М. Ситко був українцем та разом із своїм підприємством вирушив у евакуацію). Та іншу модель – «двірничка Лушка», яка зранку привела поліцаїв та змусила матір із дітьми рухатися до Бабиного Яру. В цей день дітей почали «сортувати». Він потрапив до групи дітей, яких, як він припускає, планували використовувати для медичних експериментів. А потім почув команду «розбігайтесь!» Дитина в такому віці могла повернутись лише додому. В будинок, де жила сумнозвісна Лушка, яка знову його видала. Випробування, які випали на долю маленького хлопчика, мабуть мало хто із дорослих зміг би витримати: гестапо, Сирецький концтабір, дитячий барак «Притулок», в якому над дітьми проводили медичні експерименти. Звільнення Києва та повернення до міста у 1944 р. батька поставили крапку у поневіряннях цієї дитини⁴⁵⁷.

⁴⁵⁵ Там само, с. 203.

⁴⁵⁶ Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Цифрові колекції. [online] Київ. Бабин Яр. Режим доступу: collections.warmuseum.kiev.ua [Дата звернення 15 червня 2021].

⁴⁵⁷ Грінченко, Г., 2016. Бабин Яр в усній історії. *Бабин Яр: Історія і пам'ять*. За ред. В. Гриневича, П. Р. Магочія. Київ: Дух і літера, с. 211–213.

Серед дитячих спогадів, вже після повернення з евакуації, звертають на себе увагу деталі, які характеризували непросту ситуацію із представниками різних національних громад, й зокрема німцями, які входили до так званої групи фольксдойче (колишніх колоністів, родини яких з ХІХ ст. проживали на території Волині). Оскільки їх значна кількість активно співпрацювала із окупаційним режимом, й вже за фактом самої належності до німецької нації вони потрапляли в категорію «ворогів народу». В спогадах Цівії Бараз йдеться про повернення родини з евакуації до містечка Биківка на Житомирщині, в якому до війни мирно співіснували великі польська, німецька, єврейська громади, звісно, що тут мешкали і українці. Вона описує свій «прекрасний» будинок у Биківці, в якому на момент їх повернення жила німкеня зі своїми сьома дітьми. Цівія Абівна згадує про те, що коли вони приїхали, жінка стояла і плакала, тому що розуміла «що ми її виженемо». Оповідачка із болям наголошує на тому, що в Биківці під час окупації загинули 25 членів її родини, які не захотіли евакуюватись. Вона наголосила на складній дилемі, перед якою постали її батьки. Оскільки в будинку було п'ять кімнат із різними виходами, німецькій родині дозволили на якийсь час залишитись. Але одного вечора приїхала машина і їх забрали, та як стверджує Ц. Бараз, вислали до Казахстану. Коли її забирали, вона підійшла до мами Цівії Абівни та впала навколішки, дякувала за те, що після всього, що німці вчинили із євреями, вони не втратили людяності⁴⁵⁸.

Валентина Коваленко з села Гришківці поблизу Бердичіва розповідає⁴⁵⁹, як одного дня в листопаді 1941 р. в хату її бабусі Надії Чудакової постукали дві перелякані дівчинки. Вони втекли з Бердичіва, коли німці повели їх разом із батьками на розстріл. Голодні і змерзлі, дівчатка пішки по залізничній колії дісталися до найближчого села, Гришківців. Надія нагодувала дівчат і залишила на ночівлю. В сімейному архіві зберігається повоєнна фотографія Ніли

⁴⁵⁸ Інтерв'ю із Бараз Цив'єю Абівною, 1931 р. н., м. Житомир, 04 листопада 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проєкту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

⁴⁵⁹ Інтерв'ю із Коваленко Валентиною Миколаївною 1958 р. н., с. Гришківці Бердичівського району Житомирської області, 17 вересня 2020 р.. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проєкту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

Шемшуриної, у колі рідних на тлі будинку, в якому в той час проживали (дивись додаток Л). Зараз на тому місці побудований гараж, а поруч новий будинок.

Попри небезпеку, Надія Чудакова три місяці переховувала дівчат в своїй хаті, на горищі та у підвалі. Коли ховатися в селі стало небезпечно, вирішили відправити дівчат у Житомир. Щоб німці не впізнали в них єврейок, Надія віддала одній з дівчат, Раїсі, свідоцтво про народження своєї доньки Ніли. Цей документ неодноразово рятував Раїсі життя (дивись додаток М). По документах Ніли вона прожила кілька років. Після війни Раїса Каплун проживала у селищі Понінка Полонського району Хмельницької області, вийшла заміж і в 1995 р. розшукала своїх рятівників. Між родинами встановилося листування. Доля другої дівчинки невідома.

Житомирянину Якову Мойсейовичу Вайнштейну⁴⁶⁰ на початок війни було лише шість років, він мав ще брата-близнюка. Його батьки були лікарями, батько після закінчення медичного інституту служив на Далекому Сході. Мама зверталась до радянського керівництва з проханням повернути батька в Житомир, але розпочалася фінська війна і його направили на фронт. Лише після закінчення війни батько повернувся до Житомира. Початок Другої світової війни спогадах Якова Мойсейовича пов'язується із бомбардуванням селища Скоморохи, на території якого розташовувався військовий аеродром. Родина встигла евакуюватися. «Мене вштовхнули до вагону, а мого брата вже через вікно... мама, тато, нас повезли на Київ, з Києва на машині – в Полтаву. Дорогою був розбомблений міст. Наступним містом призначення був Харків, а далі Чкалів та Оренбург»⁴⁶¹. Там розташовувався військовий госпіталь, в якому працювала лікарем його мама. В евакуації діти почали навчання. Запам'ятався пайок, який отримала мама – «віз кавунів та пів-мішка якоїсь пшеничної

⁴⁶⁰ Інтерв'ю із Вайнштейном Яковом Мойсейовичем, 1935 р. н., м. Житомир, 8 вересня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

⁴⁶¹ Інтерв'ю із Вайнштейном Яковом Мойсейовичем, 1935 р. н., м. Житомир, 8 вересня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

каші»⁴⁶². В одній кімнаті розміром 14–15 квадратних метрів жило 14 людей. Спали на підлозі і на столах. Згадує ситуацію, коли ледь не задихнулися від угарного газу.

Згадує як всі раділи з отриманої інформації про те, що 31 грудня 1943 р. звільнили Житомир, й почали планувати своє повернення до міста. Але радість була затьмарена смертю матері 15 січня 1944 р., яка працювала в інфекційному відділенні госпіталя та захворіла на тиф. Два брати залишились на утриманні її двох сестер. У однієї із них був чоловік, в той час він воював на фронті, а інша була без чоловіка, саме вона взяла на себе функції з виховання дітей, й присвятила їм все своє життя. Цього ж року для родин військовослужбовців надали теплушки, в яких вони і повернулись до Житомира. Дорога від Чкалова до Житомира зайняла більше місяця. Як родину лікаря, їх поселили у вцілому від бомбардувань будинку по вулиці 1-го Травня (зараз С. Ріхтера). Такі родинні історії також були не поодинокими, часто зустрічаються згадки, що сестри, близькі подруги, брали на себе відповідальність за догляд та виховання дітей, які залишались або сиротами, або напівсиротами, як у випадку Якова Мойсейовича.

Проблема розлучення з батьками, або ж їх цілковита втрата була однією з найбільш поширених в умовах війни. Випадки порятунку дітей доволі часто пов'язувались із ситуативними обставинами, але в першу чергу, з прагненням батьків зберегти їх життя, навіть за усвідомлення неможливості або малоімовірності збереження власного. Один із таких прикладів представлений у проєкті «Українці-рятівники. Марафон історій». На сайті музею містяться фото-колажі світлих та щемких історій порятунку єврейських дітей українцями з різних регіонів України. Одна із них – історія дружби двох молодих жінок із містечка Летичів Кам'янець-Подільської області (з 1954 р. – Хмельницька область)⁴⁶³, які з маленькими дітьми на початку війни залишились удовами. Українка Надія Осипчук та єврейка Ганна Бурдинська дружили родинами. З

⁴⁶² Там само.

⁴⁶³ Українці-рятівники. Марафон історій, 2007. *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. [online] Режим доступу: <https://xn--e1agqdganc.com.ua/> [Дата звернення 15 червня 2021].

початком окупації у містечку було створене гетто, до якого потрапила Ганна зі своїми маленькими донькою та сином. Півтора року Надія приносила харчі та гроші подрузі, що допомогло їм вижити. Напередодні знищення гетто, у січні 1943 р. Ганна зробила підкоп та передала дітей Надії. Попри повоєнну скруту, Надія залишила дітей у себе, й виховували їх як рідних. Таким чином, вона виконала обіцянку, яку свого часу дала подрузі. У 2008 р. її посмертно було удостоєно звання «Праведниці народів світу».

Ситуація, в яку потрапляли євреї, що наважувались втекти з гетто цілими родинами, часто спонукала їх вирушати у ліс та шукати прихисток у партизанів. Створення родинних єврейських таборів було одним із шляхів порятунку євреїв Правобережної України, й особливо Волині та Полісся, на території яких значна кількість лісів та боліт, місцевості зручної для переховування.

В одному із мемуарних творів зустрічаємо історію порятунку українською селянкою Тетяною, єврейської блакитноокої та рудоволосої шестирічної дівчинки Ханки⁴⁶⁴. Рятувала дитину вона двічі, спочатку після втечі родини з гетто, практично протягом всієї зими дитина прожила в її будинку, батьки лише вночі приходили її провідувати. А вдруге, коли батьки долучились до партизанського загону та вирушили у рейд, дитина знову опинилась у Тетяни.

Описуючи таке явище як єврейські родинні табори, що з'явилося у 1943 р., після того, як нацисти почали остаточно знищувати гетто, на всіх їх мешканців, автор наголошував: «Діти, як правило швидко прилаштувалися до життя у лісі. Вони були безстрашні, відважні. У Ворошиловському загоні,

⁴⁶⁴ Бакальчук-Фелин, М., 2003. *Воспоминания еврея-партизана*. Москва: Возвращение, 65 с. [online] Режим доступа: https://royallib.com/read/bakalchukfelin_meylah/vospominaniya_evreyapartizana.html#0 [Дата обращения 27 июля 2021].

засновниками якого були серниківські⁴⁶⁵ євреї, було двоє синів єврейських партизанів Бобрових. Цим хлопчикам було десять-дванадцять років. Вони переодягались у селянський одяг, вирушали у села та приносили звідки важливу інформацію. У партизанському об'єднанні легендарного генерала Ковпака було багато підлітків, які виконували важливі доручення та брали участь у боях»⁴⁶⁶.

Підсумовуючи, зазначимо, що в умовах Голокосту діти підпадали під обов'язкове знищення разом зі своїми матерями та старшим представниками родин. У Бабиному Яру, як і в інших місцях масового знищення євреїв матерів вбивали із немовлятами на руках. Для тих дітей, які дивом змогли врятуватись, втрата батьків та сирітство з усіма наслідками, які з ним пов'язувались, перетворилось на жахливу буденність війни.

Висновки до 4 розділу

Вивчення джерел (мемуарів і спогадів) дозволило визначити моделі поведінки жінки-єврейки в умовах війни та евакуації, що представлені у еґодокументах, виокремити чоловічий досвід участі в Другій світовій війні та дитячий досвід і стратегії виживання в умовах Голокосту.

Голокост призвів до радикальних змін в сімейному укладі євреїв. Було знищено величезну кількість людей похилого віку, з якими зберігались традиції, властиві культурі типового штетлу, й всього, що він собою уособлював. Стався зсув традиційних ролей в єврейській родині внаслідок

⁴⁶⁵ Серники – селище (містечко, штетіле) на Рівненщині. На сторінці Вікіпедії жодним словом не згадується про знищення місцевих євреїв під час війни. Щодо партизанського загону ім. Ворошилова згадується що «близько 30 чоловік влилися до партизанського загону. Через село проходили з'єднання О. Сабурова, С. Ковпака». Й далі не менш промовиста інформація «за підтримку партизанів нацисти спалили село, вбили 55 жителів». [online] Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Серники_\(Вараський_район\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Серники_(Вараський_район)). Хоча саме з цим населеним пунктом пов'язується доволі гучна (свого часу) справа Івана Полюховича, який під час війни служив у допоміжних загонах, та разом із нацистами залишив території, й до глибокої старості мешкав у Австрії. Проти нього були висунуті звинувачення щодо участі/співучасті у вбивстві 533 євреїв містечка. У червні 1992 р. проти нього висунули звинувачення у шести вбивствах, решта звинувачень були зняті. Див.: Polyukhovich V. *The Commonwealth of Australia and Another*. [online] Available at: <http://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/1172> [Accessed 20 May 2021].

⁴⁶⁶ Бакальчук-Фелін, М., 2003. *Воспоминания еврея-партизана*. Москва: Возвращение, 65 с. [online] Режим доступу: https://royallib.com/read/bakalchukfelin_meylah/vospominaniya_evreyapartizana.html#0 [Дата обращения 27 июля 2021].

страждань від голоду, терору, страху і вбивств з боку нацистів. Рятуючись разом із родинами в евакуації, живучи в гетто, а також в підпіллі, в лісі, або переховуючись у будинках людей, які наважалися на їх порятунок, єврейські жінки, в першу чергу матері, були змушені вести щоденну боротьбу за виживання.

Чоловічій досвід євреїв, які у перші дні війни, в значній кількості, були мобілізовані до лав Червоної армії в якості як рядових так і офіцерського складу, практично не відрізнявся від подібного досвіду представників інших національностей. Дехто був в евакуації, перебували у німецькому полоні чи в концтаборах, брали участь у русі Опору, дехто співпрацював з окупантами тощо.

Єврейські діти часто були очевидцями вбивств рідних та близьких. Ті з них, які тривалий час змушені були переховуватись у цілком не пристосованих для життя місцях, отримали або фізичні, або психологічні травми на все життя. Навіть та частина дітей, які разом із родинами опинились в евакуації, в переважній більшості згадують той період як один з найбільш складних та травматичних у своєму житті. Під час війни проявились як найкращі риси окремих людей, так і цілком ниці. Серед колишніх сусідів, колег по роботі були такі, які доносили на євреїв, намагаючись заробити на цьому, були й просто «ідейні» антисеміти. Одночасно, до порятунку єврейських дітей долучались українські, польські, німецькі родини, які жили поруч, були сусідами/друзями батьків, або просто небайдужими людьми, які маючи власних дітей, усвідомлюючи небезпеку, рятували чужих, або ж, й такі випадки також були не поодинокими, всиновлювали сиріт.

ВИСНОВКИ

Головні наукові результати та підсумки дисертаційного дослідження, відповідно поставлених у роботі завдань, дозволили зробити наступні висновки.

Проведений у ході дисертаційного дослідження аналіз стану наукової розробки теми розкриває фрагментарність розгляду обраної теми у контексті інших дослідницьких фокусів чи пріоритетів. Попередні наукові дослідження української і зарубіжної історіографій, попри значну на сьогоднішній день їхню кількість, присвячені окремим питанням історії єврейської етнічної меншини України, зокрема, й Правобережжя. А комплексне наукове вивчення, сфокусоване на загальному розгляді життя єврейських громад на території Правобережної України з часу Першої світової війни і до завершення Другої світової війни, з особливим наголосом на історії «знизу», історії повсякдення, жіночих та усних студій все ж є нині відсутнім.

В одній із публікацій початку 2000-х рр. Й. Петровський-Штерн⁴⁶⁷ закликав переглянути сучасні, як він окреслив «геттообразні» підходи до досліджень минулого східноєвропейських євреїв. Запропоновані в дисертації підходи, орієнтовані як на створення цілісного портрету єврейства Правобережної України, так і концентрації уваги на окремих персональних історіях як відомих представників політики, культури, так і пересічних, «маленьких» людей, на нашу думку, є спробою подолати недоліки окреслених Й. Петровським-Штерном підходів, й нагадати сучасникам, що євреї не просто були у нашій історії, протягом тривалого часу вони творили її разом із українцями та представниками інших етносів, що проживали на території України. У розвитку науки, освіти та в цілому культури вони відігравали помітну роль та, на жаль, попри практичну фізичну відсутність у містах, а

⁴⁶⁷ Петровський-Штерн, Й., 2006. «Мертвые евреи»: заметки о приемлемом прошлом. *Проблеми історії Голокосту*. № 3, с. 74–75.

особливо в колишніх містечках, незримо продовжують бути присутніми в ландшафтах та культурі сучасної України.

Джерельну базу дисертаційної роботи склали документи центральних та обласних архівних установ України, збірники документів і матеріалів, періодика та мемуарна література, зібрані, у тому числі й автором, матеріали польових досліджень – інтерв'ю та усні свідчення свідків та родичів осіб, які пережили нацистську окупацію і Голокост. Зазначена джерельна база виявилася цілком достатню, тому повною мірою сприяла вирішенню поставлених у дисертації завдань. Аналіз, герменевтичне осмислення і критичне використання неопублікованих джерел, опублікованих документів та матеріалів, мемуарної літератури, українських пресових видань 1920-х – 1930-х рр., а також переосмислення доробку попередників дає можливість дослідити політичні трансформації та війни першої половини ХХ ст. у житті єврейських громад Правобережної України крізь колективний та персональний виміри.

Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження є система підходів, принципів (правил) дослідження, методів (шляхів, важелів) наукового пізнання й спеціальний апарат категорій, понять і термінів.

У дисертаційному дослідженні були залучені історико-антропологічний, міждисциплінарний, регіональний та ціннісний або аксіологічний підходи.

Для реалізації поставлених дослідницьких завдань використано низку наукових і методологічних принципів, а саме: історизму, об'єктивності, системності, соціального підходу та опори на історичні джерела.

З-поміж широкого ряду методів наукового пізнання у роботі застосовано загальнонаукові та спеціально-історичні. Серед загальнонаукової групи методів, варто виділити аналіз та синтез, індукцію й дедукцію, узагальнення і порівняння, системний метод.

Група спеціально-історичних методів представлена найперше архівною евристикою, систематизацією, зіставленням і критичним опрацюванням джерел.

Дисертаційна робота побудована на основі хронологічного методу. Група спеціально-історичних методів представлена найперше архівною евристикою, систематизацією, зіставленням і критичним опрацюванням джерел.

Сама структура та архітектоніка дисертаційної роботи вибудована на основі хронологічного методу. У нашому дослідженні біографічний метод допоміг під час роботи з джерелами особового походження: листами, спогадами, щоденниками, давав можливість враховувати індивідуальні особливості їх авторів.

Методи «нової історії», стали продуктивними в рамках, зокрема, зосередження основної уваги на вивченні колективів і змінних соціальних явищ, залучення та обробку масових джерел для отримання із них «прихованих» даних, які виявляються у процесах. Метод усної історії використовувався під час запису та опрацювання ряду інтерв'ю свідків подій Другої світової війни. Безпосередньо для осягнення персонального виміру певних історичних подій і процесів використовувався метод історії повсякдення. Ціннісні орієнтації суспільства досліджуваного періоду та єврейської спільноти, які необхідно було осягнути виявлялися за допомогою методологічної бази жіночої історії.

У загальних рисах означено типове містечко (штетл), де зібрані спільні риси світу східноєвропейських євреїв, що протягом тривалого часу проживали разом/поруч з українцями, поляками, чехами, німцями та представниками інших етносів, спираючись на міцні економічні зв'язки та взаємодоповнюючи власні елементи культури та побуту. Визначено що саме початок ХХ ст., з його бурхливим перебігом воєн та революції, став певною точкою відліку у занепаді традиційного штетлу, остаточний кінець якого відбувся уже у другій половині століття. Наголошено, що в період від початку Першої світової війни й до завершення Української революції 1917–1921 рр. визначились певні тенденції, що в подальшому позначились на змінах у житті єврейських громад як в цілому України, так і її Правобережної частини зокрема. Йдеться про антисемітський зміст політики царського уряду в умовах війни, яка прямо впливала на появу

періодичних погромів, й міграційних хвиль, ними спричинених. Явище єврейських погромів набуло найбільшого розмаху в Україні, зокрема, й Правобережній 1919 р., коли під контролем українського уряду перебувала порівняно незначна територія, а більшість українських регіонів почергово контролювалися білогвардійцями, більшовиками та повстанськими отаманами. Єврейська спільнота стала об'єктом тотального насильства, породженого війною і революцією, але посиленого фактором сприйняття її як «іншого». Це ганебне явище стало чорною сторінкою у новітній історії ряду народів.

Простежено процеси, які відбувались у єврейських містечках Правобережжя в контексті перманентних змін влад у період 1917–1921 рр. Окремого розгляду набув аналіз національної політики уряду УНР та активного долучення українських євреїв до розбудови цієї держави. Саме ефективне вирішення національного питання і, зокрема єврейського, було одним із визначальних пріоритетів політичної доктрини Української Центральної Ради. Наголошено на позитивних змінах у статусі та ролі єврейських партій, що дозволило їх окремим представникам брати участь у розвитку тогочасних державних інституцій й набути досвід державотворення.

У ході дослідження національної політики радянського уряду 1920-х рр., тобто коренізації простежено ряд неоднозначних і через це особливо цікавих явищ, які безумовно варті особливої дослідницької уваги. Так, детально проаналізовані такі аспекти коренізації: створення національних шкіл, театрів, розквіт літературної творчості та книгодрукування на мовах їдиш та іврит, заснування єврейських пресових видань, жіноча емансипація, яка мала безпосереднє відношення до активної позиції представниць єврейства в Україні на тлі радянської, відповідної модернізації, що була несумісною із збереженням традиційного єврейського замкнутого світу, де ключова роль належала релігії та національним традиціям. Акцентовано увагу на тому, яким чином вплинули модернізаційні процеси на життя єврейських громад: спостерігався поступовий відхід від традиціоналізму й посилення світського фактору в освіті та культурі. Зокрема, у зазначеному контексті, виокремлено діяльність єврейської світської

благодійної і культурно-просвітницької організації Культур-Ліга від моменту її створення у 1918 р. й упродовж усього часу існування до 1924 р. Під час реалізації політики коренізації, цю організацію взяла під ідеологічний контроль більшовицька партія, змістивши єврейську національну складову на задній план, фактично перетворивши Культур-Лігу на знаряддя власної пропаганди. Такий зміст діяльності організації викликав природну недовіру та здоровий скепсис серед значної частини єврейської громади.

Висвітлено особливості діяльності міжнародних структур з організації переселення євреїв упродовж 1920-х – початку 1930-х рр. Але насамперед здійснено спробу визначити особисті мотиви еміграційних настроїв у середовищі єврейської громади, а також зовнішні чинники цього явища. Доведено, що до завершення реалізації політики коренізації та встановлення жорсткого авторитарного режиму в Радянському Союзі мали місце декілька етапів міграцій, які у першу чергу стосувалися євреїв.

Своєрідними мікродослідженнями у рамках дисертаційної роботи є персональні як жіночі, так і родинні історії, у яких відображені особливості періоду, зокрема, жіночий аспект еміграції, та від початку політичного терору – репресії проти представників технічної інтелігенції та долі жінок/дітей «ворогів народу». У текст дисертації включені елементи просопографічного дослідження представників родини Рабінович. Саме такі елементи дослідження дозволили певним чином «наблизити» розуміння загальноісторичних процесів і явищ до сприйняття і відображення крізь свідомість конкретної людини, дали можливість, як зазначено раніше, подати історію «знизу».

Розкрито, що «великий терор» стосовно єврейської національної меншини мав як національний, так і соціальний характер. Хоча в історії Радянського Союзу не зафіксовано окремого документу, який би передбачав репресивні заходи відносно євреїв, як наприклад, щодо поляків, німців, та інших етнічних груп, але належність до цієї національності на той час сама по собі уже була певною загрозою. Оскільки серед єврейських громадян, мешканців міст значний відсоток складали представники творчої, технічної та

наукової інтелігенції, то саме вони, за класовим принципом, найбільше потрапляли під тоталітарні репресії.

Розгляд та дослідження періоду Другої світової війни, включно із тематикою Голокосту, виживання/порятунку в умовах окупації, евакуації значною мірою базувалися на використанні мемуарної літератури: спогадів, щоденників як євреїв, так і не євреїв-очевидців тих страшних подій, текстів художньої літератури, побудованих на реальних спогадах, а також усноісторичних спогадах, які були зібрані в процесі реалізації проєкту «Голоси», в якому авторка дисертації безпосередньо брала участь.

У роботі наголошено, що в умовах війни, нацистський окупаційний режим проголосив євреїв ключовими носіями більшовицької ідеології, із якою пов'язувались численні біди попередніх років (розкуркулення, Голодомор, політичний терор). У своїй пропаганді нацисти активно використовували саме цю тезу, тому проголошене ними «остаточне розв'язання єврейського питання» стало додатковим поштовхом до посилення антисемітських настроїв й участі місцевих колаборантів в акціях зі знищення євреїв. Однак подібні настрої не отримали характеру масового психозу, зокрема й на Правобережній Україні. У період Голокосту населення України відносилось до євреїв по-різному – від байдужості до ворожості. Дехто наживався за рахунок награваного єврейського майна, прагнув отримати їх будинки/квартири, або ж обіцяну окупаційною владою грошову винагороду. Але були і інші зразки поведінки не євреїв, які з ризиком для свого життя рятували євреїв в період Другої світової війни, таким чином, виступили проти байдужості і ворожості, що панували в ті страшні часи. Серед них Петро Піскун, Надія Чудакова та її дочка Ніла Шемшурина, та багато інших, яким присвоєно звання Праведник народів світу та Праведник України.

Узагальнено моделі поведінки жінки-єврейки в умовах німецько-радянської війни та евакуації на основі мемуарів, спогадів і щоденників. Доводиться визнати, що усвідомлення фактичної безправності та постійна загроза бути об'єктом насильства, стали буденністю того періоду.

Визначено, що чоловічий досвід переживання Другої світової війни був субстантивно виразнішим – кількість моделей поведінки була більшою. Так, чоловіки несли військову службу в Червоної армії, були евакуйованими у тилі райони СРСР, перебували у військовому полоні чи в ув'язненні в концтаборах, брали участь у русі Опору, в окремих випадках пережили нацистський та румунський окупаційні режими, а також ставали колаборантами. У той же час дитячий досвід і стратегії виживання в умовах Голокосту майже цілковито залежали від зовнішніх чинників – перебування у родині чи дитячому будинку, порятунок іншими людьми, неспроможність визначення нацистськими окупантами національності через зовнішню невиразність.

Обґрунтовано, що родинні спогади про Голокост у кожному конкретному випадку мали свої особливості. Простежено, що історія воєнного повсякдення (у контексті історій тих родин, які змогли вижити в умовах нацистської окупації (на жаль, це поодинокі випадки), евакуації та евакуаційного побуту, праці на підприємствах військово-промислового комплексу, стратегії виживання й порятунку, попри індивідуальні особливості, мають багато спільних моментів. Ці сюжети знайшли відображення у дисертаційній роботі.

Акцентовано увагу на персональному вимірі кожного досліджуваного в дисертації періоду, аналізі життєвих досвідів і стратегій поведінки й виживання в умовах терору та воєн кризь призму історії повсякдення, жіночої та усної історії.

Аналіз досліджень даної проблематики у вітчизняній історичній науці свідчить про те, що ряд проблем потребують подальшого глибокого осмислення та розробки і залишаються відкритими для нових досліджень.

Серед них необхідність глибокого вивчення всіх питань, пов'язаних з політикою щодо національних меншин у міжвоєнний період в СРСР за рахунок залучення до наукового обігу нових матеріалів з соціально-економічних та культурних перетворень, суспільно-політичного життя українського єврейства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів, м. Київ (ЦДАК, України)

Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, м. Київ. 1827–1916 рр.

- 1.1. Оп. 636. 1912 Спр. 647, ч. 1. Про Товариства і Союзи, які затверджені на основі закону від 4 березня 1906 року. 1912 р., 186 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління

України (ЦДАВО України)

Ф. 413. Центральна комісія національних меншин при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті (ЦК НМ), м. Харків. 1923–1933 рр.

Оп. 1.

- 1.2. Спр. 70. Документи про роботу Бердичівського окрвиконкому серед національних меншостей [протоколи, плани, звіти]. 25 лютого 1925 р. – 11 травня 1927 р., 70 арк.

Ф. 1115. Українська Центральна Рада (УЦР), мм. Київ, Житомир. 1917–1918 рр.

Оп. 1. 1917–1918 рр.

- 1.3. Спр. 5. Універсали Української Центральної Ради, витяги з протоколів засідання Комітету УЦР, 30 червня – 4 липня, 7, 11, 14 листопада 1917 р., 19 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО

України)

Ф. 41. Єврейські політичні партії і організації (об'єднаний фонд) 1902–1931 рр.

Оп. 1. Український Головний Комітет Єврейської Комуністичної партії (ЕКЦ) «Поалей-Ціон».

- 1.4. Спр. 34. Переписка з ВУЦВК, Нароматами УСРР, виконками Київської і Харківської Ради робочих і селянських депутатів й іншими радянськими органами та установами про направлення членів Комфарбанду на роботу в радянські установи, надання матеріальної та продовольчої допомоги єврейському населенню, що постраждало від петлюрівських погромів, проведенні культурно-просвітницької роботи, видання газет на єврейській мові та інших питаннях. 10 лютого 1919 р. – 17 серпня 1919 р., 107 арк.
- 1.5. Спр. 35. Звіти, доповідні записки і матеріали до них інструкторів й уповноважених Головного комітету Комфарбанду про стан партійної роботи у Фастові, Бердичеві, економічного положення єврейського населення в містах Київської губернії. Кошториси грошових витрат місцевих організацій Комфарбанду. 27 липня 1919 р. – 19 серпня 1919 р. 27 арк.
- 1.6. Спр. 39. Звернення (чернетка) євреїв-комуністів «До всіх активних соціалістичних діячів єврейського робочого руху в Америці». Звернення Житомирського і Бердичівського комітетів Комфарбанду до всіх єврейських робітників про участь у виборах Ради робочих і селянських депутатів. Об'яви, афіші місцевих організацій Комфарбанду про проведення мітингів, зборів, лекцій (на російській та єврейській мові. До документів на єврейській мові дивитись анотацію). Лютий 1919 р. – 2 серпня 1919 р., 26 арк.
- 1.7. Спр. 138. Декларації ЦК ЕКП «Поалей-Ціон» VII Всеросійського з'їзду Рад, до всіх єврейських робітників про створення Єврейської Комуністичної партії «Поалей-Ціон», її програми, національному самовизначенні, створенні єврейських робітничих рад. Вересень 1919 – 5 грудня 1919 р., 8 арк.
- 1.8. Спр. 155. Резолюція I Всеросійської наради жінвідділів ЄКП «Поалей-Ціон». Циркуляри, інструкції ЦК, Українського Головного Комітету

ЄКП «Поалей-Ціон» з питань роботи серед жінок. 3 лютого 1921 р. – 27 серпня 1921 р., 41 арк.

Ф. 263. Колекція позасудових справ реабілітованих. 1918–1950 рр.

Оп. 1.

- 1.9. Спр. 46127, в 2 т. Т. 1. Архівно-слідча справа Григорія Веніаміновича Константиновського. 30 грудня 1937 р. – 5 лютого 1938 р., 42 арк.

**Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України
(ЦДАМЛМ України)**

**Ф. 586. Всеукраїнське товариство співпраці єврейської культури
“Гезкульт”. 1926–1931 рр.»**

Оп. 1. 1926–1931 рр.

Оп. 2. 1927–1930 рр.

Державний архів Житомирської області (ДАЖО)

**Ф. 354. Житомирський єврейський учительський інститут
м. Житомир». 1871–1881, 1883–1886 рр.**

Оп. 1.

- 1.10. Спр. 17. З проханням різних осіб, про призначення їх на службу в Житомирському єврейському учительському інституті. 28 липня 1873 г., 186 арк.
- 1.11. Спр. 18. Зі звітами за 1873 р. про стан інституту и про суми Житомирського рабинського училища і Житомирського єврейського інституту. 1873 р., 115 арк.
- 1.12. Спр. 30. Книга протоколів та актів наглядового комітету за будівництвом приміщення інституту. 1880 р., 87 арк.
- 1.13. Спр. 31. Книга для запису пропозицій винесених на раду. 1880 р., 83 арк.
- 1.14. Спр. 37. Книга для запису сум, що видавалися в позику членам позиково-ощадної каси. 1881 р., 20 арк.
- 1.15. Спр. 44. Книга прубутків і витрат сум позиково-ощадної каси інституту. 1883 р., 36 арк.

- 1.16. Спр. 55. Головна книга. 1886 р., 44 арк.
- 1.17. Спр. 56. Бухгалтерський журнал. 1886 р., 48 арк.
- 1.18. Спр. 69. Листування із Київським навчальним округом та повітовим предводителем дворянства про призначення вчителів та чиновників інституту присяжними засідателями. 1880 р., 53 арк.
- 1.19. Спр. 71. Справа про зарахування до інституту та про звільнення від рекрутської повинності та ін. 1880 р., 145 арк.
- 1.20. Спр. 73. Місячні відомості про надходження і витрату грошових сум інституту за 1880 рік. 1880 р., 24 арк.
- 1.21. Спр. 74. Протоколи засідань педагогічної ради. 1883 р., 35 арк.

Ф. Р-260. Волинське агентство Російсько-Канадсько-Американського пасажирського агентства (Рускапа). 1925–1930 рр.

- Оп. 1. Справи потійного зберігання за 1925–1930 рр.
- 1.22. Спр. 6. Відомості з Москви про відправлення пасажирів за кордон. 1927 р., 55 арк.
 - 1.23. Спр. 16. Большин Арон Мойше-Лейбович і Рівіє в Канаду. 4 лютого – 15 листопада 1926 р., 14 арк.
 - 1.24. Спр. 61. Герфорт Давид Андрійович з сім'єю у Канаду (поїздка анульована). 5 березня – 15 вересня 1927 р., 14 арк.
 - 1.25. Спр. 65. Гашель Гуго Едуардович в Канаду. 3 лютого 1925 р. – 20 січня 1926 р., 15 арк.
 - 1.26. Спр. 79. Гольденберг Бейла Йосипівна в Канаду. 11 травня 1926 р. – 20 лютого 1927 р., 18 арк.
 - 1.27. Спр. 120. Дорфман Елька в Аргентину. 21 березня – 9 грудня 1927 р., 29 арк.
 - 1.28. Спр. 157. Зомерфольд Ройгольд в Канаду. 23 вересня 1927 р. – 17 травня 1928 р., 5 арк.
 - 1.29. Спр. 172. Кац Єлька Кіселавна з дітьми Лаєю і Зіслей в Канаду. 23 березня – 12 вересня 1927 р., 28 арк.

- 1.30. Спр. 201. Крапель Іуко в США. 8 червня 1927 р. – 4 лютого 1928 р., 69 арк.
- 1.31. Спр. 246. Лузіс Мойсей Іхільєвич в Канаду. 22 березня – 4 листопада 1927 р., 37 арк.
- 1.32. Спр. 309. Орт Тойба Аврамівна в США. 16 листопада 1926 р. – 2 червня 1927 р., 24 арк.
- 1.33. Спр. 495. Цирульник Хая-Тойбе. 27 березня 1928 р. – 8 лютого 1929 р., 7 арк.

Державний архів Київської області (ДАКО)

Ф. Р-111. Київський губернський виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Київ. 1919–1925 рр.

Оп. 4. 1921–1925 рр.

- 1.34. Спр. 1. Циркуляри та розпорядження РНК РСФРР, УСРР, НКВС про порядок оформлення іноземного підданства та виїзду за кордон осіб іноземного підданства. 21 лютого 1921 р. – 26 грудня 1922 р., 124 арк.

Ф. Р-3066. Акціонерне товариство «Російсько-канадсько-американське пасажирське агенство» (РУСКАПА). 1926–1930 рр.

Оп. 1. Особові справи емігрантів.

- 1.35. Спр. 1. Абакумов Олександр. 4 березня – 8 грудня 1927 р., 15 арк.
- 1.36. Спр. 187. Вейцман Лея. 19 грудня 1926 р. – 18 липня 1927 р., 35 арк.
- 1.37. Спр. 267. Гітман Рухель. 13 січня 1926 р. – 11 червня 1927 р., 36 арк.
- 1.38. Спр. 390. Дорфман Фейга. 2 червня 1926 р. – 11 березня 1927 р., 38 арк.
- 1.39. Спр. 439. Зальцман Махля. 10 вересня 1927 р. – 29 серпня 1928 р., 42 арк.
- 1.40. Спр. 525. Кац Берко. 19 квітня – 3 липня 1926 р., 36 арк.
- 1.41. Спр. 531. Кельнер (Мельнер) Ліза. 16 квітня – 17 листопада 1926 р., 46 арк.
- 1.42. Спр. 551. Кнелер Лейзер. 15 грудня 1925 р. – 31 березня 1927 р., 50 арк.
- 1.43. Спр. 566. Красногар Песла. 1 листопада 1928 р. – 4 січня 1930 р., 26 арк.
- 1.44. Спр. 776. Машковская Ефросиния. 19 квітня – 3 липня 1926 р., 42 арк.

Ф. Р-4205. Агентство уповноваженого Народного Комісаріату іноземних справ СРСР на Україні. 1921–1925 рр.

Оп. 1. 31 липня 1921 р. – 12 липня 1923 р.

1.45. Спр. 115. Циркуляри та інструкції Наркомінсправ УСРР. 1922 р, 78 арк.

2. Матеріали польових досліджень

- 2.46. Інтерв'ю із Бараз Цив'єю Абівною, 1931 р. н., м. Житомир, 04 листопада 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проєкту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*
- 2.47. Інтерв'ю із Вайнштейном Яковом Мойсейовичем, 1935 р. н., м. Житомир, 8 вересня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проєкту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*
- 2.48. Інтерв'ю із Вілешиним Марком Гавриловичем, 1937 р. н., смт. Озерне Житомирського району Житомирської області, 24 вересня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проєкту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*
- 2.49. Інтерв'ю із Данилюк Ганною Петрівною, 1941 р. н., с. Мала Козарка Романівського району Житомирської області, 18 жовтня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проєкту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*
- 2.50. Інтерв'ю із Дубосарською Розою Абрам-Гершівною, 1923 р. н., Житомир. 20 листопада 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проєкту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*
- 2.51. Інтерв'ю із Зацом Левом Абрамовичем, 1937 р. н., м. Житомир, 20 вересня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації*

- проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*
- 2.52. Інтерв'ю із Кисіль Ларисою Миколаївною, 1955 р. н., с. Скоморохи Житомирського району Житомирської області, 8 вересня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*
- 2.53. Інтерв'ю із Коваленко Валентиною Миколаївною, 1958 р. н., с. Гришківці Бердичівського району Житомирської області, 17 вересня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*
- 2.54. Інтерв'ю із Кур'ятою Софією Йосипівною, 1932 р. н., м. Житомир, 10 грудня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*
- 2.55. Інтерв'ю із Левицькою (Мініною) Валентиною Миколаївною, 1941 р. н., смт. Озерне Житомирського району Житомирської області, 29 серпня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*
- 2.56. Інтерв'ю із Міленко (Ушаковою) Лідією Василівною, 1929 р. н., м. Житомир, 27 серпня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*
- 2.57. Інтерв'ю із Муцинмахер Світланою Рахмільвною, 1941 р. н., Житомир, 7 серпня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

- 2.58. Інтерв'ю із Пітковичем Євгенієм Феліксовичем, 1940 р. н., смт. Озерене Житомирського району Житомирської області, 17 вересня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проєкту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*
- 2.59. Інтерв'ю із Прищепю Лідією Дмитрівною, 1939 р. н., с. Скоморохи Житомирського району, Житомирської області, 30 серпня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проєкту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*
- 2.60. Інтерв'ю із Сахаровою Галиною Макарівною, 1930 р. н., с. Скоморохи Житомирського району Житомирської області, 30 серпня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проєкту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*
- 2.61. Інтерв'ю із Фещенко Ганною Іванівною, 1931 р. н., с. Скоморохи Житомирського району Житомирської області, 28 серпня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проєкту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*
- 2.62. Інтерв'ю із Черниш Євгенією Степанівною, 1935 р. н. смт. Пулини Пулинського району Житомирської області, 11 жовтня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проєкту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*
- 2.63. Інтерв'ю із Шапчиц Наталією Леонідівною, 1930 р. н., м. Житомир, 18 вересня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проєкту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

- 2.64. Інтерв'ю із Ясинським Борисом Давидовичем, 1946 р. н., м. Житомир, 18 вересня 2020 р. *Матеріали польових досліджень в межах реалізації проекту «Голоси трагедії на мапі історії. Свідчення про Голокост в Україні» Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр».*

3. Опубліковані документи та матеріали

- 3.65. *Бабий Яр: Книга Памяти*, 2005. Сост. И. М. Левитас. Киев: Сталь, 378 с.
- 3.66. Васильев, В., 2004. Влияние «великого террора» 1937–1938 гг. на экономические процессы в УРСР. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 22, 33–58.
- 3.67. *Вінницька область. Катастрофа та опір : зб. док. і матеріалів*, 1994 / Ф. Винокурова. Тель-Авів; Київ, 191 с.
- 3.68. Всесоюзная перепись населения 1926 года., 1929. Том XIII: *Украинская Социалистическая Советская Республика. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность* / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Москва: Издание ЦСУ Союза ССР, 472 с.
- 3.69. *Еврейский вопрос: поиски ответа. Документы 1919–1926 гг.*, 2003. Сост. В. Васильев и др. Центр изучения и публикации документов еврейской истории «Храни и помни» Вып. 1. Винница: Глобус-пресс, 351 с.
- 3.70. *Книга погромов, 2007. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг. : сб. документов.* Москва: РОССПЭН, 1032 с.
- 3.71. *Книга Праведников*, 2005. Сост.: И. Альтман, А. Гербер, Д. Полтораки. Москва: Холокост: МИК, 128 с.
- 3.72. Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. Днепропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2011. 140 с.
- 3.73. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944): *Сборник документов и материалов*, 1992 / Ред. И. Арад. Иерусалим: Яд Ва-Шем, 424 с.

- 3.74. Шаповал, Ю., 2007. Україна в добу «великого терору»: етапи, особливості, наслідки. «Єжовщина» починається. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, 1 (28), с. 76–100.

4. Мемуарна література, епістолярії

- 4.75. Брик, О. С., 1956. Мої життєві студії. Вінніпег: [б. в.], 528 с.
- 4.76. *Від першої особи: історія Голокосту у свідченнях очевидців*, 2014. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 277 с.
- 4.77. Волинський Л., 1974. *Сквозь ночь*. Москва: Советский писатель, 760 с.
- 4.78. Гешелес, Я., 2011. *Очима дванадцятирічної дівчинки*. Київ: Дух і літера, 96 с.
- 4.79. Дайч, Ю., 2019. *Я помню*. Израиль, рукопис, самиздат, 81 с.
- 4.80. Дебуа, П., 2011. *Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту*. Київ: Дух і літера, 336 с.
- 4.81. Дойч, М., 2011. *Історія Міни. Спогади лікаря про Голокост*. Київ: Дух і літера, 184 с.
- 4.82. *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста.*, 2006. Свидетельства и документы. Кн. 1. Ред.-сост. Б. Забарко. Киев: ДУХ І ЛІТЕРА, 524 с.
- 4.83. *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста.*, 2007. Свидетельства и документы. Кн. 2. Ред.-сост. Б. Забарко. Киев: Дух і Літера, 540 с.
- 4.84. *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста.*, 2007. Свидетельства и документы. Кн. 3. Ред.-сост. Б. Забарко. Киев: ДУХ І ЛІТЕРА, 700 с.
- 4.85. Крамер Клара, 2020. *Війна Клари: правдива історія дівчини про дивовижний порятунок від нацистів*. Співавтор Стівен Гланц. Пер. з англ. В. Бобров. Київ: Український Центр вивчення історії Голокосту, 348 с.
- 4.86. Кузнецов А., 1991. *Бабий Яр*. Роман-документ. Київ: Оберег, 352 с.
- 4.87. Левін, К., 2007. *Мандрівка крізь ілюзії* / Пер. з англ. Львів: Свічадо, 478 с.
- 4.88. Мазор, М., 2010. *Зникле місто. Свідчення в'язня Варшавського гетто*. Пер. з фр. Київ: Дух і літера, 240 с.
- 4.89. Мащенко, М., 2008. *Дитя єврейське*. Київ: Дух і літера, 2008, 270 с.

- 4.90. Мешок М. Не забуду! Не прощу! Тель-Авив, 2005, 76 с.
- 4.91. *Мы хотели жить...*, 2013. Свидетельства и документы. Кн. 1. Ред.-сост. Б. Забарко. Киев: ДУХ І ЛІТЕРА, 592 с.
- 4.92. Наконечний, Є., 2006. *«Шоа» у Львові: спогади*. Вид. 2-е. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 286 с.
- 4.93. Ойєрбах, Р., 2007. *На полях Треблінки (репортаж)* / пер. з ідиш І. Гусєва. Передм. А. Подольського, А. Фредекінда. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту: Сфера, 80 с.
- 4.94. Ржевская, Е., 2011. *За плечами XX век*. Москва: АСТ: Астрель: Полиграфиздат, 672 с.
- 4.95. Ржевская, Е. М., 1986. *Берлин, май 1945: Записки военного переводчика*. Рассказы. Переиздание. Минск: Моск. рабочий, 320 с.
- 4.96. Садык-Паша (М. Чайковский), 1886. Воспоминания. *Киевская старина*, № 4, с. 763–777.
- 4.97. (2017). *Світло в темряві. Розповідь Сімона Стерлінга, який пережив Голокост, розказана ним Філіс Стерлінг Якобс*. Пер. з англ. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 120 с.
- 4.98. Франк, А., 2003. *Щоденник*; пер. з нім. М. Тупайла. Київ: Сфера, 278 с.
- 4.99. Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення, 2015. за ред. Р. Брандона, В. Лауер. Пер. з англ. Н. Комарової. Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НАУКМА; Український інститут вивчення Голокосту «Ткума». Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 520 с.
- 4.100. Щоденник Давида Рубіновича, 2009. Пер. з польської А. Шарого. Передм. А. Подольського. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту: Зовнішторгвидав України, 70 с. (Свідчення 12-річного Давида Рубіновича з с. Крайно (Польща)).

5. Періодична преса

- 5.101. (1917). *Вісник Генерального Секретаріату України*. Київ, 6 листопада.
- 5.102. (1919). *Волинська зоря*. 3 березня, с. 3.
- 5.103. (1919). *Волинская молва*, 8 февраля.

- 5.104. (1919). *Волынская молва*, 17 января.
- 5.105. (1912). *Волынская почта*, 16 мая.
- 5.106. (1918/19). *Громадянин*, 5 січня (22) грудня.
- 5.107. (1919). *Громадянин*, 27 серпня.
- 5.108. (1924). Єврейська робітничка безпартійна конференція. *Радянська Волинь*, 16 грудня, с. 8.
- 5.109. (1914). *Наша Волинь*, 5 января.
- 5.110. (1917). *Нова рада*, 17 вересня, с. 2.
- 5.111. (1919). *Нова Рада*, 17 січня.
- 5.112. (1919). *Новая Волинь*, 28 марта.
- 5.113. (1919). *Новая Волинь*, 29 марта.
- 5.114. (1919). *Новая Волинь*, 30 марта.
- 5.115. (1924). *Радянська Волинь*, 2 грудня, с. 8.
- 5.116. (1924). *Радянська Волинь*, 3 грудня, с. 3.
- 5.117. (1924). *Радянська Волинь*, 3 грудня, с. 6–7.
- 5.118. (1924). *Радянська Волинь*, 10 грудня, с. 4.
- 5.119. (1924). *Радянська Волинь*, 12 грудня, с. 7.
- 5.120. (1924). *Радянська Волинь*, 18 грудня, с. 4.
- 5.121. (1924). *Радянська Волинь*, 25 грудня, с. 4.
- 5.122. (1924). *Юнацька правда*, 3 серпня, с. 2.

6. Монографії, наукові статті, брушури, енциклопедичні видання

- 6.123. Абакунова, А., 2009. Мотивы людей, оказывавших помощь евреям во время Холокоста: теории западных исследователей. *Евразийские исследования*, № 2, апрель-июль, с. 137–162.
- 6.124. Абрамсон, Г., 2017. *Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917–1920)*. Пер. з англ. А. Котенка, О. Надтоки. Київ: Дух і літера, 320 с.
- 6.125. Альтман И. А., 2016. Фотодокументы как исторический источник о Холокосте на территории СССР (к постановке проблемы). *Вестник ТвГУ. Серия «История»*. № 4, с. 132–144.

- 6.126. Альтман, И. А., 2016. Фотодокументы как исторический источник о Холокосте на территории СССР (к постановке проблемы). *Вестник ТвГУ. Серия «История»*. № 4, с. 132–144.
- 6.127. Альтман, И., 2002. *Жертва ненависти: Холокост в СССР 1941–1945 гг.* Москва: Фонд «Ковчег», 543 с.
- 6.128. Арад, И., 1990. *Холокост: Катастрофа европейского еврейства (1933–1945)*: Сб. статей. Иерусалим: Яд Ва-Шем, 166 с.
- 6.129. Арад, И., 2007. *Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945)*. Днепропетровск: Центр «Ткума»; Москва: Центр «Холокост», 816 с.
- 6.130. *Бабий Яр: спасители и спасённые*, 2005 / сост. И. М. Левитас. Киев: Сталь, 576 с.
- 6.131. *Бабий Яр: человек, власть, история*, 2004. Документы и материалы: в 5 книгах. Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. Киев: Внешторгиздат, 597 с.
- 6.132. *Бабин Яр: Історія і пам'ять*, 2016 / За ред. В. Гриневича, П.-Р. Магочія. Київ: Дух і Літера, 352 с., з іл.;
- 6.133. Бажан, О., 2017. «Ми всіх ворогів народу зметемо з лица землі, щоб не бруднили наш Радянський Союз...» Великий терор на Київщині в 1937–1938 рр.: механізм, діапазон, специфіка. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*, 1 (47), с. 5–87.
- 6.134. Бажан, О., 2013. Реакція українського соціуму на репресивну політику радянської держав в 1937–1938 рр. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 437–455.
- 6.135. Балабан, М., 2015. Праведники народів світу на «кривавих землях»: випадок Львова. *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту*:

- приклад України у порівняльному контексті. Збірка наукових статей, с. 6–23.*
- 6.136. Бауер, Є., 2007. Голокост у світовому та європейському контексті. *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал*. Вип. 4. Дніпропетровськ; Запоріжжя, с. 8–30.
- 6.137. Бейзер, М., 1999. *Євреї Ленінграда. 1917–1939*. Москва; Ієрусалим: Gesharim Мости культури, 448 с.
- 6.138. Беренштейн, Л. и Елисаветский С., 1998. *Євреї – герої сопротивлення в подпольной и партизанской борббе против нацистских оккупантов на Украине (1941–1945)*. Объединение выходцев из Украины в Израиле. Тель-Авив: Кругозор, 336 с.
- 6.139. Беренштейн, Л., 1996. *Євреї и политические репрессии в СССР (20–30-е годы XX столетия)*. 2-е издание, дополненное. Киев: Наукова думка, 196 с.
- 6.140. Беренштейн, Л., 1998. *Євреї – герої сопротивлення в подпольной и партизанской борббе против нацистских оккупантов на Украине (1941–1945)*. Объединение выходцев из Украины в Израиле. Тель-Авив: Кругозор, 336 с.
- 6.141. Беркгоф, К., 2011. *Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*. Пер. з англ. Т. Цимбала. Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут Критики. Київ: Критика, 556 с.
- 6.142. Бернацький, В., 2012. Закриття культових споруд на Волині-Житомирщині у 1920–1930-х рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Історичне релігієзнавство, вип. 6, с. 37–44.
- 6.143. Билокинъ, С. И., 2000. *Механизм большевицкого насилия. Конспект исследования*. Киев: Ин-т истории Украины НАН Украины, 128 с.

- 6.144. Борович, М., 1991. *Століття українського поселення в Канаді (1891–1991)*. Монреаль – Оттава: Українська Могилянсько-Мазепинська академія наук (УММАН), 485 с.
- 6.145. Бренер, И., 1929. Чуднов (Материалы по экономическому обследованию местечка). *Трибуна*, № 1, с. 21–22.
- 6.146. Брик О., 1961. *Українсько-єврейські взаємини*. Вінніпег, 383 с.
- 6.147. Будник, Д. и Капер, Ч., 1993. *Ничто не забыто: Еврейские судьбы в Киеве. 1941–1943*. Germany: Hartung-Gorre Verlag Konstanz, 1993. 320 с.
- 6.148. Будницкий, О. В., 2005. *Российские евреи между красными и белыми (1917–1920)*. Москва: РОССПЭН, 552 с.
- 6.149. Будовниц, И., сост., предисл. Раппопорт М. *Процесс Шварцбарда в парижском суде 1928*. Ленинград: Красная газета, 77 с.
- 6.150. В. Д., 1900. Печатное дело в Малороссии в начале XIX ст. *Киевская старина*, № 9, с. 83–88.
- 6.151. Вайс, А., 1995. Отношение некоторых кругов украинского национального движения к евреям в период Второй мировой войны. *Вестник Еврейского университета в Москве*, № 2. с. 104–113.
- 6.152. Вайс, А., 2013. Ставлення українських націоналістичних груп до євреїв протягом Другої світової війни. *Проблеми історії Голокосту*, вип. 6, с. 143–153.
- 6.153. Вейцблїт, І. І., 1930. *Рух єврейської людности на Україні: періоду 1897–1926 років*; Всеукр. АН, Інститут Єврейської культури. Соц.-економ. секція. Кременчуг: Держвидав України, 175 с.
- 6.154. Венгерська, В., та Геча, О., 2020. Життєві цінності та стратегії виживання в умовах війни. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Україна доби модернізації XIX–XX ст.: соціум, цінності, життєві практики»*. Херсон, с. 20–24.
- 6.155. Венгерська, В. О., 2011. Єврейське питання в Російській імперії як елемент національної політики напередодні та в роки Великої війни. *Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя*

- початку Другої світової війни). Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів. Київ, с. 25–32.*
- 6.156. Венгерська, В. О., 2011. Єврейське питання в Російській імперії як елемент національної політики напередодні та в роки Великої війни. *Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни). Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів. Київ, с. 25–32.*
- 6.157. Венгерська, В. О., 2013. Єврейські політичні партії та євреї в політичних партіях: соціально-класові, громадянські та національні дилеми (к. ХІХ ст. – лютий 1917 р.). *Світові війни ХХ століття та історична пам'ять: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», с. 25–34.*
- 6.158. Венгерська, В. О., 2016. Українці та євреї: як імперії вирощували антисемітизм та українофобію. *Запорізькі єврейські читання: Збірка статей і матеріалів.*
- 6.159. Венгерська, В. О., 2019. Антисемітизм та його вплив на особливості пам'яті про жертви недемократичних політичних режимів. *Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах» (Рівне, 2019 рр.). Рівне, с. 59–64.*
- 6.160. Венгерська, В., 1997. *Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ: [б. в.], 43 с.*
- 6.161. Венгерська, В., 2015. Штетл в истории и политике империй ХІХ–ХХ вв. (на примере местечек Украины и Молдовы) *Наука, образование, культура. Международная научно-практическая конференция: Посвященная 24-ой годовщине образования Комратского Государственного университета, № 2, с. 131–136.*
- 6.162. Верменич, Я. В., 2011. *Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ: Ін-т історії України НАН України, 306 с.*

- 6.163. Верменич, Я., 2008. Поняття «регіональна історія» як структурна модель територіальних досліджень. *Регіональна історія України: Зб. наук. ст.* Київ: Ін-т історії України НАН України, вип. 2, с. 9–28.
- 6.164. Вежбенец, В. та Потачек, Е., 2015. Форми і способи порятунку євреїв у Перемишлі поляками та українцями під час Другої світової війни. *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті.* Збірка наукових статей, с. 24–44.
- 6.165. Винарчук, Т., 2013. Жертви окупаційної влади території Запорізької області в роки Другої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Вип. XXXV. Запоріжжя: ЗНУ, с. 149–156.
- 6.166. Винницкая область. *Катастрофа (Шоа) и сопротивление. Свидетельства евреев-узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы, 1994 / сост.: И. Маляр (Израиль), Ф. Винокурова (Украина).* Тель-Авив-Київ: Бейт Лохаммей ха-Геттаот, 192 с.
- 6.167. Винокурова, Ф., 2009. Евреи Винницы в период фашистской оккупации 1941– 1944 гг. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність».* Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, с. 401–411.
- 6.168. Винокурова, Ф., 2015, Феномен праведників народів світу: До питання людського виміру та людського вибору в екстремальних подіях нацистської окупації: До питання мотивацій дій та вчинків. *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті.* Збірка наукових статей, с. 45–81.
- 6.169. Винокурова, Ф. А., 2003. Особові архівні фонди Держархіву Вінницької області як джерело з історії євреїв Вінниччини у німецькій та румунській зонах окупації у 1941–1944 р. *Рукописна та книжкова спадщина України,* вип. 8, с. 58–70.

- 6.170. Винокурова, Ф., 2007. Відображення в документальних джерелах ДАВО участі представників релігійних конфесій у порятунку євреїв, які пережили Голокост на території Вінницької області. *Проблеми історії Голокосту*, вип. 4, с. 114–126.
- 6.171. Вінцковський, Т., Кязимова, Г., Михайлуца, М. та Щетніков В., 2010. Окупаційний режим в губернаторстві «Трансністрія». В: *Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси*. В 2 кн. Кн. 1. Київ: Наукова думка, с. 413–446.
- 6.172. Волинський Л., 1970. *Собаки*. Москва: Советский писатель, 376 с.
- 6.173. Вронська, Т., 2013. Механізми цілеспрямованої маргіналізації в контексті державного терору в Україні (1917–1953 рр.). *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013, с. 107–128.
- 6.174. В'ятрович, В., 2006. *Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи*. Львів: Мс, 140 с.
- 6.175. Г[ессен], Ю., 1909. К истории еврейских типографий. Крещенные евреи Зандберг и Фоделло. *Еврейская старина*, № 2, с. 251–255.
- 6.176. Гальчак, С., 2006. Політика румунської окупаційної влади на території Північної Трансністрії. В: *Архіви окупації. 1941–1944*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», с. 840–849.
- 6.177. Гельман, Б., 2004. *Причина смерти – расстрел. Холокост в Севастополе*. Севастополь: Экспресс-Печать, 184 с.
- 6.178. Гельфонд, Е., 2008. *Майданек над Бугом. Воспоминания о южноукраинских лагерях и гетто*. Донецк: Апекс, 90 с.
- 6.179. Геча, О., 2019. Єврейський театр як феномен культури в умовах коренізації (на прикладі театральних закладів Правобережної України). *Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Історичні*

- мідраші Північного Причорномор'я*. Миколаїв, вип. VIII. Т. II, с. 251–264.
- 6.180. Геча, О. А., 2018. Єврейські жінки в умовах окупації та евакуації: різні стратегії виживання (на прикладі представниць родини Рабіновичів). *Інтермарум: історія, політика, культура*, вип. 5, с. 251–263.
- 6.181. Геча, О. А., 2018. Жінка та війна у мемуарах та оповіданнях її свідків й учасниць. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 50, с. 361–366.
- 6.182. Геча, О. А., 2019. Пам'ять про Бабин Яр: загальнолюдський та персональний вимір (на прикладі родини Рабіновичів). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, вип. 29, с. 31–38.
- 6.183. Геча, О., 2020. Дослідницький підхід і джерельна база історії повсякденності на уроках історії України в старшій школі. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Концепції, реалії та нові стратегії у сфері викладання історико-правознавчих дисциплін»*. Луцьк: Центр прогресивної освіти «Генезум», с. 127–132.
- 6.184. Геча, О., 2020. Єврейські жінки в лавах Червоної армії. *Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції «Історичні мідраші Північного Причорномор'я»*. Миколаїв, вип. IX. Том I, с. 23–32.
- 6.185. Гительман, Ц., 2008. *Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней*. Авториз. пер. с англ. А. Б. Каменского; науч. редактор О. В. Будницкий. Москва: Новое литературное обозрение, 512 с.
- 6.186. Глуховський, П. та Ковальський, М., 2017. Апте. Незакінчена повість / переклад з польської мови Є. Врадій. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 140 с.
- 6.187. Головка, О. Б., 2007. Кагал. В: *Енциклопедія історії України : у 8 т. Т. 4: Ка–Ком*. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, с. 14.

- 6.188. Гольдельман, С., 1921. *Листи жидівського соціал-демократа про Україну*. Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за час революції. Відень, 81 с.
- 6.189. Гольдельман, С., 1958. *Український збірник*. Книга 14. Інститут для вивчення СРСР. Мюнхен, 58 с.
- 6.190. Гольдельман, С., 1967. *Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920*. Мюнхен – Париж – Єрусалим: Дніпрова хвиля, 138 с.
- 6.191. Гольденберг, М., 2013. *Судьбы евреев Николаевщины в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.* Николаев: Издатель П. Н. Шамрай, 408 с.
- 6.192. Гон, М. та Івчик, Н., 2016. Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні (не)рівності. *Голокост і сучасність*, № 1, с. 9–49.
- 6.193. Гон, М., 2010. Варіативність ролей спостерігачів у час реалізації геноцидального процесу. *Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини (до 70-річчя початку Другої світової війни)*. Міжнародна науково-практична конференція для викладачів та студентів (2009); ред. кол.: П. В. Білоус та ін. Дніпропетровськ: Ткума, с. 4–16.
- 6.194. Гон, М., 2019. *RÓWNE: обриси зниклого міста*. Вид. 2-е. Рівне: Волинські обереги, 160 с.
- 6.195. Гон, М., Долганов, П. та Івчик, Н., 2017. *Місто пам'яті – місто забуття: палімпсести меморіального ландшафту Рівного*. Рівне: Волинські обереги, 232 с.
- 6.196. Гончаренко, О., 2005. Політика нацистського геноциду і участь місцевого населення Київщини у порятунку євреїв. *Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 23–24 червня 2005 р.)*. Київ: «Сфера», с. 73–83.
- 6.197. Гончаренко, О., 2010. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території Райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*, вип. 1, с. 128–141.

- 6.198. Гриневич, В., 2005. Зільберфарб Моше Ісакович. В: *Енциклопедія історії України: у 5 т. Т. 3: Е–Й. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, с. 360.*
- 6.199. Гриневич, Л. В. та Гриневич, В. А., 2005. Євреї в Україні. В: *Енциклопедія історії України : у 5 т. Т. 3: Е–Й. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, с. 72–88.*
- 6.200. Грінченко, Г. Г., 2010. *Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни»*: монографія. Харків: НТМТ, 336 с.
- 6.201. Гуляев, Г. и Бусыгина, Н., 2012. *Днепропетровск глазами очевидцев: 1929–1942*. Дніпропетровськ: Свідпер А. Л., 144 с.
- 6.202. Гуляев, Г., Большаков, В. и Бусыгина, Н., 2009. *Днепропетровск: 1928–1947*. Дніпропетровськ: ПГАСА, 144 с.
- 6.203. Гусев-Оренбургский, С. И., 1924. *Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 г.* Петроград: Государственный Трест «Петропечать», тип-я Пропагандист; Изд-е 3. И. Гржебина, 160с.
- 6.204. Гутман, И., Галиль Н., 2008. *Катастрофа и память о ней*; пер. с иврита: С. Гурбич, А. Шевченко. Киев, 372 с.
- 6.205. Гуцало, Л. В, 2006. Національні меншини України в політиці коренізації 20–30 років ХХ століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, вип. 29, с. 110–124.
- 6.206. Гуцало, Л. В., 2006. Національні меншини України в політиці коренізації 20–30 років ХХ століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, вип. 29, с. 110–124.
- 6.207. Гуцало, Л. В., 2008. Єврейське населення УСРР в системі соціально-економічних експериментів. *ХХ століття-етнонаціональний вимір та*

- проблеми Голокосту*: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції. Житомир, с. 86–100.
- 6.208. Гуцало, Л. В., 2008. Національно-культурне життя єврейського населення у 20–30-х рр. ХХ ст. *Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції «Євреї на Житомирищині: історія і сучасність»*. Житомир, с. 143–152.
- 6.209. Граціозі, А., 2005. *Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр.*: пер. з італ.; пер. М. Прокопович. Київ: «Основи», 342 с.
- 6.210. Давидюк, А., 2007. Вінницький «Гелохуц»: міфи і реальність. В: *Реабілітовані історією. Вінницька область: у 5 кн. Кн. 1*. Ред. тому: І. С. Гамрецький (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. Вінниця: ДП «ДКФ», с. 839–851.
- 6.211. Давидюк, А., 2007. Слідча справа Г. Д. Бриліант. В: *Реабілітовані історією. Вінницька область: у 5 кн. Кн. 2*. Ред. тому: Л. М. Спірідонова (голова), В. П. Лациба, С. С. Нешик та ін. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», с. 36–41.
- 6.212. Давлетов, О., 2013. Теорія і практика антисемітської політики НСДАП на теренах Третього рейху (на прикладі гетто). *Проблеми історії Голокосту*, вип. 6, с. 58–68.
- 6.213. Даценко, В., 2015. *За те, що євреї... Трагедія Голокосту в межиріччі Південного Бугу та Дніпра (1941–1944)*. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 176 с.
- 6.214. Дашкевич, Я., 1992. Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI – початок ХХ ст.). *Сучасність*, №8, с. 49–54.
- 6.215. Дебуа, П., 2011. *Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту*. Київ: Дух і літера, 336 с.
- 6.216. Деревінський, В., 2006. Ставлення ОУН(б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин. Київ: Ін-т історії України НАН України, 149 с.
- 6.217. Джадт, Т., 2020. *Після війни. Історія Європи від 1945 року*. Київ: Наш формат, 928 с.

- 6.218. Дністрянський, М., 2008. *Етнографія України*: навчальний посібник. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 232 с.
- 6.219. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944), 2000 / упоряд. М. Г. Дубик. Київ. Держ. ком. Архівів України, 304 с.
- 6.220. Долгорученко, К., 2016. Антисемітська пропаганда як умова функціонування прес-центру Генерального округу «Дніпропетровськ» (1941–1943 рр.). *Проблеми історії Голокосту*: науковий журнал. Вип. № 8. Дніпропетровськ: Ін-т «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», с. 100–113.
- 6.221. Доценко, В., 2007. Становище єврейської людності України та Кримської АРСР на початку 20-х років ХХ століття. *Культура народів Причорномор'я*, № 122, с. 18–22.
- 6.222. *Єврейський геноцид на Україні в період окупації в німецькій документалістиці. 1941–1944*, 1996 / под ред. А. И. Круглова, Ю. М. Ляховицкого. Харків; Ієрусалим, 291 с.
- 6.223. Евстафьева, Т. и Нахманович, В., сост., 2004. *Бабий Яр: человек, власть, история: документы и материалы*. В 5 кн. Кн. 1: Историческая топография. Хронология обитий. Киев: Внешторгиздат Украины, 730 с.
- 6.224. Елисаветский, С., 1991. *Бердичевская трагедия*. Акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 40 с. (Історичні зошити; № 6).
- 6.225. Елисаветский, С., 1998. *Полвека забвения: Евреи в движении Сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941–1944)*. Киев, 400 с.
- 6.226. (2020). *Евреи в мировой истории, культуре и политике: материалы Международной научной конференции 26 апреля 2020 г.* / отв. ред. В. Г. Вовина, М. О. Мельцин; Петербургский ин-т иудаики. Санкт-Петербург, 374 с.: ил. (Труды по иудаике. Сер. «История и этнография». Вып. 16).
- 6.227. *Євреї в Україні. Історія, культура, традиції*. 1997. Збірник. НАН України. Інститут національних відносин і політології. Київ, 387 с.

- 6.228. *Євреї в Україні. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик 1917–1941 рр.*, 2000. Київ: [б. в.], 242 с.
- 6.229. *Єврейський опір в Україні в період Голокосту: Збірник наук, статей, 2004* / За ред. М. Тягло. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 376 с.
- 6.230. *Єврейські адреси України, 2021*. Путівник. Укладач: М. Єгорченко. Київ: Дух і Літера, 656 с.
- 6.231. Єршов, В., 1998. Політичні репресії в Житомирському педінституті 1933–1941 рр. *Волинь-Житомищина*. Житомир, № 3, с. 37–71.
- 6.232. Єршов, В., 2011. Один із репресованих директорів Житомирського педінституту. В: *Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 кн.* Кн. 4. Редкол. тому В. С. Балюрко (голова), заступник голови Ю. Г. Градовський, Л. А. Копійченко та ін. Житомир: Полісся, с. 88–95.
- 6.233. *Живыми остались только мы: свидетельства и документы (бывших узников нацистских концлагерей и гетто)*, 1999 / ред.-сост., авт. предисл. и коммент. Б. Забарко. Киев, 575 с. (Бібліотека інституту юдаїки).
- 6.234. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства, 2015. *Зб. наук. Статей*. Наук. ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. Київ: ТОВ «Арт-книга», 336 с.
- 6.235. *Жовтневий Голокост: спогади та матеріали, 2012* / уклад. В. Москаленко. Ярмолинці: ЦРБ, 16 с.
- 6.236. Жуков, Д. А. и Ковтун И. И., 2015. *Антисемитская пропаганда на оккупированных территориях РСФСР, 1941–1944 гг.* Москва: Центр «Холокост»; Ростов н/Д: Феникс, 351 с.
- 6.237. Жуковський, О. І., 2009. Особливості динаміки чисельності єврейської етнічної меншини Правобережної України між переписами 1897 та 1926 рр. *Євреї в Україні: історія і сучасність. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20 березня 2009 р.)*, Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, с. 362–366.

- 6.238. Жуковський, О. І., 2014. *Етнічні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток*: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 180 с.
- 6.239. *Забвению не подлежит: сб. материалов о Холокосте, пережитом моими земляками*, 2000 / авт.-сост. Г. Б. Фельдман. Житомир: Полісся, 251 с.
- 6.240. Заболотна, Т., 2011. Життя та побут міського населення напередодні та в роки окупації (1941–1944 рр.). В: *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси: у 2-х книгах*. Кн. 2. Київ: Наукова думка, с. 7–43.
- 6.241. Зайцев, О., 2013. Український націоналізм та «єврейське питання» напередодні Другої світової війни. *Історична пам'ять про війну та Голокост*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 71-й річниці трагедії Бабиного Яру, с. 118–132.
- 6.242. Закидальський, О., 2013. Розмежування особистого та політичного: українці, які рятували євреїв під час Голокосту. *Проблеми історії Голокосту*, вип. 6, с. 165–176.
- 6.243. «Закони землеробів», 2010 (Пер. П. Даниляка). Право міста Миньковці. *Миньковецька держава*. Збірник матеріалів. Кам'янець-Подільській – Хмельницький, с. 65–74.
- 6.244. Заремба, О. В., 2012. Періодик «Ратніблудунг» як джерело до вивчення офіційного дискурсу доби коренізації (1928–1930). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, вип. 5, с. 339–363.
- 6.245. Зельцер, А., 2006. *Евреи советской провинции: Витебск и местечки 1917–1941*. Москва: РОССПЭН, 342 с.
- 6.246. Зінгер, Л., 1932. *Еврейское население в Советском Союзе: статистико-экономическое обозрение*. Москва; Ленинград: Соцэгиз, 59 с.
- 6.247. История погромного движения на Украине, 1917–1921 гг. Берлин: Ostjud.-Hist. Archiv, 1923–1932. Т. 2: Шехтман, И., 1932. *Погромы*

- Добровольческой армии на Украине: (к истории антисемитизма на Украине в 1919–1920 гг.)* авт. предисл. И. М. Чериковер, 385 с.
- 6.248. Казовський, Гілель, 2011. *Книжкова графіка митців Культур-Ліги. Альбом-каталог*. Наукове видання. Київ: Дух і Літера, 240 с.
- 6.249. Каппелер, А., 2000. *Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад*. Москва, 344 с.
- 6.250. *Київ 1941–1943: фотоальбом: за матеріалами фотодокумент. виставки, що відбулася восени 1998 р. в Музеї історії міста Києва, 2000 /* упоряд., авт. комент. Д. В. Малаков. Київ: КИЙ, 267 с.: іл.
- 6.251. Киркор, А., 1882. *Живописная Россия. Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении*. Т. 3., Ч. 2. *Белорусское Полесье*. Спб.; Москва, 490 с.: 23 л. ил.
- 6.252. Кісь, О. Р., 2012. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*, № 2, с. 159–172.
- 6.253. Кісь, О., 2008. Навчаючи спогадами: жіноча історія у освітньому процесі. Рецензія на [Petö, Andrea and Berteke Waaldijk (eds.) *Teaching with Memories: European Women's Histories in International and Interdisciplinary Classrooms*. Galway: Women's Studies Center, National University of Ireland, 2006. 207 p.]. *Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник*. Вип. 11–12. Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях / За ред. В. Кравченка та Г. Грінченко. Харків, с. 385–390.
- 6.254. Ковальський, Ф., 1893. Бердичевская ярмарка. *Киевская старина*, № 6, с. 103–128.
- 6.255. Ковба, Ж., 2009. *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане*. Київ: Дух і літера, 276 с.
- 6.256. Ковба, Ж., 2013. Політика, патріотизм – за чи проти людяності. *Проблеми історії Голокосту*, вип. 6, с. 177–192.

- 6.257. Козерод О., 2008. Новітня історіографія євреїв України в період непу. *Наукові записки. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, вип. 40, с. 437–446.
- 6.258. Козерод, О. В., 1998. *Переломные годы: Еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие (1919–1929 гг.)*. Харьков: Еврейский мир, 151 с. (Библиотека Народного университета еврейской культуры в Восточной Украине; вып. 2).
- 6.259. Козерод, О. В., 2003. *Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 рр.* Київ: СПД Савчина, 313 с.
- 6.260. Козицький, А., 2012. *Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів*. Львів: Літопис, с. 215–323.
- 6.261. Комарніцький О. та Недошитко І., 2021. Більшовизація студентів педагогічних закладів національних меншин в УСРР/УРСР 1920–1930-х рр.: мета, засоби, завдання. *Український історичний журнал*. Ч. 2, с. 93–111.
- 6.262. Комарніцький, О. Б., 2018. Матеріальне становище студентства педагогічних технікумів національних меншин УСРР у 20–30-ті рр. ХХ ст. *Дриновський збірник* / редкол.: М. Г. Станчев (гол. ред.) та ін. Софія, Харків: Вид-во Болгарської АН імені проф. Марина Дринова, Т. 11, с. 354–362.
- 6.263. Комарніцький, О. Б. та Комарніцька, Л. М., 2021. Ukrainian-Jewish relations during the period of the UNR Directory: based on the information on the towns of Right-Bank Ukraine. *Східноєвропейський історичний вісник*. Редкол.: В. І. Ільницький (гол. ред.), М. Д. Галів (відп. ред.), М. Віткунас та ін. Дрогобич: Вид. дім «Гельветика», вип. 18, с. 107–117.
- 6.264. Комарніцький, О. Б., 2005. *Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр.* Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 320 с.

- 6.265. Комарніцький, О. Б., 2009. *Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917–1920 рр.*: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 312 с.
- 6.266. Комарніцький, О. Б., 2013. Містечка Правобережної України – тимчасові державні та повітові центри (листопад 1918 р. – 1920 р.). *Поділля у добу Української революції 1917–1921 рр.*: матеріали круглих столів / редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 177–181.
- 6.267. Комарніцький, О. Б., 2013. Українсько-єврейські взаємини у містечках Поділля в добу Гетьманату П. Скоропадського. *Поділля у добу Української революції 1917–1921 рр.*: матеріали круглих столів / редкол.: О. М. Завальнюк (гол.), О. Б. Комарніцький (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 58–68.
- 6.268. Комарніцький, О. Б., 2017. *Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920–1930-х рр.*: монографія. Наук. ред. проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський. ТОВ Друкарня «Рута». 984 с.
- 6.269. Кононенко, В., 2012. Динаміка змін та структура єврейського населення Поділля в 1940–1980-х роках ХХ століття. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Ін-т історії України НАН України, вип. 17, с. 204–216.
- 6.270. Кононенко, В. В., 2018. Міжетнічні відносини українців та євреїв Поділля в умовах Голокосту. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 26. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», с. 173–178.
- 6.271. Кононенко, В. В., 2021. Національна політика українських радянських державних утворень на етапі становлення більшовицького режиму (1917–1920 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного*

- університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 36. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», с. 42–49.
- 6.272. Кононенко, В., 2017. *Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)*: монографія. Вінниця: Нілан-ЛТД, 370 с.
- 6.273. Копійченко Л. А., Костриця М. Ю. та Тіміряєв Є. Р., 2011. До історії репресій проти уродженців і жителів єврейської національності Житомирщини у 1920–1950-х рр. В: *Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 кн.* Кн. 4. Редкол. тому В. С. Балорко (голова), заступник голови Ю. Г. Градовський, Л. А. Копійченко та ін. Житомир: Полісся, 788 с.
- 6.274. Костелянець, Г., 2009. Від України до Білорусії: Історія однієї єврейської сім'ї. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 244 с.
- 6.275. Коцур, В., 1998. *Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 1930-х рр.: Історіографія)*. Київ: Наукова думка, 506 с.
- 6.276. Коялович, М., 1865. Документы, объясняющие историю западно-русского края и его отношение к России и к Польше. Напечатано по определению Археографической комиссии. Историческое исследование о Западной России, служащее предисловием к собранию документов. СПб, тип. Эдуарда Прада, 167 с.
- 6.277. Кравчук, А., 2015. Соціальне вчення та діяльність Митрополита Андрія Шептицького під час німецької окупації. *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті*. Збірка наукових статей, с. 82–143.
- 6.278. Кринко Е. Ф., и Тажидинова И. Г., 2012. Сохрани мои письма...: сб. писем и дневников евреев периода Великой Отечественной войны. *Отечественные архивы*, № 1, с. 121–124.
- 6.279. Круглов, А., 2000. *Энциклопедия Холокоста: Еврейская энциклопедия Украины*; ред. И. Левитас. Киев, 224 с.

- 6.280. Круглов, А. И., 1997. *Уничтожение еврейского населения в Винницкой области в 1941–1944 гг.* Могилев-Подольский, 34 [18] с.
- 6.281. Круглов, А. И., 1997. *Уничтожение еврейского населения Украины в 1941–1944 гг. : хроника событий.* Могилев-Подольский, 100 с.
- 6.282. Круглов, А. И., 2004. *Хроника Холокоста в Украине.* Днепропетровск: Центр «Ткума»; Запорожье: Премьер, 208 с.
- 6.283. Круглов, А. И., 2011. *Трагедия Бабьего Яра в немецких документах.* Днепропетровск: Центр «Ткума» : ЧП «Лири ЛТД», 140 с.
- 6.284. Круглов, А., 1999. Истребление еврейского населения на Левобережной Украине (зона военной администрации) в 1941–1942 гг. *Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944 рр.). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні.* Ред. та упорядник С. Єлісаветський. Київ, с. 172–201.
- 6.285. Круглов, А., 2002. Сколько евреев было истреблено в Киеве осенью 1941 г.? *Голокост і сучасність.* Науково-педагогічний бюлетень Українського центру вивчення історії голокосту. 2002, № 3–6, с. 127–134.
- 6.286. Круглов, А., 2005. Истребление евреев Киева осенью 1941 г. в свете немецких документов. *Бабий Яр. Спасители и спасённые /* Сост. И. М. Левитас. Киев: Изд-во «Сталь», с. 104–165.
- 6.287. Круглов, А., 2005. *Потери евреев Украины в 1941–1944 гг.* Харьков: Тарбут Лаам, 376 с.
- 6.288. Круглов, А., 2011. *Трагедия Бабьего Яра в немецких документах.* Днепропетровск: Центр «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 140 с.
- 6.289. Круглов, А., 2013. Участие немцев в спасении евреев в Украине в 1941–1944 годах. *Проблеми історії Голокосту*, вип. 6, с. 193–214.
- 6.290. Круглов, А., 2014. *Истребление евреев Одессы в 1941–1943 гг.* Днепропетровск: Институт «Ткума», 160 с.
- 6.291. Круглов, А., 2015. Другие немцы: Участие немцев в спасении евреев в Украине 1941–44 гг. *Праведники світу та інші рятівники під час Голокосту: приклад України у порівняльному контексті.* Збірка наукових статей, с. 144–173.

- 6.292. Круглов, А., Уманский А. и Щупак И., 2016. *Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»*: монографія. Дніпро: Український інститут изучения Холокоста «Ткума»: ЧП «Лира ЛТД». 564 с. : ил., карты. (Украинская библиотека Холокоста).
- 6.293. Кудлай, О., 2013. Третій універсал української центральної ради. В: *Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 10: Т–Я*. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, с. 147–148.
- 6.294. Куликов, В., 2012. *Оккупация Винницы (18 июля 1941 – 20 марта 1944). Свидетельство очевидца*. Киев: Изд-во: ПАРАПАН, 2012, 384 с.
- 6.295. *Культур-Ліга: художній авангард 1910–1920-х років: Альбом-каталог, 2007*. Упорядн. Гілель Казовський. Київ: Дух і Літера, 219 с.
- 6.296. Кучер, Н., 2016. Національна структура міст і містечок Правобережної України (в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.). *Інтермарум: історія, політика, культура*, № 3, с. 184–196.
- 6.297. Лауер, В., 2010. *Творення нацистської імперії та Голокост в Україні*. Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 368 с.
- 6.298. Левин, Д., 2009. *Судьбоносное решение: бегство евреев во внутренние районы СССР летом 1941 года*. Яд Вашем: Исследования. Национальный мемориал Катастрофы и героизма Яд Вашем. Иерусалим, с. 43–71.
- 6.299. Левитас, И., 2011. *Бабий Яр: трагедия, история, пам'ять*. Киев: Нац. историко-мемориальный заповедник «Бабий Яр», 618 с.
- 6.300. Левитас, Ф. и Шимановский, М., 1991. *Бабий Яр: страницы трагедии*. Київ: «Слід і Ко», 55 с.
- 6.301. Левітас, І., 2008. *Праведники Бабиного Яру* / пер. з рос. С. Б. Герус. Київ: Етнос, 368 с.
- 6.302. Левітас, Ф., 1997. *Євреї України в роки Другої світової війни*. Київ: Вирій, 272 с.

- 6.303. Лемкін, Р., 2009. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / Ред. Р. Сербин; упоряд. О. Стасюк. Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000». Київ: Майстерня книги, 208 с.
- 6.304. *Лето 1941. Украина: документы и материалы. Хроника событий, 1991 / авт.-сост.: В. А. Замлинский и др. Киев: Украина, 550 с.: ил.*
- 6.305. Литвин, С., 2000. Вбивство С. Петлюри і ГПУ. До історіографії проблеми. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, №2/4 (13/15), с. 398–409.*
- 6.306. Литвин, С., 2018. *Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну.* Київ: Смолоскип, 680 с.
- 6.307. Лоев, М., 2004. *Украденная муза: Воспоминания о Киевском государственном еврейском театре имени Шолом-Алейхема.* Харьков – Киев – Черновцы, 1925–1950. Киев: Дух і Літера, 243 с.
- 6.308. Луин, В., 2010. Еврейские книги, выпущенные в Миньковцах. *Миньковецька держава. Збірник матеріалів. Кам'янець-Подільській – Хмельницький, с. 134–143.*
- 6.309. Лутай, М., 2009. Ківа Маркович Табакмахер – директор Житомирського педагогічного інституту – жертва сталінського тоталітарного режиму. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність».* Житомир, 2009, с. 427–430.
- 6.310. Ляховицкий, Ю. М., 1996. *Пережившие Катастрофу: Спасшиеся, спасители, коллаборанты. Мартиролог. Свидетельства, факты, документы;* Ин-т еврейс. исслед., Укр. мемориал. фонд Холокоста «Дробиц. Яр», Центр документации, Секция истории и культуры еврейс. населения Слобод. Украины Сев.-Вост. науч. центра НАН Украины. Харьков; Иерусалим: Б-ка газ. «Бенсиах»: Укр. мемориал. фонд Холокоста «Дробиц. Яр», 203 с. (Еврейский геноцид на Украине в период оккупации, 1943–1944).
- 6.311. Ляховицкий, Ю., М., 1995. *Еврейский геноцид на Украине в период оккупации в немецкой документалистике. 1941–1944 /* Ин-т евр. исследований, Укр. мемор. фонд Холокоста «Дробицкий Яр»; ред.

- Ю. М. Ляховицкий. Харьков, 291 с. (Еврейский геноцид на Украине в период оккупации. 1941–1944; Библиотека газеты «Бенсиах»).
- 6.312. Магочій П-Р. та Й. Петровський-Штерн, 2018. *Євреї та українці: тисячоліття співіснування*; пер. з англ. О. Форостина; ред. Валерій Падяк. Вид. 2-ге, доп. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 338 с.
- 6.313. Макаренко, Т. П., 2013. Єврейські погроми в добу Української Революції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. XXXV, с. 116–119.
- 6.314. Малаков, Д., 2002. *Оті два роки...у Києві при німцях*. Київ: Амадей, 317 с.
- 6.315. Малаков, Д., 2017. Київ у перші дні окупації (19–28 вересня 1941 року). *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього*: Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. Вид. 2-ге, доп. Київ: Укр. центр вивчення історії Голокосту, Громад. к-т для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, с. 157–168.
- 6.316. Маринченко, А., 2016. Военнопленные-евреи в контексте этнорасовой политики нацистов: реалии начального периода войны в Украине. *Проблеми історії Голокосту*: науковий журнал. Дніпропетровськ: Інститут «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», вип. 8, с. 114–134.
- 6.317. Марунчак, М., 1991. *Історія українців Канади*. Вінніпег: накладом УВАН в Канаді, 512 с.
- 6.318. Мелешкіна, І., 2019. *Мандрівні зорі в Україні. Сторінки історії єврейського театру*. Київ: Дух і Літера, 304 с.
- 6.319. Михман, Д., 2005. *Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы*; пер. с англ. Академическая серия «Библиотека Холокоста “Ткума”». Вып. 1. Днепропетровск: Центр «Ткума», ООО Независимая издательская организация «Дива», 448 с.

- 6.320. Михман, Д., 2005. *Историография Катастрофы. Еврейский взгляд: Концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы*. Днепропетровск: Центр «Ткума», 448 с.
- 6.321. Мицель, М., 2004. *Евреи Украины в 1941–1953 годах: очерки документиров. истории*. Киев: Дух и літера, 364 с.
- 6.322. Мицель, М., 2007. Запрет на увековечение памяти как способ замалчивания Холокоста: практика КПУ в отношении Бабьего Яра. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, вип. 1 (2), с. 9–30.
- 6.323. Мокрицький, Г. П., 2014. *«Тут музика живе уже віками...: Історія будівлі філармонії в Житомирі»*. Житомир: Волинь, 260 с.
- 6.324. Мокрицький, Г. П., 2014. *Танго з минулим: Неординарні постаті в історії Житомира*. Житомир: Волинь, 416 с.
- 6.325. Найман, О. Я., 2003. *Історія євреїв України*. Київ: Ін Юре, 496 с.
- 6.326. Наймарк, Н., 2011. *Геноциди Сталіна / Пер. з англ. В. Старка*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 135 с.
- 6.327. Наконечный, В., 2003. *Холокост на Волини: жертвы и память*. Луцк, 68 с.
- 6.328. *Нариси з історії та культури євреїв України*, 2009. Вид. 3-тє. Київ: Дух і Літера, 440 с.
- 6.329. Натикач, П., 1998. Політика «коренізації» на Волині. *Волинь-Житомирщина*. Житомир, № 3, с. 77–82.
- 6.330. Нахманович, В., 2011. Бабин Яр: Історія, сучасність, майбутнє (роздуми до 70-річчя київської масакри 29–30 вересня 1941 р.). *Український історичний журнал*, № 6, с. 105–121.
- 6.331. Нікольський, В. М., 2001. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні. *Український історичний журнал*, № 2, с. 74–89.
- 6.332. Орлянський, С., 2003. *Холокост на Запорозжє*. Запорозжє, 63 с.

- 6.333. Орлянський, В. та Тедеева, О., 2010. *Місцеві органи управління в період окупації на Запоріжжі (1941–1943 рр.)*. Київ: Центр навчальної літератури, 332 с.
- 6.334. Орлянський, В., 2000. *Євреї України в 20–30-ті рр. ХХ ст.: соціально-політичний аспект*. Запоріжжя: Запорізький держ. технічний ун-т, 252 с.
- 6.335. Орлянський, В., 2010. Деякі напрямки політики окупаційної адміністрації в соціальній сфері життя населення Запоріжжя. *Культурологічний вісник: наук. теор. щорічник Нижньої Наддніпряни*. Вип. 25. Запоріжжя: Просвіта, с. 38–41.
- 6.336. *Пам'ятаймо. Історія і уроки Голокосту.*, 2020. Роботи молодих дослідників 2010–2019 рр. Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 612 с.
- 6.337. *Пам'ять заради майбутнього: з історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади*, 2003 / Під заг. ред. М. Демідова; ред.-упоряд. О. Гаца, Т. Корнійчук, Н. Слесарева; редкол. М. Демідов та ін. 2-е вид., доп. Київ: [б. в.], 567 с.
- 6.338. *Пам'ять заради майбутнього: Про діяльність Української спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади*. Кн. 2, 2005 / Під заг. ред. М. Демідова; ред.-упоряд.: О. Гаца, Т. Корнійчук, Н. Слесарева; редкол. М. Демідов та ін. Київ: Фенікс, 763 с.
- 6.339. *Пам'ять заради майбутнього: про діяльність Української спілки в'язнів – жертв нацизму та спогади*. Кн. 3, 2008 / заг. ред. М. Демідов. Київ: Фенікс, 464 с.
- 6.340. Пастушенко, Т., 2011. Дослідження проблеми радянських військовополонених у Другій світовій війні: погляд через призму історії повсякдення. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 14, с. 37–45.
- 6.341. Петровський-Штерн, Й., 2006. «Мертвые евреи»: заметки о приемлемом прошлом. *Проблеми історії Голокосту*. 2006, № 3, с. 74–75.
- 6.342. Петровський-Штерн, Й., 2019. *Штетл. Золота доба єврейського містечка*. Пер. з англ. Я. Стріха. Київ: Критика, 394 с.

- 6.343. Подольський, А. Ю., 2004. Голокост. В: *Енциклопедія історії України: у 5 т. Т. 2: Г–Д*. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, с. 146.
- 6.344. Подольський, А., 2015. Єврейські жінки України в добу Голокосту та нацистської окупації (1941–1944): спроби дослідження трагічної долі. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні*, с. 219–230.
- 6.345. Подольський, А., 2020. Історична пам'ять про долю українських євреїв у добу Другої світової війни: сучасні суспільнополітичні та історіографічні тенденції і перспективи. *Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, с. 84–100.
- 6.346. Подольський, А. Ю., 1996. *Нацистський геноцид щодо євреїв України 1941–1944*. Автореф. дис. кандидата. іст. наук. Київ: Нац. акад. наук України. Ін-т нац. відносин і політол, 18 с.
- 6.347. Подольський, А., 2020. Пам'ять про жертви Голокосту як один з чинників національної ідентичності єврейської спільноти України (на прикладі міжнародного меморіального проекту «Захистимо пам'ять»). *Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, с. 214–232.
- 6.348. Подольський, А. Ю., 2016. *Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні*. Київ: ТОВ «Спринт-Сервіс», 104 с.
- 6.349. *Поза межами розуміння: Філософи та богослови про Голокост, 2009* / за ред. Д. К. Рота та М. Беренбаума. 2-ге вид. Київ: Дух і літера, 432 с.
- 6.350. *Полное собрание законов Российской империи, 1845*. Собрание второе. Т. 19. Отделение первое. 1844 СПб., 921 с.
- 6.351. Радченко, Ю., 2011. «Його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю...»: таємна польова поліція, поліція безпеки та СД, допоміжна поліція у терорі щодо євреїв Харкова (1941–1943 рр.). *Голокост і*

- сучасність: Студії в Україні і світі*: науковий часопис. № 2 (10). Київ: Український центр вивчення Голокосту, с. 46–86.
- 6.352. *Расскази сыну своему... : воспоминания киевлян – ветеранов Великой Отечественной войны*, 1998 / Еврейский совет Украины; ред. И. М. Шайкин. Киев, 384 с.
- 6.353. Рафальська, Т. Л., 2012. «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 – листопад 1938 рр.): монографія. Житомир: Волинь, 180 с.
- 6.354. Рафес, М., 1920. *Два года революции на Украине*. (Эволюция и раскол «Бунда»). Москва: Государственное из-во, 168 с.
- 6.355. (2009). *Реабілітовані історією: Хмельницька область : у 6 кн. Кн. 2*. Редакція тому: М. П. Вавринчук (голова) та ін. Хмельницький, 1182 с.
- 6.356. Редлих, Ш., 2006. Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. *Проблеми історії Голокосту*, вип. 3, с. 85–104.
- 6.357. Редліх, Ш., 2007. *Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945*; вид. друге; перекл. з англ. Київ: Дух і літера, 289 с.
- 6.358. Рудницька, Н. В., 2017. *Історія євреїв Житомирщини*: навчальний посібник. Житомир, 370 с.
- 6.359. Рудницька, Н. ред., 2012. *Євреї Житомира*. Житомир: Житомирський благодійний центр «Хесед Шломо», 80 с.
- 6.360. Рудницька, Н. В., 2007. Освіта євреїв Волинської губернії у ХІХ – на початку ХХ століття: монографія. Житомир: «Хесед Шломо», 216 с.
- 6.361. Рудницька, Н. В., 2017. Єврейські громади Житомирщини. В: *Нариси історії Житомирщини першої половини ХХ століття: колективна монографія*. За заг. ред. В. О. Венгерської, С. В. Стельниковича. Житомир: Полісся, с. 215–286.
- 6.362. *Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг.*, 2002 / Сост. А. Круглов, ред. Л. Ленчовский. Киев: Дух и Литера, 485 с.

- 6.363. Сіроченко, Г., 2011. Історіографія політичних репресій 20–30-х років ХХ ст. на території України крізь призму історичних праць радянського періоду (1920–1991 рр.). *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*, вип. 44 (2), с. 219–225.
- 6.364. Скавронський, П. С., Толочко, В. І., 2003. Сторінки театрального життя Бердичева в 20–50-х рр. ХХ ст. *Духовні витоки Житомищини: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*. Т. 29. Житомир: М. Косенко, с. 158–165.
- 6.365. Смилянская, Ю., 2000. Отражение Холокоста в прессе оккупационного периода на территории Украины. *Катастрофа еврейства під час Другої світової війни*. Матеріали VII наукової конференції. Київ, с. 300–304.
- 6.366. Снайдер, Т., 2015. *Кровавые земли: Европа между Гитлером та Сталиным*; пед. с англ. Л. Зурнаджи. Киев: Дуліби, 584 с.
- 6.367. Совнарком Украины о трудящихся евреях. *Трибуна*. 1928, № 6, с. 2.
- 6.368. Соколова, А., 2008. Еврейские местечки памяти: локализация штетла. *Штетл, XXI век: Полевые исследования / Сост. В. А. Дымшиц и др.* СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, с. 29–64.
- 6.369. Соколова, А., 2009. Домостроительная традиция штетлов Подолии в пам'ятниках и памяти. *Этнографическое обозрение*. Москва, № 6, с. 38–57.
- 6.370. Соркина, И., 2009. Мир местечка Беларуси в зеркале мемуаров (XIX – начало ХХ в.). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 19 (1). Київ, с. 505–521.
- 6.371. Спудка, І., 2011. Економічна політика нацистського керівництва на території Запорізької області. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXXI. Запоріжжя: ЗНУ, с. 189–194.
- 6.372. Сражались в одном строю: воины-евреи в воспоминаниях участников Великой Отечественной войны, 2010 / Еврейс. совет Украины; сост. И. Левитас. Київ: Золоті ворота, 410 с.

- 6.373. Стародубець, Г., 2020. Моделі фемінності в гендерній політиці сталінського режиму. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка*. Серія Історія, вип. 5/47, с. 390–406.
- 6.374. Стародубець, Г., 2020. Основні вектори громадсько-політичної діяльності сільського жіноцтва Волині наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 32. Збірник наукових праць. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», с. 9–18.
- 6.375. *Сто еврейских местечек Украины: исторический путеводитель*. Подолия, 2000. Сост. В. Лукин, Б. Хаймович. Иерусалим; СПб.: Изд. А. Гершт, вып. 2, 704 с.
- 6.376. (1921). Статистика погромлених (м. Богуслав). Київ.
- 6.377. Стяжкіна, О., 2015. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*, № 2, с. 42–66.
- 6.378. Сухомлинська О. В., Дічек Н. П. та ін., 2013. *Диференційований підхід в історії української школи (кінець XIX – перша третина XX ст.)*: монографія. Київ: Пед. думка, 620 с.
- 6.379. Сучкова, О. Ю., 2014. Повсякденність єврейського населення УСРР у міжвоєнний період: вітчизняний історіографічний вимір. *Історичні і політологічні дослідження*, № 3–4 (57–58), с. 122–132.
- 6.380. Сушон, Л., 1998. *Транснистрия: евреи в аду. Чёрная книга о Катастрофе в Северном Причерноморье (по воспоминаниям и документам)*. Одесса: Юг, 230 с.
- 6.381. Табачник, Д., 1992. Вбивство Симона Петлюри. *Український історичний журнал*, № 7–8, с. 112–123; № 9, с. 122–128.
- 6.382. Тимофіїв, М., 1923. *Жиди і народне господарство України*. Відень, 65 с.
- 6.383. Торопцева, А., 2018. Проблема психологізму та суб'єктивності еґо-документів як джерел з історії у поглядах зарубіжних науковців.

Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки, № 2, с. 91–95.

- 6.384. Тяглий, М., 2002. К вопросу о нацистской антисемитской пропаганде на оккупированных территориях СССР: новые источники. *Голокост і сучасність*, Київ, № 4, с. 6–7.
- 6.385. *Українська Центральна рада: Документи і матеріали. У 2 т. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р., 1996.* / Упорядн.: В. Ф. Верстюк (керівник), О. Д. Бойко, Ю. М. Гамрецький та ін. Ред. кол.: В. А. Смолій (відп. ред.). НАН України. Інститут історії України. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Київ: Наук. думка, 590 с. (Пам'ятки історії України. Серія V: Джерела новітньої історії).
- 6.386. Финкельштейн, И., 1999. *Книга мужества и скорби. Вып. 1. Евреи Винницы в годы Великой Отечественной войны.* Винница, 108 с.
- 6.387. Франк, Анна, 2009. *Щоденник* / пер. з нім. 3-є вид. Київ: Сфера, 282 с.
- 6.388. Халімончук, К., 2009. *Освіта на Олевщині в 20–30-ті роки ХХ століття.* Житомир, 45 с.
- 6.389. Хандрос, Б., 2002. *Местечко, которого нет.* Київ: Либідь, 189 с.
- 6.390. Хонигсман, Я. и Найман, А., 1993. *Евреи Украины. Краткий очерк истории.* Ч. 1. Киев, 175 с.
- 6.391. Шаповал, Ю., 2014. Всеволод Балицький: доля спецслужби крізь долю її керівника. В: Бажан О. Г., Подкур Р. Ю., упоряд. *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції.* Київ: Ін-т історії України НАН України, с. 378–422.
- 6.392. Шаповал, Ю., 2001. *Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії.* Київ: Генеза, 557 с.
- 6.393. Шевчук, Ю. В., 2011. Єврейське населення Житомирщини в роки репресій (1936–1939). В: *Реабілітовані історією. Житомирська область: у 7 кн.* Кн. 4. Редкол. тому В. С. Балюрко (голова), заступник голови Ю. Г. Градовський, Л. А. Копійченко та ін. Житомир: Полісся, с. 30–38.
- 6.394. Шлаен, А., 1995. *Бабий Яр.* Киев: Абрис, 414 с.

- 6.395. Шолом-Алейхем, 2009. *Вибране. Потоп*. Пер. Гершбіна та ін.; вступ. сл. М. Я. Гона; упоряд. А. М. Михайлян. Київ: Україна, 381 с.
- 6.396. Шпагин, С., 2013. Праведники: форма сопроотивлення нацизму. *Проблеми історії Голокосту*, вип. 6, с. 215–218.
- 6.397. Штернберг, Л. Я., 1928. Проблема еврейской этнографии. *Еврейская старина*. Ленинград. Т. 12, с. 7–12.
- 6.398. *Штетл, ХХІ век: Полевые исследования*, 2008. Сост. В. А. Дымшиц, А. Л. Львов, А. В. Соколова. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 292 с.
- 6.399. *Щоденник Давида Рубіновича*, 2009 / пер. А. Шарого. Київ: Зовнішторгвидав України, 72 с.
- 6.400. Щупак, И., 1997. Отношение украинского населения Запорожья к евреям во время войны 1941–1945 гг. *Первые Запорожские чтения «Еврейское население Юга Украины»: Доклады и сообщения*. Запорожье, с. 117–121.
- 6.401. Щупак, І., 2006. Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України. *Проблеми історії Голокосту*, вип. 3, с. 147–175.
- 6.402. Щупак, І., 2012. Українці – рятівники євреїв під час Голокосту. *Сторінки історії: Збірник наукових праць НТУУ «КПІ»*, вип. 34, с. 128–141.
- 6.403. Щупак, С., 1925. Конфлікт між українськими та єврейськими шовіністами. *Пролетарська правда*. № 145. 28 червня, с. 3.
- 6.404. Юнге, М., Биннер Р., 2003. *Как террор стал «большим»*. *Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения*. Москва: АИРО-XX, 352 с.
- 6.405. Яковенко, Н., 2005. *Нарис історії середньовічної та раньомодерної України*. 2-е вид., перероб та розшир. Київ: Критика, с. 584.
- 6.406. Яковлів, А., 1930. *Паризька трагедія*. Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). Репринтне відтворення 1992. Прага. Київ: МП «Фенікс», с. 228–258.
- 6.407. Akten des Ministeriums für Volksbildung in Sachen. Geheimakten Bergungelegenheiten 1938–1944, Nr. 8, Blatt 146.

- 6.408. Angrick, A., 2003. *Besatzungspolitik und Massenmord. Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943*. Hamburg: Hamburger Edition HIS, 796 s.
- 6.409. Barnett Victoria, 2000. *Bystanders: Conscience and Complicity During the Holocaust* (Очевидці: совість і співучасть під час Голокосту). London: PRAEGER, 208 p.
- 6.410. Chopard, T., 2020. Rapes Sexual Violence in the Times of Pogroms Civil War in Ukraine as a Laboratory for anti-Jewish Violence (1917–22). *Україна модерна*, № 29, с. 258–289.
- 6.411. Christ, M., 2011. *Die Dynamik des Totens. Die Ermordung der Juden von Berditschew Ukraine 1941–1944 (Die Zeit des Nationalsozialismus)*. Frankfurt a. M.: Fischer Verlag, 344 s.
- 6.412. Davidowicz, L., 1975. *The War Against the Jews: 1933–1945*. New York: Holt, Rinehard and Winston, 460 p.
- 6.413. Finkel Evgeny. *Ordinary Jews. Choice and Survival during the Holocaust*. (Фінкель Є. Звичайні євреї: вибір і виживання під час Голокосту). Princeton University Press, New Jersey, 2017. 296 pp.
- 6.414. Friedländer, Saul, 1997. *Nazi Germany, and the Jews, v. 1: The Years of Persecution 1933–1939*. New York: Harper Collins, 436 p.
- 6.415. Friedländer, Saul, 2007. *Nazi Germany and the Jews, v. 2: The Years of Extermination, 1939–1945*. New York: Harper Collins, 870 p.
- 6.416. Hecha O., 2021. Emigration of jews of the right bank of Ukraine in 1923–1930: causes, directions and social portrait of migrants. *Evropský filozofický a historický diskurz*, Volume 7, Issue 3, s. 35–43.
- 6.417. Hecha, O., 2019. Engineering and technical intellectuals in Ukraine under conditions of the «Creat terror» (on the example of the Konstantynovskiyis family). *Інтермарум: історія, політика, культура*, вип. 6, p. 117–138.
- 6.418. Hilberg, R., 2003. *The Destruction of the European Jews*. Yale University Press, 1426 p.

- 6.419. Hilberg, Raul, 2003. *The Destruction of the European Jews*. Yale University Press. 1426 p.
- 6.420. Hilberg, Raul., 2001. *Sources of Holocaust Research. An Analysis*. Chicago: Ivan R. Dee, 218 p.
- 6.421. Lower, W., 2005. *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*. University of North Carolina Press, Chapel Hill, 328 p.
- 6.422. Prusin, A., 2009. Jewish Ghettos and Labor Camps in the Generalbezirk Kiew, 1941–1943. *Lessons & Legacies IX.*, p. 124–138.
- 6.423. Radchenko, Y., 2013. «We emptied our magazines into them», the Ukrainian Auxiliary Police and the Holocaust in Generalbezirk Charkow. *Yad Vashem Studies* 41 (2013), p. 63–98.
- 6.424. Radchenko, Y., 2013. Accomplices to Extermination: Municipal Government and the Holocaust in Kharkiv, 1941–1942. *Holocaust and Genocide Studies* 27, № 3 (Winter, 2013), p. 443–463.
- 6.425. Schipper, N., 1930. *Historja Żydów oraz przegląd ich kultury*. Lwów,. Cz. II, 221 s.
- 6.426. Shternshis Anna, 2006. *Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939*. Bloomington: Indiana University Press, 352 p.
- 6.427. *The Holocaust Encyclopedia*. New Haven, 2001. London: Yale University Press, 765 p.
- 6.428. *The Shoah in Ukraine. History, Testimony, Memorialization*, 2008 / Ed. By R. Brandon and W. Lower. Indiana University Press, 378 p.
- 6.429. The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II: *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, 2012 / Ed. G. P. Megargee, Vol. ed. M. Dean. Indiana University Press: Bloomington and Indianapolis, 2036 p.
- 6.430. *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory. Formulas of Betrayal* / Ed. by Gelinada Grinchenko, Eleonora Narvselius. Palgrave Macmillan, 2018. 414 p.

6.431. Zborowski, M. and Herzog, E., 1995. *Life is with people: the culture of the shtetle?* Knopf Doubleday Publishing Group., Trade Paperback, Reprint, 452 p.

7. Дисертації та атореферати дисертацій

7.432. Вітринська, О. В., 2016. Політика радянської влади щодо юдаїзму в Україні в 1921–1929 роках. Кандидат історичних наук. Полтава: Полтавський ун-т економіки і торгівлі, 260 с.

7.433. Дзира, О. І., 2016. Імміграційна політика Канади щодо суспільно-політичного статусу українських переселенців 1918–1939 рр. Кандидат історичних наук. [online] Міністерство освіти і науки України. Науково-дослідний інститут українознавства. Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Dzyra_Olesia/Immihratsiina_polityka_Kanady_sc_hodo_suspilno-politychnoho_statusu_ukrainskykh_pereselentsiv_1918193/ [Дата звернення 15 серпня 2021].

7.434. Комарніцький, О. Б., 2018. Студентство педагогічних навчальних закладів радянської України в умовах формування тоталітарної системи (20–30-ті рр. ХХ ст.). Автореф. дис. доктора іст. наук. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 40 с.

7.435. Кононенко, В. В., 2017. Єврейське населення Поділля: соціально-демографічні зміни та національно-культурне життя (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Доктор історичних наук. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені М. М. Коцюбинського; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 530 с.

7.436. Мельник, І. В., 2018. Єврейське населення Уманщини наприкінці ХVІІІ–на початку ХХ ст. Кандидат історичних наук. Умань: Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини; Чорноморський національний університет імені Петра Могили, 223 с.

7.437. Михальчук Р. Ю., 2014. Голокост на Рівненщині під час нацистської окупації (1941–1944 рр.). Автореф. дис. кандидата іст. наук. Острого: НУ «Острозька академія», 20 с.

- 7.438. Слободинський, Д. К., 2015. Порятунк євреїв українцями у період Другої світової війни. Автореф. дис. кандидата. іст. наук. Київ: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 17 с.
- 7.439. Олійник, М. П., 2015. Поділля в роки нової економічної політики: політичні, соціально-економічні та культурно-духовні процеси (1921–1928). Доктор історичних наук. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 546 с.
- 7.440. Радченко, І. Г., 2020. Моделі діяльності гуманітарних організацій з порятунку євреїв Європи періоду Голокосту (1939–1945). Кандидат історичних наук. Дніпро: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2020, 307 с.

8. Електронні ресурси

- 8.441. Акулич, М. 2017. *Штетлы Беларусі*. [онлайн] Режим доступу: <https://mybook.ru/author/margarita-akulich-3/shtetly-belarusi-o-evrejskih-mestachkah-v-belarusi/2019> [Дата звернення 4 марта 2021].
- 8.442. Амосова, Я., 2009. *Путеводитель по еврейскому местечку* [онлайн] Режим доступу: <http://arzamas.academy/materials/2109>. [Дата звернення 8 марта 2021].
- 8.443. Бакальчук-Фелин, М., 2003. *Воспоминания еврея-партизана*. Москва: Возвращение, 65 с. [online] Режим доступу: https://royallib.com/read/bakalchukfelin_meylah/vospominaniya_evreyapartizana.html#0 [Дата звернення 27 июля 2021].
- 8.444. Будницький, О., 2010. *Євреї на війні, солдатські щоденники*. [online] Май 2010 Режим доступу: <https://www.lechaim.ru/ARHIV/217/budnitskiy.htm> [Дата звернення 15 июля 2021].
- 8.445. Буравський, О. та Власюк, І. Антирелігійна політика радянської влади на Волині–Житомирщині у 1920–1930-х рр. і долі православного духовенства. [online] Режим доступу: http://eprints.zu.edu.ua/23316/1/Buravskiy_O.pdf [Дата звернення 4 лютого 2020].

- 8.446. Бураковский, А., 1998. Последняя из могикан идишистской литературы. [online] *Вестник*. № 3 (184). Режим доступа: <http://www.vestnik.com/issues/98/0217/win/burakov.htm> [Дата обращения 15 февраля 2020].
- 8.447. В «Літературному ярмарку» Микола Хвильового обнаружили рассказ еврейского модерниста Дер Нистера, 2016. [online] *Хашадот*. Режим доступа: <http://archive.hadashot.kiev.ua/> [Дата обращения 2 марта 2020].
- 8.448. Венгерська В. *Мури історії: Житомирський єврейський вчительський інститут* [онлайн] Режим доступу: www.zhytomyr.travel/muri-istori%20-%97-zhitomirskij-vchitelskij-yevrejskij-institut [Дата звернення 25 березня 2021].
- 8.449. Венгерська, В., 2012. *Конструирование имперского пространства России в XIX в.: наследие Речи Посполитой и парадоксы идентичности (на примере Полесской и Подольской фронтальных зон)*. [онлайн] Режим доступа: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/182-vyktoryia-venherskaya-konstruovanye-ympersko-ho-prostranstva-rossyyu-v-khikh-v-nasledye-rechy-pospolytoi-y-paradoksy-ydentychnosty-na-prymere-polesskoi-y-podolskoi-frontyrnykh-zon> [Дата обращения 2 марта 2021].
- 8.450. Волынский (Рабинович), Л., 2013. *Сквозь ночь*. [online] Режим доступа: <https://knigogid.ru/books/943342-skvoz-noch/toread> [Дата обращения 2 марта 2020].
- 8.451. Голобуцький, В. П., 2001. Антисемітизм. В: *Енциклопедія Сучасної України: електронна версія*. [онлайн] Гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Режим доступу: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=42916 [Дата звернення: 11 травня 2021].
- 8.452. Гриневич, В. *Поперед батька в пекло. Радянська евакуація 1941 року охопила передусім апарат влади, майно, худобу. Тільки не простих*

- українів. [онлайн]. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/28880> [Дата звернення: 8 жовтня 2020].
- 8.453. Гусев-Оренбургский, С. И., 1922. *Багровая книга. Погромы 1919–20 гг. на Украине*. Харбин: издание Дальневосточного Еврейского Общественного Комитета помощи сиротам-жертвам погромов («ДЕКОПО»). [online] Режим доступа: <https://www.docdroid.net/5UCN3YR/gusev-orenburgskiy-si-bagrovaya-kniga-kharbin-1922-pdf#page=15> [Дата обращения: 2 октября 2020].
- 8.454. Дер Ністер. Сп'яніло. Пер. з єврейської Е. Райцина. [online] Режим доступу: https://www.academia.edu/35087041/Der_Nister_Drunk_Shiker_1926_in_the_Ukrainian_translation [Дата звернення 4 березня 2020].
- 8.455. Дербаремдикер, М., 2013. *Бердичев. Житомирская область*. [онлайн] Режим доступа: <http://myshtetl.org/zhitomirskaja/berdichev.html> [Дата обращения 18 марта 2021].
- 8.456. (2014). *Єврейські містечка України. Андрушівка*. [online] Режим доступу: <http://myshtetl.org/zhitomirskaja/andrushevka.html> [Дата звернення 4 лютого 2020].
- 8.457. Еврейские корни. Генеалогический портал, 2011. *Эмиграция из СССР*. [online] Режим доступа: https://jroots.info/index.php?option=com_content&view=article&id=61&Itemid=108 [Дата обращения: 2 ноября 2020].
- 8.458. Євстаф'єва Т. Трагедія Бабиного Яру у 1941–1943 рр. (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). [online] Режим доступу: dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/.../13-Yevstafeva.pdf?.. [Дата звернення 27 липня 2018].
- 8.459. Здоров, А., 2011. *Міра відповідальності або «дві сторони погрому»: з приводу 95-ї річниці убивства Симона Петлюри*. [online] Режим доступу: www.Historians.in.ua/index.php/en/dysssкусиya/2869 [Дата звернення 24 травня 2021].

- 8.460. Иешива. *Электронная еврейская энциклопедия*. [онлайн] Режим доступа: <https://eleven.co.il/judaism/traditional-education/11719/> [Дата обращения 10 марта 2021].
- 8.461. *Извлечение из устава Русско-канадско-американского пассажирского агентства* [online]. Режим доступа: <http://hisdoc.ru/papers/21518/> [Дата обращения: 21 декабря 2020].
- 8.462. Исторический факультет Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова, 1997. *Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года (с последующими изменениями и дополнениями)*. [online] (Последние оновление 26 августа 2019). Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm> [Дата обращения 15 июня 2020].
- 8.463. Качараба, С., 2011. *Еміграція євреїв із Західної України в Палестину у 1919–1939 роках*. [online]. Режим доступа: <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um7/Statti/5-KACHARABA%20Stepan.htm> [Дата звернення 20 серпня 2021].
- 8.464. Ключ, В., 2012. *9 июня 1935 года в СССР приняли закон о смертной казни за побег за рубеж*. [online] Режим доступа: <http://topwar.ru/15206-9-iyunya-1935-goda-v-sssr-prinyali-zakon-o-smertnoy-kazni-za-pobeg-za-rubezh.html> [Дата обращения 21 декабря 2020].
- 8.465. Коган, Л., 2017. Из истории еврейской общины г. Новограда-Вольнского. [online] *Еврейская Старина*, № 1(92). Режим доступа: <https://berkovich-zametki.com/2017/Starina/Nomer1/LKogan1.php> [Дата обращения 18 марта 2020].
- 8.466. Костюкович, О., 2017. *Его последний, мой первый адрес*. [online] Фонд послендий адрес. Режим доступа: <https://www.elkost.it/facts/elena-kostioukovitch-for-last-address-website-03-05-17> [Дата обращения 23 июля 2020].

- 8.467. Леонид Наумович Волынский. *Жизнь и творчество*, 2015. [online] Режим доступа: zwinger.it/ [Дата обращения 4 ноября 2020].
- 8.468. Лукин, В., 2007. Граф Мархоцкий, государство Миньковецкое и еврейское книгопечатание на Украине. *Лехаим*, № 9 (185) (сентябрь). [онлайн] Режим доступа: <https://www.lechaim.ru/ARHIV/185/lukin.htm> [Дата обращения 2 марта 2021].
- 8.469. Миллер, А. *Еврейский вопрос в политике властей и русском общественном мнении*. [онлайн] Режим доступа: www.polit.ua/ Серия «Публичные лекции» [Дата обращения 28 марта 2021].
- 8.470. Національний музей Історії України у Другій Світовій війні. Меморіальний комплекс. [online] Цифрові колекції/Україна. Київ. Бабин Яр. Режим доступу: <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/view/2/20> [Дата звернення 15 червня 2021].
- 8.471. Пархомовский, М. и Харув, Д., 2009. На четырех краях земли. Еврейская эмиграция из России (1881–1939). *Лехаим*. [online] Режим доступа: <https://lechaim.ru> › ARHIV › kabinet [Дата обращения 20 августа 2021].
- 8.472. Піскун, В., 2011. *Симон Петлюра – його любов до України була сильна і активна (95 років із дня вбивства)*. [online] Режим доступу: <http://history.sumy.ua/actually/9374-piskun-valentina-simon-petlyura-jogo-lyubov-do-ukrajini-bula-silna-i-aktivna-95-rokiv-iz-dnya-vbivstva.html> [Дата звернення 26 травня 2021].
- 8.473. Портнов, А., 2021. *Вікторія Копосова та її щоденник. Нове джерело про Київ часів Другої світової війни*. [online] Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/11/2/160392>. [Дата звернення 14 квітня 2021].
- 8.474. *Протоколы сионских мудрецов: хронология*. Энциклопедия Холокоста. [онлайн] Режим доступа: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/ru/article/protocols-of-the-elders-of-zion-key-dates> [Дата обращения 30 марта 2021].

- 8.475. Рав Реувен Пятигорский. *Средства для ешив.* [онлайн] Режим доступа: https://toldot.ru/articles/articles_18627.html [Дата обращения 10 марта 2021].
- 8.476. Рафальська, Т., 2007. Національні меншини Житомирщини в ХХ столітті: від «коренізації» до «великого терору». *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* [online] № 33, с. 98–99. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2007_33_9 [Дата звернення 11 червня 2021].
- 8.477. *Ревуцкый Аврахам, 2020.* Электронная еврейская энциклопедия. [online] Режим доступа: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/movements-parties/13471/> [Дата обращения 12 апреля 2021].
- 8.478. Ривкіна, Г. А., 2016. *Лацький Вольф-Вільгельм.* Енциклопедія Сучасної України: гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. [онлайн] Режим доступу: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=53463 [Дата звернення 10 квітня 2021].
- 8.479. Ривкіна, Г., 2013. *Євреї в час революційних перетворень (1917–1919).* [онлайн] Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/3906> [Дата звернення 10 квітня 2021].
- 8.480. Смиловицкий, Л. Л., 2002. *Школа на идише в первые десятилетия советской власти. Еврейское образование в Белоруссии. 1921–1941 гг.* [online]. Режим доступу: <http://old.ort.spb.ru/nesh/njs11/smilov11.htm> [Дата обращения 18 апреля 2021].
- 8.481. Советский Союз. Евреи в Советском Союзе в 1922–1941 гг. *Электронная еврейская энциклопедия (ЭЕЭ).* [online] Режим доступа: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15416/> [Дата обращения 27 февраля 2020].

- 8.482. *Создано Раей: мемуары, генеалогическое дерево*, 2015. Леонид Вольнский. Писатель, художник, организатор поисков Дрезденской галереи. [online] Режим доступа: <http://zwinger.it/> [Дата обращения 14 февраля 2020].
- 8.483. Трубаков, З. *Тайна Бабьего Яра*. [online] Режим доступа: <http://amkob113.ru/bkv/trb-1.html> [Дата обращения 9 августа 2021].
- 8.484. Українці-рятівники. Марафон історій, 2007. *Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс*. [online] Режим доступу: <https://xn--e1agqdganc.com.ua/> [Дата звернення 15 червня 2021].
- 8.485. Усач, А., 2018. «(Не)означені» маленькі історії. Роздуми щодо майбутньої виставки «(Не) означені» в Одесі. [online] Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2541-andrij-usach-ne-oznachen-malenyki-istoriji-rozdumi-shchod-majbutnoji-vistavki-ne-oznachen-v-odesi> [Дата звернення 8 червня 2020].
- 8.486. Феномен Культур–Ліги (ליגע-קולטור). Незалежна організація єврейської культури та освіти. *Документи, дослідження, історія видавничої діяльності*. [online] Режим доступу: nbuv.gov.ua/node/1918 [Дата звернення 2 липня 2020].
- 8.487. Школьникова, Э. *Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском)*. [online] Общество «Еврейское наследие». Режим доступа: http://jhist.org/lessons_09/1930.htm [Дата обращения 25 апреля 2021].
- 8.488. Шнайдер, Е., 2016. *История еврейских местечек-штетлов*. [online] Режим доступа: <https://ujew.com.ua/istoriya-evrejskih-mestechek-shtetlov> [Дата обращения 2 марта 2021].
- 8.489. Шолом Алейхем, 2021. *Город маленьких людей*. [онлайн] Режим доступа: <https://www.litmir.me/br/?b=50421> [Дата обращения 20 марта 2021].

- 8.490. *Штетл, штетлех, містечко...*, 2013. [online] Режим доступа: <https://shtetlroutes.eu/uk/sztetl-sztetlech-miasteczko/> [Дата обращения 25 марта 2020].
- 8.491. Щевелев, С. С., и Ганкевич, В. Ю. Иммиграционная политика Великобритании в Палестине в период мандата (1920–1948 годы). [online] Режим доступа: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/75689/26Schhevelev.%20%20%20pdf?sequence=1> [Дата обращения 21 апреля 2020].
- 8.492. *Щоденник Ніни Герасімової мешканки окупованого м. Київ. 1941 р.* [online] Режим доступу: <https://digital.warmuseum.kiev.ua/documents/visu/9> [Дата звернення 12 квітня 2021].
- 8.493. Эфраим Вольф. *События на Украине в 1917–1920 гг. и евреи.* Светлой памяти авторов фундаментальной работы о погромах на Украине в период 1917–1920 гг. Ильи Чериковера и Иосифа Шехтмана посвящается. [online] Книга перша, журнал самвидав Режим доступа: http://samlib.ru/e/efraim_w/ukr1917_1.shtml; Книга друга, журнал самвидав: http://samlib.ru/e/efraim_w/efrukr1917_2.shtml [Дата обращения 20 апреля 2021].
- 8.494. VGD.RU ВЕБ, 2015. *Документы об иммигрантах содержащиеся в архивах бывшего СССР.* [online] Режим доступа: <https://forum.vgd.ru/1582/53708> [Дата обращения 12 августа 2021].
- 8.495. *Oral history interview with Charna Gilbovskaya*, 1994 August 15. [online] Available at: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn511916> [Accessed 16 July 2021].
- 8.496. Polyukhovich V. *The Commonwealth of Australia and Another.* [online] Available at: <http://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/1172> [Accessed 20 May 2021].
- 8.497. Ireland Corydon, 2009. *The pogrom that transformed 20th century Jewry.* [online] Available at: <https://news.harvard.edu/gazette/story/2009/04/the-pogrom-that-transformed-20th-century-jewry/> [Accessed 28 March 2021].

ДОДАТКИ**Додаток А**

*Відсоткова частка єврейського населення в окремих населених пунктах Волині
станом на 1923 та 1926 рр.*

Населений пункт	у 1923 р.	у 1926 р.
Козятин	25,8 %	20,6 %
Чуднів	92,8 %	79,8 %
Любар	25,8 %	20,6 %

Підраховано авторкою за: Вейцблїт, І. І., 1930. *Рух єврейської людности на Україні: періоду 1897–1926 років*; Всеукр. АН, Інститут Єврейської культури. Соц.-економ. секція. Кременчуг: Держвидав України, 175 с.

Додаток Б*Соціальний стан єврейського населення Чуднова у 1927 р.*

Соціальний стан	Кількість	Домовласники	Побудували будинки у 1927 р.
Робітники	130	35	2
Службовці	114	25	4
Кустарі	306	152	1
Торговці	237	132	7
Декласовані	193	152	–
Візники	12	8	–

Укладено авторкою за: Бренер, И., 1929. Чуднов (Материалы по экономическому обследованию местечка). *Трибуна*, № 1, с. 21–22.

Додаток В*Фото родини Дайч*

Мал. 1. Святкування приїзду батька Ю. Дайч.
м. Магнітогорськ, вересень 1943 р.

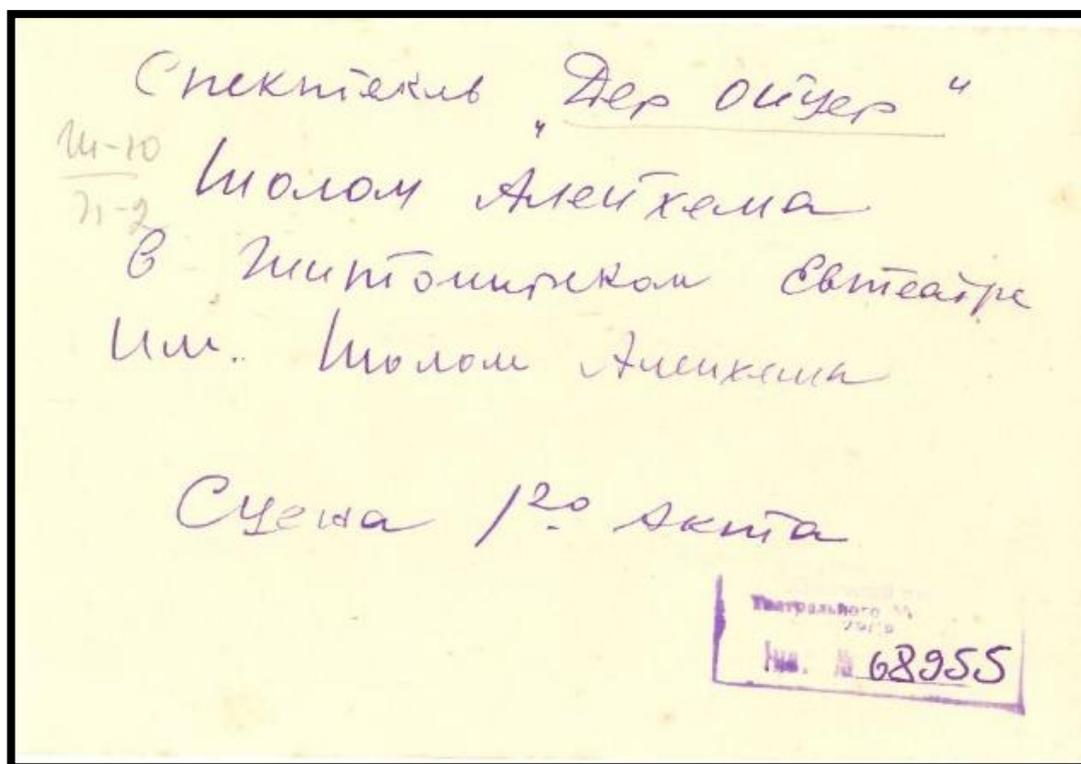

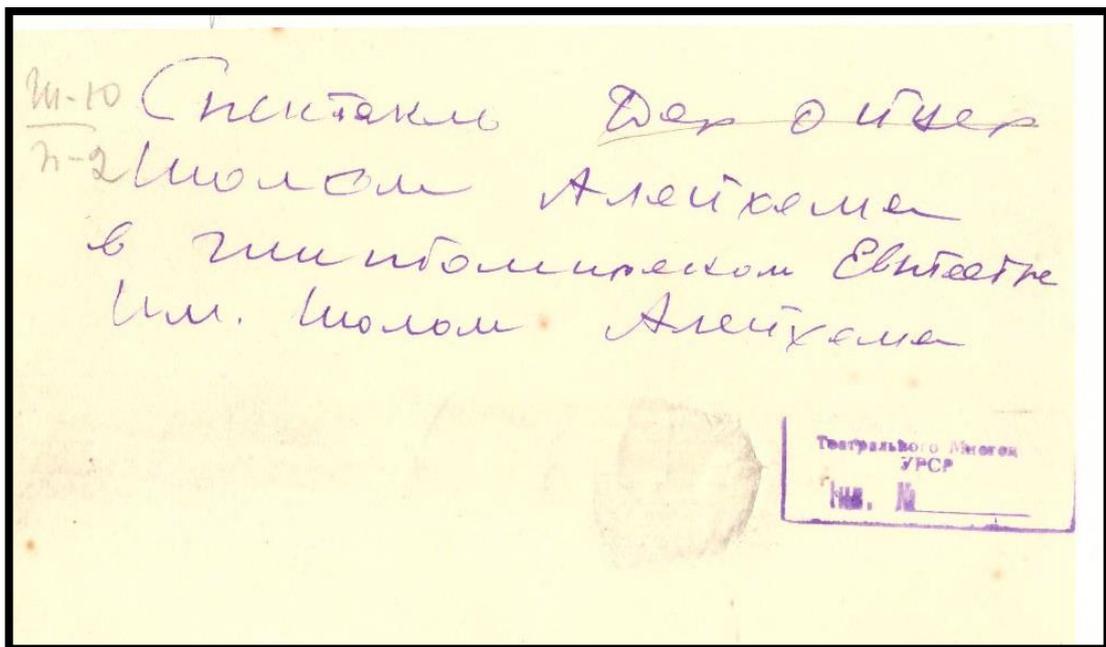
Мал. 2. Родина Ю. Дайч. в евакуації
м. Магнітогорськ

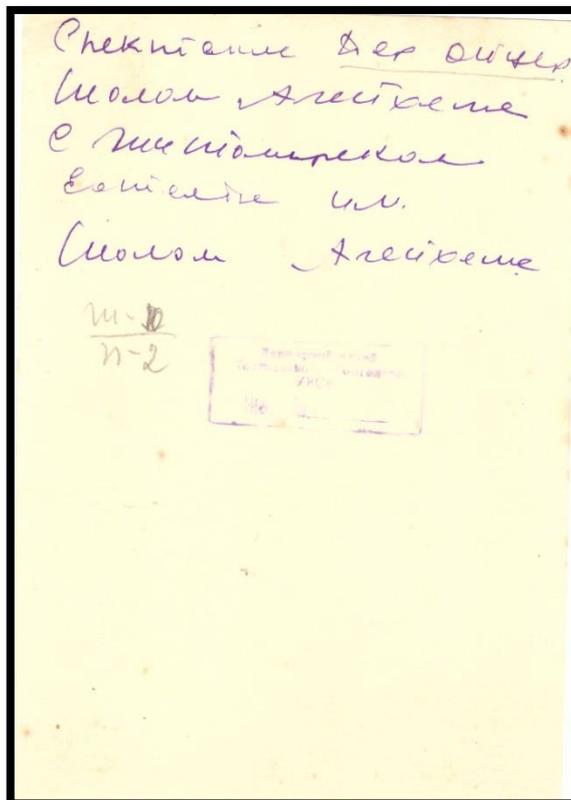
Джерело: Дайч, Ю., 2019. *Я помню*. Израиль, рукопис, самиздат, 81 с.

Додаток Г

Вистава «Дер Ойцер» Шолом Алейхема у Житомирському єврейському театрі імені Шолома Алейхема.

Джерело: фонд Музею театального, музичного та кіномистецтва України. Одиниці зберігання 68955, 68951, 68953, 68950.

Додаток Д

Фото батьків Леоніда Волинського (Рабіновича)

**Нухим (Наум)-Вольф Рабінович,
вбитий в Бабиному Яру
29 вересня 1941 р. Йому був 51 рік**

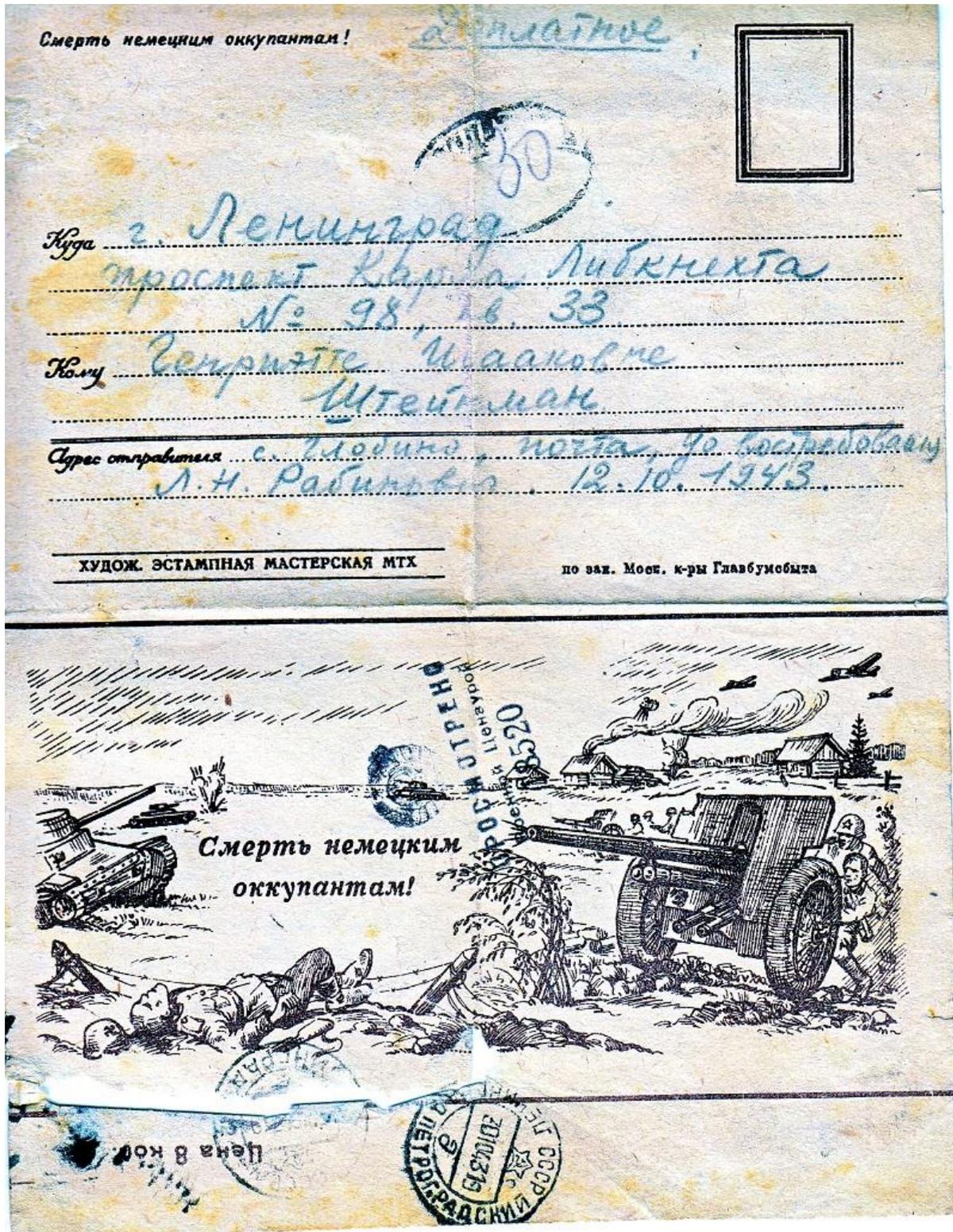

**Шифра Ісааковна, у дівочтві
Канделіс, вбита у Бабиному Яру
29 вересня 1941 р. Їй було 49 років.**

Джерело: *Леонид Наумович Волинский. Жизнь и творчество*, 2015.
[online] Режим доступа: zwingler.it/ [Дата обращения 4 ноября 2020].

Додаток Е

Перший лист після полону від Л. Волинського (Рабіновича) до тітки
Ганрієтти Штейнман у Ленінград 12 жовтня 1943 р.

Выше черты не пишите!

Закр.

Не знаю, найдет ли Вас это
 письмо в Ленинграде пишу на
 всякий случай. Вспоминаю, что вы
 меня давно уже похоронили.
 Но, как видите я пока жив.
 Когда забуду, в письме или при
 личной встрече расскажу об ужасах,
 которые я пережил за последние
 2 года. Папа и мама погибли в
 Киеве от руки гитлеровских извергов
 где Изенька, так ли он - не знаю
 Писать не знаю о сестре Рачке и
 Веронике, и о Вас всех.
 Где они, где дядя Лека и Борис?
 Если только это письмо получит -
 немедленно напишите мне по
 адресу: село Слобода, Полтавской
 области, погост, за въездом в
 Рабиновичу Левицу Чарнивичу
 Сообщите рас, или, зная ее адрес
 Крепко целую Вас
 Ваш Левин

Джерело: Леонид Наумович Волинский. Жизнь и творчество, 2015.

[online] Режим доступа: zwinger.it/ [Дата обращения 4 ноября 2020].

Додаток Ж

*Назарук Степаніда Якімовна (у центрі) у колі своїх дітей і онуків біля будинку,
де перехувала єврейську сім'ю та список її дітей*

СПИСОК

детей матери-героини Назарук Степаниды Якимовны

1. Назарук Николай Петрович,	10.12.25	года рождения,
2. Назарук Иван Петрович,	13.05.27	"
3. Назарук Мария Петровна,	08.07.31	"
4. Назарук Анатолий Петрович,	09.03.30	"
5. Назарук Вера Петровна,	09.03.33	"
6. Назарук Екатерина Петровна,	29.01.37	"
7. Назарук Надежда Петровна,	02.05.38	"
8. Назарук Леонид Петрович,	01.03.40	"
9. Назарук Анна Петровна,	19.09.41	"
10. Назарук Татьяна Петровна,	20.05.44	"
11. Назарук Наталья Петровна,	2.02.47	"

Джерело: сімейний архів Данилюк Ганни Петрівни

Додаток И

Марк Мешок і його дружина Рита біля пам'ятника євреям, розстріляних нацистськими окупантами на Лисій горі біля села Ягоденка Червоноармійського (Пулинського) району Житомирської області

Джерело: Мешок М. *Сохранить память*. [online]. Режим доступа: <https://www.netzulim.org/R/OrgR/Articles/Stories/MeshokMemory.html> [Дата обращения: 20 июля 2021].

Додаток К

Вірш Леоніда Волинського про Бабин Яр

Кемавищу то слова - усамо
 С кесо ни боли, ни сморан, ни сирокса!
 Нынге в Бабьен еру свалка,
 Свама оторосов.

Огромный шруд чует сиварампу
 И до полуночи коет,
 И вавоно стза чистедала Балка
 И тлерше трене

Гороф...

Я дхушию модно тоот город,
 Город, ешь и ней кауоровое
 Но не смеи садать горя
 И не кчушувуй нау кровос.

Зусь можи ванесли тарие мужи,
 Это даче страшно всаманов о старон...
 Звешет элементаро - силне мужи
 Нау драбний мичинт,
 Нау свалкоп,
 Нау Бабьин яр.

Зусь нули звешели
 И бизащитий толетос
 Можи тесалили в страхе у починя
 Не знали они, то заслоиет сово
 Тихие дни и хмеленте ноги

1942г.

Осушли клоты дамо нуха,
 сотрсаеч всам толом тополь,
 Застривали нули в стеллах старухах
 И в зетях, ева научивших топать.
 На грудях и силах желте латн
 Ипрешоениие, словно мишени.
 Юла раската.

Но мало раската,
 Вам к мертвым нет уважений.
 Я вуде шогли ратне, ратне.
 Полепе с верхом мауричь и
 немцаи.

Могила, где немцы роты красил
 Кровь, проснувшись прямо из грешки.
 Могила, где колебались лова
 Слова во время землетрясения,
 Могила, разраثة стая волчьей
 И позабытые населением
 Но я не знаю, не вуде ни разу,
 Твой так ошудеи человекский разум
 Твой так откровенно и твердо
 Ишвае топтали мертвых

Джерело: Леонид Наумович Вольнский. Жизнь и творчество, 2015.

[online] Режим доступа: zwinger.it/ [Дата обращения 4 ноября 2020].

Додаток Л

Ніла Шемиурина у колі рідних на фоні будинку, в якому перехувалися дві єврейські дівчинки (повоєнне фото)

Джерело: сімейний архів Коваленко Валентини Миколаївни

Додаток М

Копія свідоцтва Шемшуріної (Яценко у дівоцтві) Ніли Григорівни, яке віддали Раїсі Шидельман

**СВІДОЦТВО
ПРО НАРОДЖЕННЯ**

СВИДЕТЕЛЬСТВО О РОЖДЕНИИ

Гр. Яценко
Гр. Яценко
нарізвище (якщо)
родило (якщо)
прописки і цифри (якщо)
де дев'ятьсот двадцять
восьмого року

Місце народження дитини: місто, село
Місце народження ребенка: город, сельское
с. Шемшуріне
район Бердичівський
область Київська
про що в книзі записів актів громадянського стану
про народження
о чом в книзі записів актів громадянського стану
о народженні
19 26 року декабря місяця 26 числа
зроблено відповідний запис за
приведена соответствующая запись за № 1795.

БАТЬКИ:
РОДИТЕЛИ:

Батько Яценко
Отец Яценко
ім'я та по батькові – Яценко
національність Українець
Мати Яценко
Мать Яценко
ім'я та по батькові – Яценко
національність Українка
національність Українка
Місце реєстрації 10-25-302
Місце реєстрації 10-25-302
Місце реєстрації 10-25-302
Місце реєстрації 10-25-302

Дата видачі 26 грудня 1950 р.
Дата выдачи 26 декабря 1950 г.

М. П. Київська область
М. П. Бердичівський район

Завідуючий бюро записів актів громадянського стану
Заведующий бюро записей актов гражданского состояния

Джерело: сімейний архів Коваленко Валентини Миколаївни